

סדק

صدق / Sedek

כתבי־עת לנכבה שכאן

גיליון 1 / מאי 2007

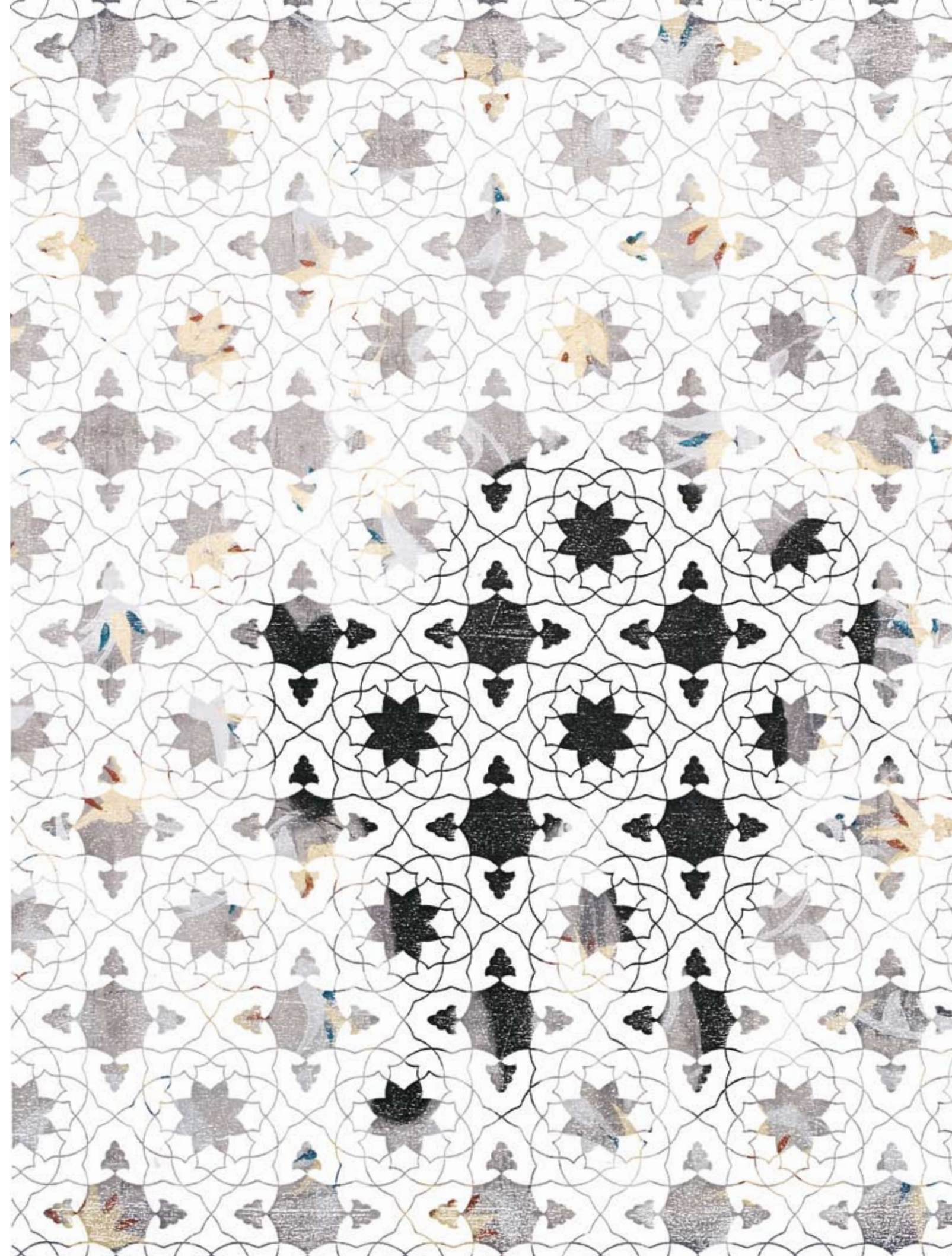
מחמוד דרויש

[אָל קוראַ:] אַל תבטח בשיר
תאום תחדלון.
השיר אינגו דעת
ולא אינטואיציע –
הוא חוש התהום.

מתוך: מצב קצור

מערבית: מחמד חמוזה ע'נאים

הוצאת אנדלוס

"עולים חדשים נחים תחת צלו של עץ בכפר הערבי הנטוש אקיר, ליד רחובות"
קלוגר זולטן, ינואר 1949

"מושב אלקוש בגליל העליון, לשעבר כפר ערבי נטוש, אשר יושב בידי עולים מכורדיסטאן.
בצילום, ילדים רוקדים עם מורתם", קלוגר זולטן, יולי 1949

"חבר קיבוץ יזרעאל עומד על גג בית בכפר הערבי הנטוש זרין, בעמק יזרעאל"
קלוגר זולטן, ינואר 1949

"ילדות עולות עומדות ליד האגם בכפר הערבי הנטוש תרשיחה בגליל".
קלוגר זולטן, מאי 1949

"כפר ערבי קדום הופך למושב ושלוש מאות עולים מעדן מוצאים בית.
שניים מהם מציבים את השלט החדש". טדי ברונר, ינואר 1950

סדק

صدق / Sedek

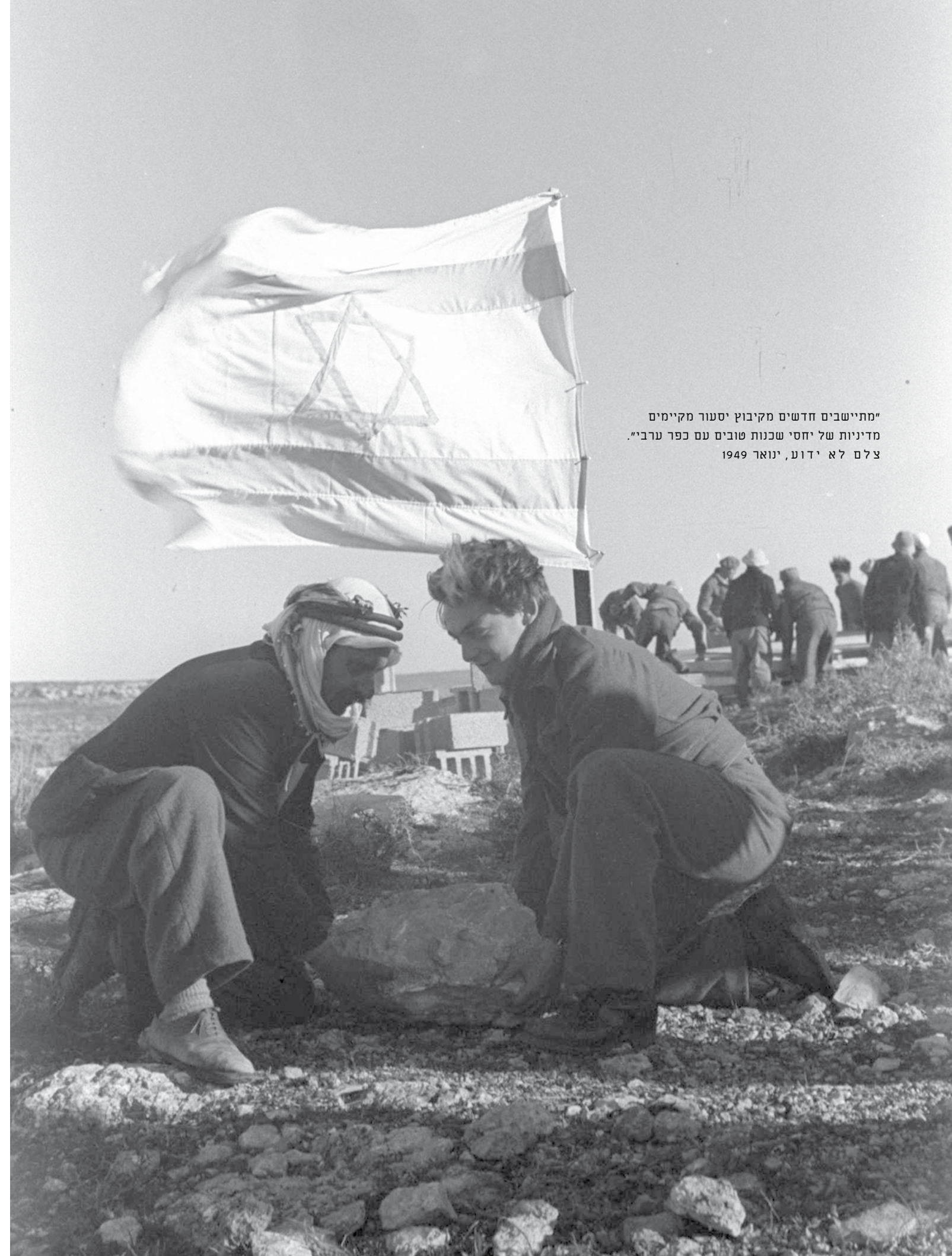
כתב־עת לנכבה שכאן

גיליון 1 / מאי 2007

► בעמודי הפתיחה:

צילומים וכיתובים מאתר 'אוסף התצלומים הלאומי'

www.mof.gov.il/pictures

"מתיישבים חדשים מקיבוץ יסעור מקיימים
מדיניות של יחסי שכנות טובים עם כפר ערבי".
צלם לא ידוע, ינואר 1949

תוכן העניינים

סדק, גיליון 1, מאי 2007		
עורך: תומר גרדי		
מערכת: נורמה מוסי, עפר כהנא, אסנת בריאור, טל אדלר, תומר גרדי		
עריכה חזותית, עיצוב והפקה: קבוצת פרהסיה		
עריכה לשונית והגהה: אפרת אבן צור		
תרגום התקצירים: מערבית – נביל ארמלי ועמר אע'באריה, מאנגלית – טליה פריד		
דפוס: ע.ר. הדפסות בע"מ		
מוציאים לאור: עמותת זוכרות, קבוצת פרהסיה ופרדס הוצאה לאור		
שער: פריד אבו שקרה, חתול מתמתח ואורנמנט, 2006, שמן על בד		
שער אחורי: פריד אבו שקרה, מחווה לעסאם אבו שקרה, עציץ חמניות ואורנמנט, 2006, שמן על בד		
תודה לדוד גוטסמן מפרדס הוצאה לאור, לבטי בנבנישתי, לוואל קובטאן וניב חכלילי על העצות המועילות ולצוות זוכרות, איתן ברונשטיין, רנין ג'ריס, פרדריקה שווארצר, אסתר גולדנברג, עמר אע'באריה, טליה פריד, מיכל פדה, עמיה גלילי, איתן רייך.		
למשלוח כתבייד ותגובות: info@sedek.org או tomer.gardix@gmail.com		
כתובת המערכת: עמותת זוכרות, אבן-גבירול 61/2 תל-אביב 64362		
טלפון 03-6953155		
את סדק ניתן לרכוש בחנויות הספרים ובאתר הוצאת פרדס		
www.pardes.co.il		
מסת"ב: 9789657171455		
סדק יוצא לאור בתמיכתם הנדיבה של הגופים הבאים:		
  Kerk in Actie		

16	חיים נחמן ביאליק	גילוי וכיסוי בלשון
17	פריד אבו שקרה	עבודות מתוך הסדרה Dead Letter Office (עמ' 32, 65, 79, 81, 106, 128)
21	עודד שמשון	צילומים
24	קבוצת פרהסיה	דרך השפה, צילום וגרפיטי
28	אסף עברון	צמחייה ים תיכונית, צילומים
30	דפנה קפלן	נמל יפו, צילום
33	סלים תמארי ורימא חמאמי	שיבות מדומות ליאפא
46	מתי שמואלוף	שירים
48	אורן קקון	מות האוניברסיטה
50	חוה ברונפלד	על רוחות רפאים השבות ומופיעות מבעד לתצלום מלחמה מפורסם אחד
58	ראאד בואייה	צילומים מתוך הסדרות ID 925596611 וזיכרונות ילדות
64	פטום אלתרתיר	עדות מאללד
68	טל הרן	שירים
72	חיה שלום	חוזה ותמונה – 1942
76	אורן שלמה	שירים מאי-מקום
78	דרור בורשטיין	המלצר
80	אריאלה אזולאי	עצמאות: השלטון תמיד זר
86	איתן ברונשטיין	על ביקור בלשכת הגיוס: מכתב אב לבנו
92	שלומית באומן	ערוץ אלדוארה: תמונות מתערוכה וריאיון עם נורמה מוסי
100	סיגלית בנאי	באב אלשמס בקהיר
104	סיגלית בנאי	פתאה מן איסרא'איל (בחורה מישראל), דיוקן עצמי
107	דן בריאון	על המשולש המתוח שבין גרמנים, ישראלים-יהודים, ופלסטינים
114	מנאר זועבי	In Between ו"Deconstruction, מיצבים
118	אפרת גל-נור	פרט מתוך העבודה נווה אליעזר
120	גלעד אפרת	נוף וילהיות הדיוקן העצמי שלי, ציורים
124	רון עמיר	משפחות על חוף ג'סר אלזרקא, צילומים
129	תומר גרדי	פָּרָק
144	ActiveStills	הריסות בתים במזרח ירושלים, צילומים
152	פריד אבו שקרה	חתולים, ציורים

גילוי וכיסוי בלשון

חיים נחמן ביאליק

פריד אבו שקרה, 2001-2006, מתוך הסדרה Dead Letter Office

בני אדם זורים בכל יום לרוח, בכוונה ולפי תומם, מלים חמרים חמרים, אותן ואת צרופיהן השונים, ורק מועטים מהם יודעים או מעלים על לב מה היו המלים ההן בימי גבורתן. כמה מאותן המלים לא באו לעולם אלא אחרי חבלי לידה קשים וממושכים של דורות הרבה; כמה מהן הבהיקו כברקים פתאום ובטיסה אחת האירו עולם מלא; דרך כמה מהן נמשכו ועברו מחנות מחנות של נשמות חיות, נשמה הולכת, נשמה באה, וכל אחת הניחה אחריה צל וריח; וכמה מהן שמשו נרתיקין למכניסמוס דק ומורכב מאוד של מחשבות עמוקות והרגשות נעלות בצרופיהן ובצרופי־צרופיהן הנפלאים ביותר. יש מלים – הררי אל, ומלים – תהום רבה. יש שבמלה קטנה אחת נגנזה כל תמצית חייה, כל השארת נפשה של שיטה פילוסופית עמוקה, סך־הכל של חשבון עולם שלם. יש מלה שהכריעה בשעתה עמים וארצות, מלכים הקימה מכסאותם, מוסדות ארץ ושמים הרגיזה. והנה בא יום והמלים ההן ירדו מגדולתן והושלכו לשוק, ועתה בני אדם מגלגלים בהן מתוך שיחה קלה כמי שמגלגל בעדשים.

היש לתמוה על כך? אין מהרהרים אחרי מידות הטבע. כך מנהגו של עולם: מלים עולות לגדולה ומלים יורדות ונעשות חולין. ובעיקר הדבר, הרי אין לך בלשון מלה קלה שלא היתה בשעת

לידתה גילוי נפשי עצום ונורא, נצחון גדול ונשגב של הרוח. בשעה שנדהם, למשל, אדם הראשון מקול הרעם – "קול ה' בכות, קול ה' בהדר" – ובנפלו על פניו, מוכה תמהון ואחוזו חרדת אלהים, פרצה אז מפיו מאליה – נאמר, בחיקוי לקול הטבע – מין הברה פראית, מעין שאגת חיה, קרובה לקול "ךך" – זה הנמצא בשמות הרעם של הרבה לשונות – האם לא הביא קריאה פראית זו גאולה גדולה לנפשו הנדהמת? האם בקריאה זו, הד נפש שנודעוזה לכל מעמקי מצולותיה, נתגלה מגבורת היצירה מחרדתה ומצהלת נצחונה בשעור פחות מאלה המתגלות ב"דבור מוצלח" בעל תוכן נשגב, שעלה ביד אחד החוזים הגדולים בשעת עלית נשמה? האם באותה הברה קלה, גרגר המלה העתידה, לא נכרכה מסכת פלאים של הרגשות בראשית, הרגשות עזות בחדושן וכבירות בפראותן, מעין חרדה, פחד, השתוממות, הכנעה, התפעלות, התעוררות לעמוד על נפשו ועוד ועוד כאלה? ואם כן הוא, האם לא היה אדם הראשון ברגע זה אף הוא צִיָר וחווה נשגב, בורא על־פי אינטואיציה ניב שפתים, וניב נאמן מאוד – על כל פנים לגבי עצמו – לזעזועים נפשיים עמוקים ומסובכים? וכמה מן הפילוסופיה העמוקה, מן הגלוי האלהי – כמו שכבר העיר על זה חכם אחד – היה בדבור הקל "אני" שהוציא אדם הראשון מפיו? ואף על־פי כן, הנה עינינו הרואות שמלים

אלה, ורבות אחרות כיוצא בהן, עומדות מובלעות בלשון – ולא כלום. הנפש כמעט שאינה נפגעת מהן. תוכן נאכל וכחן הנפשי פג או נגנז ורק קליפותיהן, שהושלכו מרשות היחיד לרשות הרבים, עדין עומדות בלשון ומשמשות אותנו שמוש רפלקטיבי ומרושל בגבולות מצומצמים של הגיון ומשא ומתן חברתי בתור סמנים חיצונים והפשטות לדברים ולמראות. הדבר הגיע לידי כך, שלשון האדם נעשתה כשתי לשונות, שנבנות זו מחרבן זו: לשון פנימית, לשון היחוד והנפש, שהעיקר בה, כמו במוסיקה, ה"איך", לחוד – במדור השירה, ולשון חיצונית, לשון ההפשטה וההכללה, שהעיקר בה, כמו במתימטיקה, ה"מה", לחוד – במחיצת ההגיון. ומי יודע, אולי כך יפה לאדם, שיהא יורש את קליפת המלה בלא תוכה, כדי שיהא ממלאה, או מוסיף בה, כל פעם מכחו שלו ומזריח בה מאור נפשו הוא. רוצה אדם בקב שלו, ואלו עמדה המלה הדבורית כל ימיה במלוא כוחה וזהרה הראשון, אלו היתה מלותה תמיד כל אותה הפמליא של הרגשות ומחשבות שנקשרו בה בימי גבורתה, אפשר שלא היה שום "חי מדבר" מגיע לעולם לידי גילוי עצמותו ואור נפשו שלו. סוף סוף כלי ריקן מחזיק ומלא אינו מחזיק, ומה אם המלה הריקנית משעבדת, המלאה לא כל שכן.

על מה יש לתמוה? על אותו רגש הבטחון ועל אותה קורת הרוח שמלוים את האדם בדבורו, כאלו הוא מעביר באמת את מחשבתו או את הרגשתו המובעת על מי מנוחות ודרך גשר של ברזל, והוא אינו משער כלל, עד כמה מרופף אותו הגשר של מלים, עד כמה עמוקה ואפלה התהום הפתוחה תחתיו ועד כמה יש ממעשה הנס בכל פסיעה בשלום.

הרי הדבר ברור, שהלשון לכל צרופיה אינה מכניסה אותנו כלל למחיצתם הפנימית, למהותם הגמורה של דברים, אלא אדרבה, היא עצמה חוצצת בפניהם. מחוץ למחיצת הלשון, מאחורי הפרגוד שלה, רוחו של האדם המעורטלת מקליפתה הדבורית, אינה אלא תוהה ותוהה תמיד. אין אמר ואין דברים, אלא תהיה עולמית; "מה" נצחי קפוא על השפתים. באמת אין מקום אפילו לאותו "מה", שיש במשמעו כבר תקוה לתשובה, אבל מה יש שם? – "בלימה – בלום פה מלדבר". אם בכל זאת הגיע האדם לידי דבור ודעתו מתקררת בו, אין זה אלא מגודל פחדו להשאר רגע אחד עם אותו ה"תהו" האפל, עם אותה ה"בלימה" פנים אל פנים בלי חציצה. "כי לא יראני האדם וחי" – אומר התהו, וכל דבור, כל נדנוד של דבור, הוא כסוי משהו על קורטוב של "בלימה", קלפה סוגרת בתוכה טפה אפלה של "תיקו נצחי". שום מלה אין בה בטולה הגמור של שום שאלה, אבל מה יש בה? – כסויה. אין נפקא מינה מה היא אותה המלה, החליפוה באחרת, ובלבד שיהא בה לפי שעה כדי כסוי

וחציצה. שתי אחיות צוררות, משתי קצוות מקבילות, המוסיקה האלמת והמתימטיקה המסמנת מעידות כאחת על המלה, שהיא "לאו דוקא", שאינה אלא מין רקמה תהו; אלא כשם שהגופים נעשים מורגשים לעין ומסוימים במצריהם על־ידי שהם חוצצים במקומם בפני האור, כך המלה מקבלת ישותה דוקא על־ידי כך, שהיא סותמת כנגדה נקב קטן מאותו התהו וחוצצת בפני אפלתו, שלא תהא זו מפעפעת ויוצאת עליה לטשטש את תחומיה. היושב יחידי באשון חשך ואפלה ומרתת, משמיע קולו לאזניו: קורא את "שמע" או מצפצף בשפתיו. למה? "סגולה" היא להסיח דעתו ולהפיג פחדו. וכך המלה הדבורית – או שטה שלמה של מלים – כחה אף היא לא בתכנה המפורש – אם בכלל יש כזה – אלא בהסח הדעת הכרוך בה. העלמת העין היא סוף סוף המקלט הקל והנוח ביותר, אף אם מדומה, מפני הסכנה, ובמקום שפקיחת העינים היא גופה הסכנה, הרי אין לך גם מקלט בטוח הימנה, ו"יפה עשה משה שהסתיר פניו". ומי יודע, אולי באמת הדבור שמבראשית נזרק לא מבין שנים, בין אדם לחברו, בתור כלי שרת חברתי, מעין דבור שלא לשמו, אלא דוקא מפּי האדם היושב יחידי, בין אדם לעצמו, בתור צורך נפשי, מעין דבור לשמו גרידא, בחינת "בתוכי ישתומם רוחי ועם לבבי אשיחה"... לא נתקררה דעתו של אדם הראשון עד שהשמיע עת עצמו לאזניו. ואולם אותו הקול שמבראשית שהעלה את הכרת האדם ממצולת התהו – הוא עצמו עמד פתאום כקיר מבדיל בין האדם ובין מה ש"מעבר הלז", כמי שאומר: מעתה, אדם, יהיו פניך מכוונים רק כלפי מה ש"מכאן ואילך". אחר־ך אל תביט וב"מופלא" אל תציץ, ואם תציץ, – לא תועיל, כי לא יראה האדם את ה"תהו" פנים אל פנים וחי. חלום שנשכח – לא יִזְכַּר עוד. אל ה"תהו" תשוקתך, והדבור ימשול בך.

ובאמת אין "הדעה והדבור" שולטים אלא במה ש"מכאן ואילך" בד' אמות של מקום וזמן. אך בצלם יתהלך איש, וככל אשר יתקרב אל האור המדומה שלפניו, כן יגדל הצל מאחריו וכן לא ימעט האפל מכל סביבותיו. "מכאן ואילך" אולי יש לִישַׁב את הכל: בדוחק או ברווחה, אבל יש לישב. העיקר, שלא ישאר חלל ה"דעה" של האדם רגע אחד פנוי בלא מלים צפופות ורצופות זו אצל זו כקשקשי השריון, ללא ריוח בינתים כחוט השערה. נר הדעה והדבור – הגחלת והשלהבת – נר תמיד לא יכבה. ואולם אותו השטח של "מכאן ואילך", השרוי בתחום האור המדומה – סוף סוף במה נחשב הוא לעומת ים האין סוף של אפל העולמים הנשאר עדין, ושישאר תמיד, מבחוץ. וסוף סוף הלא דוקא אותה האפלה הנצחית, זו המטילה אימה כל כך – הלא היא היא לבדה שמושכת אליה כל ימי עולם את לב האדם בסתר ומעוררת בו געגועים כמוסים להציץ בה

רגע קטן. הכל יראים ממנה והכל נמשכים לה. במו פינו נבנה עליה מחיצות של מלים מלים ושיטות שיטות להעלימה מן העין, ומיד הצפרנים חוטטות וחוטטות באותן המחיצות, כדי לפתוח בהן אשנב קטן, סדק כל שהוא, ולהציץ דרך שם רגע אחד אל מה ש"מעבר הלז". אולם אהה, שוא יגיעת אדם! בו ברגע שהסדק נפתח לכאורה – והנה חציצה אחרת, בדמות מלה או שיטה חדשה, עומדת פתאום במקום הישנה וחוסמת שוב את העין.

וכך אין לדבר סוף עד העולם. מלה הולכת ומלה באה, שיטה עולה ושיטה יורדת – וה"תיקו" הישן והנצחי בעינו עומד, לא

"מה" הנורא, שמאחוריו עומד איזה "איקס" עוד נורא ממנו – ה"בלימה", אבל בוחר האדם לפורר את חובו לפרורים קטנים, בתקוות שוא להקל בכך את הפרעון, וכשאין התקוה מתקיימת הוא מחליף מלה במלה, שטה בשטה, כלומר, נותן שטר חדש תחת הישן ודוחה או מרחיב לעצמו את זמן הפרעון. בין כך ובין כך – והחוב אינו בא לידי גוֹבֵינָא לעולם.

מלה או שטה יורדת איפוא מגדולתה ומפנה מקומה לאחרת לא מפני שהורע כחה לגלות, להאיר, לבטל את ה"תיקו", מקצתו או כולו, אלא דוקא להפך: לפי שנשחקה המלה או השטה מרוב מעוֹךְ

בשלב זה של טיולנו ביאפא החלטנו שהנה, צרכנו די להפעם מן ההיסטוריה, והמשכנו לעבר מסעדת הדגים. מדובר כאן, אגב, בריטואל הקבוע המשותף לכל פלסטיני "השב" ככה ליאפא. חוטפים סטירת לחי מהדה־ערביזציה של העיר, מהגרסה המכובסת של ההיסטוריה שלה, ואז מפנקים את עצמם בארוחה חגיגית ליד הים כדי לשכוח.

סלים תמארי ורימא חמאמי, עמ' 33

ישתנה ולא יתמעט. נתינת שטר על החוב, או רשימתו בפנקס, איננה עוד פרעון החוב; פורקת היא רק לפי שעה את משאו מעל הזכרון ולא יותר. והוא הדין בדבור ההחלטי, כלומר, בקריאת שם וקביעת סדרים וסִיגִים למראות ולצרופיהם. שום תשובה לשאלת המהות אינה מובלעת ועומדת ממילא בדבור סתם. אפילו דבור של תשובה בהדיא אף הוא אינו באמת אלא נוסח אחר של השאלה עצמה, "בתמיה" מתורגם "בניחותא", סגנון של כסוי במקום הגלוי. אלו באנו להפשיט את ה"תוך" הגמור, האחרון, של כל המילים והשיטות, סוף סוף, אחרי מיצוי אחרון, לא יעלה בידנו אלא שם אחד הכולל את הכל שם בן ב' אותיות. ואיזהו? עוד הפעם אותו

ומשמוש וחטוט ואין בה עוד כדי כסוי והעלמה יפה, וממילא אין בה עוד כדי הסח הדעת לפי שעה. האדם מציץ רגע בסדק שנפתח, ולפחדו הגדול מוצא והנה שוב ה"תהו" האיום לפניו, והוא קופץ וסותם לפי שעה את הסדק – במלה חדשה כלומר, אוחו ב"סגולה" הבדוקה לו מכבר, מאחותה הקודמת, כמסיחה את הדעת לפי שעה – והוא ניצול מן הפחד. ואל תתמה! ה"סגולה" מועלת למאמינים בה, שהרי האמונה עצמה אף היא אינה אלא הסח הדעת. האין דוגמא קרובה לזה בין ה"מדברים" עצמם? אדם, כל זמן שהוא חי ושואף ומתנועע ופועל – ממלא חלל, והכל מובן, לכאורה; "הכל אתי שפיר". כל שטף החיים, כל תכנם – אינה אלא השתדלות

רצופה, יגיעה בלתי פוסקת של הסח הדעת. כל רגע של ״רדיפה אחרי...״ הוא באותו רגע גם ״פליטה מן...״ – וזה, רק זה, כל שכרו. שכר רדיפה – פליטה. הרודף מוצא כל רגע את ספוקו לפי שעה לא במה שהשיג אלא במה שנמלט, והוא הנותן לו צל של קורת רוח ובטחון לפי שעה. ״כי מי אשר יחובר אל כל החיים יש בטחון״. אך הנה מת האדם – והחלל נתרקן. אין מה שיסיח את הדעת – והמחיצה נסתלקה. הכל נעשה פתאום בלתי מובן. ה״איקס״ הנעלם משתרבב לפנינו שוב בכל מורא קומתו – ואנו יושבים לפניו רגע אחד על הארץ באפלה אבלים ודומם כאבן. אבל רק רגע אחד, לפי ששר של חיים מקדים סתימה לפתיחה, והוא מזמין לנו מיד ״סגולה״ חדשה להסיח בה את הדעת ולהפיג את הפחד, ועד שלא נסתם הגולל על המת – וכבר נמצא אותו החלל שנתרוקן סתום שוב באחת מן המלות, תהא זו של הספר, של תנחומין, של פילוסופיה או של אמונה בהשארת הנפש וכדומה. הרגע המסוכן ביותר – גם בדבור וגם בחיים – אינו איפוא אלא זה שבין כסוי לכסוי, כשהתהו מנצנץ, אבל רגעים כאלה מעטים מאוד גם בשגרת הלשון וגם בשגרת החיים, ועל־פי רוב בני אדם מדלגים עליהם ואינם מרגישים. שומר פתאים ה'.

ומכל האמור יוצא הבדל גדול שבין לשון בעלי פרוזה ללשון בעלי שירה. הללו, בעלי הפשט, סומכים עצמם על ה״צד השוה״ ועל המשותף שבמראות ובמלים, על הקבוע ועומד בלשון, על הנוסח המקובל – ולפיכך הם עוברים את דרכם בלשון בטח. למה הם דומים? למי שעובר את הנהר על פני קרח מוצק, עשוי מקשה אחת. רשאי ויכול הוא זה להסיח את דעתו לגמרי מן המצולה המכוסה, השוטפת תחת רגליו. ואלה שכנגדם, בעלי הרמז, הדרש והסוד, רדופים כל ימיהם אחרי ״הצד המיִתְד״ שבדברים, אחרי אותו המשהו הבודד, אחרי אותה הנקודה, שעושה את המראות – וצרופי הלשון המכוונים להן – כחטיבה אחת בעולם, אחרי הרגע בן החלוף שאינו נשנה עוד לעולמים, אחרי נשמתם היחידה וסגולתם

ואף על־פי כן גם מאלה יש שנכנסים בשלום מחוף זה ויוצאים בשלום אל החוף השני, לא את הפתאים בלבד שומר ה'.

עד כאן על לשון המלים. אבל מלבד זה ״עוד לאלוה״ לשונות בלא מלים: הנגינה, הבכיה, והשחוק, ובכולם זכה ה״חי המדבר״.

הללו מתחילים ממקום שהמלים כלות, ולא לסתום באים אלא לפתוח. מבעבעים ועולים הם מן התהום. הם הם עלית התהום עצמו. ולפיכך יש שהם מציפים וגורפים אותנו בהמון גליהם ואין עומד כנגדם; ולפיכך יש שהם מוציאים את האדם מן הדעת או גם מן העולם; כל יצירת רוח שאין בה מִתְד אחד משלשה אלה, אין חייה חיים ורצוי לה שלא באה לעולם.

קבוצת פרהסיה, דרך השפה, 2006, צילום וגרפיטי, ירושלים. עמ' 24-27

העבודה דרך השפה מתמודדת עם תופעת מחיקת הערבית משלטים במרחב הציבורי ועם המשמעויות הנפסדות שלה. באמצעות ריסוס מילים בערבית, בתעתיק עברי ובתרגום לעברית נוצר מילון חזותי לערבית בקנה מידה אורבני. דרך השפה מוזמנים העוברים והשבים ברחוב לברר בינם לבין עצמם את יחסם לאפשרות של חיים משותפים אמיתיים.

קבוצת פרהסיה היא קבוצה של אמנים, מעצבים ואנשי חינוך שעוסקת בפיתוחה של שפה אזרחית באמצעות שיתוף פעולה עם ארגונים לשינוי חברתי ובאופן עצמאי.

◀ בעמוד הבא: דפנה קפלן, נמל יפו, 2004

אסף עברון, צמחייה ים תיכונית, 2006

שיבות מדומות ליאפא

סלים תמארי ורימא חמאמי

► פריד אבו שקרה, 2001-2006, מתוך הסדרה Dead Letter Office

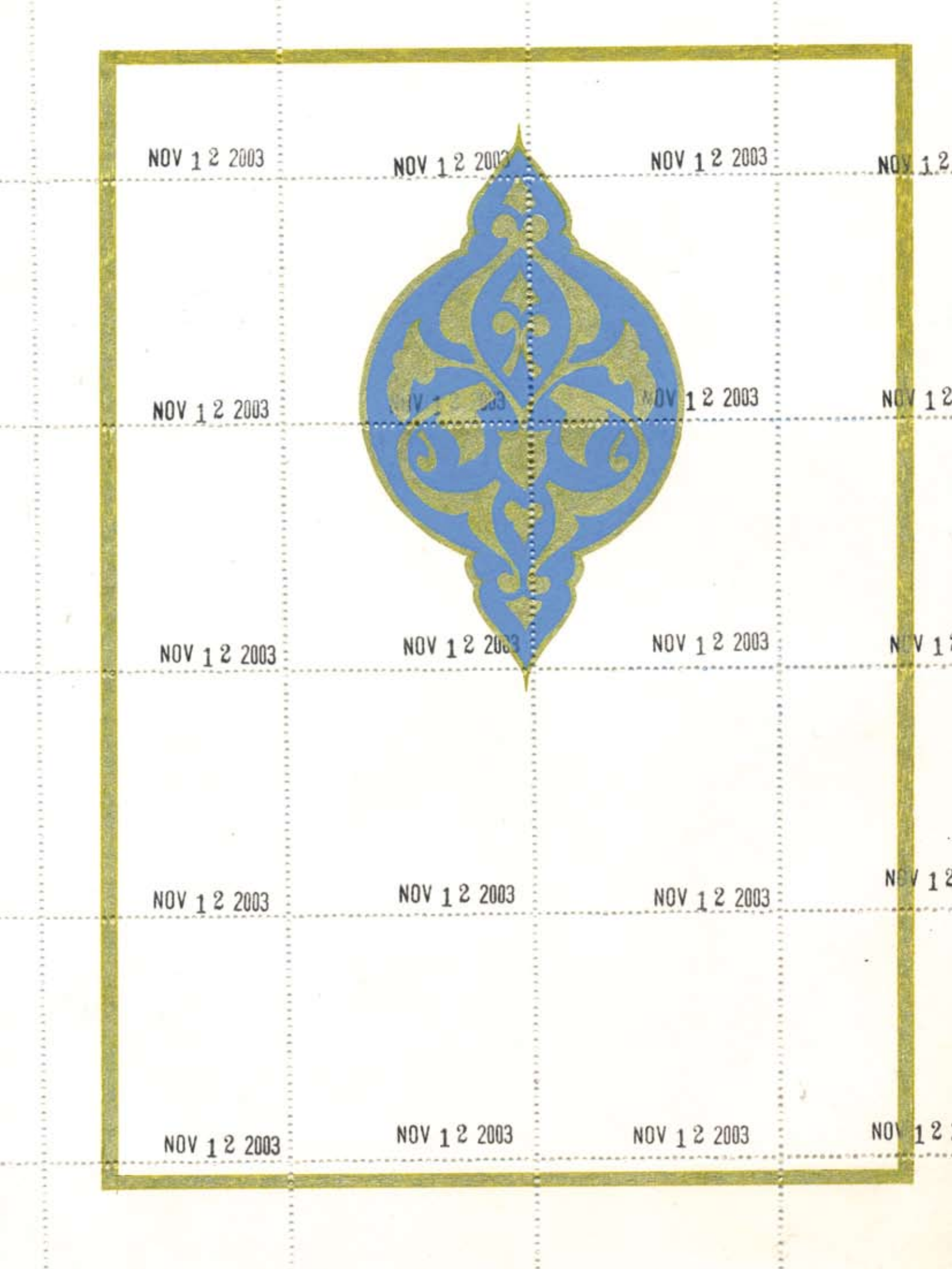
עד שנת 1948 היתה יאפא המרכז המסחרי והתרבותי החשוב ביותר בפלסטין. בסוף אפריל של אותה שנה כבשו את העיר ההגנה, האצ"ל והלח"י. מלבד כמה אלפי בני אדם, שבעים אלף מתושביה של יאפא נמלטו בזמן הקרבות או גורשו ולא הורשו עוד לשוב לבתיהם. הקטעים הבאים נבחרו מתוך סדרה של זיכרונות/הרהורים אלקטרוניים שתחילתם ביוזמה שהחל סלים תמארי ב־1995, והמשכם בהתכתבות אלקטרונית בין קבוצה של שנים־עשר גולים יאפאיים הגרים כיום ברחבי העולם.

שיעור היסטוריה (סלים)

היום שוב הלכנו לבקר ביאפא העתיקה. הפעם הביאו עמם שותפיי למסע תיקים רגשיים קלים מאלה שאיתם הם באים בדרך כלל: שהרי כולנו כבר בוגרים ותיקים של אותה דרך הייסורים, ובנוסף, מטרת מסענו הפעם היתה מוגדרת היטב: לאכול דגים במסעדה של ראוף ואת'ינה בשכונת ג'באליה. כיוון שהיה זה היום הראשון בשנה החדשה על־פי הלוח היוליאני, עצרנו בפאתי העיר, ליד הכנסייה הרוסית, שם התחתן דודי פאיק לפני יותר ממחצית המאה. הדלתות היו נעולות והנזירות סירבו לפתוח עבורנו את המקום, על כן טיפסנו על הגדר וגנבנו פירות מעץ ברגמוט נטוי.

הפעם הגענו לעיר מלמטה, מכיוון הנמל, שם ראיתי את מפעל הסבון הישן חנא דמיאני, ששופץ וחזיתו עברה ניקוי וליטוש. הכתובת בערבית עם שם בעליו הוסרה מהכניסה המזרחית לבניין ובמקומה הוסיפו עיטורים עבריים ואותם תגברו בתבליט של מגן דוד.

למרות מצבם המט־לנפול של הבניינים, הנוף הנגלה מן הנמל הוא מרהיב, ועודנו מזכיר את חיתוכי העץ מהמאה התשע־עשרה שגילף דייוויד רוברטס במבט מן הים. הדרך הטובה ביותר ללכוד במבט את הפנוראמה

הזו היא לעמוד בין המנזר הארמני לכנסיית סנט מייקל, בגבך אל הים. שם פגשנו שמונה נזירות רוסיות אוספות מהחוף חלוקי נחל. אחת מהן היתה יפה כמלאך.

כנראה שהיה זה יום הרוסים. זמן קצר אחרי כן, כשנכנסנו לכנסייה הקתולית עת עמדה להתחיל שם מיסת הערב, היא היתה מלאה מהגרים סובייטים. בראש הגבעה נמצא המרחב הפעור לרווחה שהיה פעם לב־לבה הצפוף של יאפא העתיקה, לפני שזו פוצצה בדינמיט ונהרסה על־ידי בולדוזרים בריטיים עם תחילת המרד הפלסטיני ב־1936, לפנותה ממתבצרים תת־קרקעיים.

סביב לכיכר שהיום הישראלים מכנים בשם "קדומים" עומדים בניינים ערביים ישנים שהוסבו לבתי קפה, לבוטיקים ולמסעדות שמוכרות אוכל במחירים מופקעים. ברחבי הכיכר טיילו זוגות רוסים צעירים שצילמו את הים ועצמם.

מתחת לכיכר נמצא מוזאון לארכיאולוגיה, קטן אך מרשים, המכיל בעיקר מוצגים רומיים והלניסטיים. כרזות המספרות את ההיסטוריה של יאפא מעטרות את הקירות. כמו שעשתה רות קרק בספרה על יאפא, כך גם במוזאון הזה הצליחו הישראלים למחוק כל שריד של הערבים מההיסטוריה של העיר. הרי הם התארכים הראויים לציון בהיסטוריה המודרנית של יאפא, כפי שהם מפורטים בברוז'ור המוזאון:

1750:	הקמת בית ההארכה היהודי הראשון
1799:	כיבוש יפו על־ידי כוחותיו של נפוליאון; התפרצות מגפת הדבר
1820:	תחייתה של הקהילה היהודית ביפו עם הקמתם של בית הארחה ובית כנסת על־ידי ישעיה אג'מן.
1832:	כיבוש יפו על־ידי הכוחות המצריים
1881:	קבוצה ראשונה של חלוצים יהודיים מהביל"ום מגיעה ליפו
5–1903:	מגפת כולרה קטלנית ביפו
1917:	גירוש הקהילות היהודיות של יפו ותל־אביב על־ידי השלטון הטורקי
16 בנובמבר 1917:	כיבוש יפו על־ידי אלנבי
39–1936:	ארועים אנטי־יהודיים ברחבי הארץ (כך מתואר המרד הפלסטיני הגדול נגד הבריטים)
14 במאי 1948:	שחרור יפו בחול המועד פסח על־ידי המחתרת היהודית
24 באפריל 1950:	איחוד תל־אביב ויפו

למרות שתיקת המוזאון אודות תושבי העיר הערבים בעבר ובהווה, נראה כי מחלקת התיירות מצפה לרבים מהם הקיץ: חוברת מיוחדת הודפסה בערבית, ואלפי עותקים ממנה נערמים בכניסה למוזאון. שלא כמו הכרונולוגיה המפורטת למעלה, כאן מוזכרים הערבים, ולא בצורה מעורפלת:

לקראת סוף מלחמת העולם הראשונה כבש גנרל אלנבי את העיר, ובisher בכך את תחילת המנדט הבריטי. נמל יפו (הנמל היחיד באותה תקופה) שימש כנקודת הכניסה לעלייה ההולכת וגוברת של יהודים לארץ. היהודים סבלו מפוגרומים ורדיפות מידי הערבים. ההתקפות הגיעו לשיאן מעט לפני ההכרזה על קום מדינת ישראל במאי 1948. פעולות ההגנה היהודיות הובילו לבריחתם של רוב ערביי העיר. מעט אחרי כן התיישבו בחלק זה של העיר משפחות יהודיות חסרות אמצעים שהמלחמה הפכתן לחסרות בית.

בשלב זה של טיולנו החלטנו שהנה, צרכנו די להפעם מן ההיסטוריה, והמשכנו לעבר מסעדת הדגים. מדובר כאן, אגב, בריטואל הקבוע המשותף לכל פלסטיני "השב" ככה ליאפא. חוטפים סטירת לחי מהג'נטריפיקציה ומהדֶה־ערביזציה של העיר, מהגרסה המכובסת של ההיסטוריה שלה, ואז מפנקים את עצמם בארוחה חגיגית ליד הים כדי לשכוח.

במקרה שלנו, שיחק לנו מזלנו מספיק כדי שנמצא את ראוף ואת יֶנה ריקה, מלבד המלצר העזתי הבלתי־חוקי, להוט לדון בבחירות הפלסטיניות הקרבות. הוא היה ממחנה הפליטים ח'אן יונס, וקרוב משפחה רחוק של חסן עספור – קומוניסט לשעבר ומתמודד ברשימת הפת"ח. הוא ניסה למצוא דרך לחמוק חזרה אל תוך עזה כדי להצביע לדוד שלו.

יאפא של יומא

אני מגיעה ליאפא תמיד בתחושת חרדה ועוזבת אותה בתחושה של זעם מעורפל וויתור. בסופו של מסע, בדרך הביתה לירושלים, התחושה הכללית היא של חוסר רצון לחזור לשם שוב. ביקור ביאפא עבור מי שגדלה לאורה כמיתוס שאין מקום אחר שיוכל אי־פעם לשוות לו – מסתיים באכזבה בהכרח.

האופן שבו אני חשה בנטל של יאפא, המקום הקיים רק בעולם של גני העדן האבודים, אינו שונה מזה של כל יאפאי אחר. כי אין יאפאים "לשעבר" – הם אף פעם לא עזבו אותה ב־1948, אלא עדיין נושאים אותה עמם תמיד ולכל מקום. הלוואי והייתי יכולה ללכת בעיר ללא מטען העבר וללא חובותיי כלפיו – להיקסם מהארכיטקטורה ומהאנשים הגרים שם עכשיו, להיות יכולה לקרוא להם יאפאין ככינוי הנושא עמו איזו משמעות, במקום סתם "תושבי המקום בהווה". אך אבוי, לעשות כן פירושו להישרף על המוקד בגין שיתוף פעולה עם מציאות אשר נבנתה על שברי חלומות.

הטיול הראשון שלי ליאפא היה באביב של שנת 1989. דודתי, שגרה בירושלים, רצתה לקחת אותי לשם עוד לפני כן, אך כיוון שהיתה זו תקופת האינתפאדה, כל תנועה אל מחוץ לתחום שבין שעאפת ורחוב סלאח א־דין נתפסה כמעבר אל תוך טריטוריה לא נודעת ושורצת סכנות. דודתי עזבה את יאפא כשהיתה בת אחת־עשרה ואת נעוריה בילתה בביירות, בסביבה פתוחה בהרבה מזו שאי־פעם היתה יכולה לחיות בתוכה ביאפא. בתמונות עטופות בנייר למשמרת נראות חברתה הברזילאית והיא בבגדי־ים של כוכבות קולנוע משנות החמישים בפלאז' בביירות. ביאפא אפילו לשחות לא לימדו אותה, שלא כמו אחיה, כי היתה ילדה.

אני לא זוכרת הרבה מהעיר מאותו הטיול הראשון. את רובו העברנו בחיפוש מפותל אחר בית המשפחה בג'באליה, שהיתה בעבר הפרבר הדרומי החדש של העיר. (לא הרבה לפני הביקור שלי ניסתה אחותי הצעירה גם היא למצוא את הבית. בן דוד לקח אותה בטעות לביתו של בן דודו של אבי, אליו הכניס אותם דייר ערבי עזבני שלא חדל מלנפנף באקדחו מול עיניהם). המשכנו לנסוע ועברנו על פני בית דודו של אבי, שם שוכנת כיום הקונסוליה הצרפתית. הבית היה ועודנו מבנה באוהאוס מודרניסטי מפואר, בן שנות הארבעים, עם קווי מתאר ישרים ונפחים זורמים בצבעי קרם. דודתי אמרה אז שהיה זה בית החלומות של דודה ואחד המבנים המודרניים ביותר בפלסטין. היא גם סיפרה שאותו דוד השתייך לענף השמרני ביותר של משפחתנו ושאשתו ובנותיו יצאו את הבית לעתים נדירות. עד כאן דטרמיניזם ארכיטקטוני.

From Bauhaus to our house. בית משפחתנו אבד, או גרוע מכך, נהרס. הלוך ושוב הסתובבנו במורד הרחוב הצר בעוד דודתי מצביעה על ביתו של סעיד חמאמי, על בית האבן הוורוד של בית משפחת כנפאני בפינה הסמוכה, וכן הלאה. שוב ושוב היא ניסתה לחשב מחדש, מבולבלת: "הבית שלנו היה אמור להיות כאן...". פתאום זה היכה בה: הבניין הישראלי בן שתי הקומות, גרוטסקי בכיעורו, מצופה אבן חומה, הבית

^[1] חוברת "יפו העתיקה" המופצת על־ידי החברה לפיתוח יפו

הזה הוא הבית שלנו, מכוסה בחזית דוחה של חלוקי נחל עשויים מבטון. יצאנו מהאוטו. היא התחילה לצעוק, "הם קברו אותו! הבית שלנו בקבר!" כמה פועלים ערבים שחפרו במדרכה שם באו לראות מה קרה. הסברתי להם, ואולי כדי שנרגיש טוב יותר אמר אחד מהם, "כן, כן. אנחנו מכירים את משפחת חמאמי. כל אלה הם בתים של משפחת חמאמי. אנחנו עדיין קוראים למקום הזה רחוב חמאמי."

דודתי היתה עצובה מכדי להיכנס פנימה וחזרה למכונית. לרוחב חזית הקומה העליונה של הבית קבעו אותיות בעברית ואנגלית את זהותו החדשה, בית נורית – "House of Light". המשכתי ללכת לכיוון השער החשמלי, שם היתה כעת הכניסה הקדמית, אם כי במקור היה זה צדו האחורי של הבית. כיוון שהכניסות הוחלפו ותוספות בנייה התווספו, ומאחר שהאופי המקורי של הבית הוסתר מאחורי שריון של בטון, היה קשה להבחין מה נמצא איפה. מה שאף על־פי כן התגלתה היתה המרפסת בת שלוש הקשתות, והכניסה, אף שרובה היתה כעת חסומה. כשראיתי את הקשתות זיהיתי אותן, המומה, מתמונה משפחתית ישנה שצולמה בקדמת המרפסת הזו. באותה התקופה צמח לצדה שיח אספרגוס גדול. לתמונה היתה איכות חלומית, בלתי ממוקדת מעט, הייחודית לתמונות ישנות. נראתה בה משפחה גדולה, עם בנות צעירות בשמלות לבנות וקשתות בשערן, עומדות בשורה הקדמית. בתמונה הן תמיד נראו לי תמימות. אבל אולי רק אני עצמי קראתי את התמימות בפניהן, כי ידעתי מה יהיה עתידן כעבור בערך שנה.

השער היה פתוח, אז נכנסתי. מצאתי עצמי בליואן הגדול, רחמו של הבית, על עמודיו ומרצפותיו המקוריים, תוצרת איטליה. הוא היה מלא אנשים, אלא שאלה באיזה אופן שהוא לא נכנסו לתוך שדה הראייה שלי: הייתי עסוקה במיפוי מחדש של מציאותו הקודמת של הליואן, ובמהלך המיפוי הוצאתי החוצה חפצים ואנשים שלא היו חלק מאותו הזמן הקודם. אז פנתה אלי מישהי בעברית ושלפה אותי מתוך החלום. אשה בחלוק רופאים לבן דיברה אלי בשפה שלא הבנתי. הסתכלתי סביבי וראיתי את הליואן מלא ילדים מפגרים. כשעניתי באנגלית, הלכה האשה וחזרה מלווה במטרונית גדולה ובלונדינית, בעלת מראה גרמני, גם היא בחלוק לבן. היא נראתה כמו הסוהרת בשבע יפהפיות או כמו אחת האחיות גדולות המידות מקן הקוקייה. היא שאלה מה רציתי ועניתי שהבית הזה היה ביתו של סבי ושבאתי לראות אותו. משום מה הופתעתי מתגובתה, שהיתה כעוסה ומתוחה.

רגע עבר והכעס הפך לבלבול. אני טועה בוודאי, היא אמרה. לא יתכן. וחוץ מזה, איך את יודעת? אמרתי לה שהדודה שלי, שגדלה בבית הזה, נמצאת כרגע בחוץ, במכונית. אז היא אמרה שלפני שאוכל להמשיך היא צריכה לקרוא למנהל. אחרי כמה דקות עליתי אליו. ספון על שולחנו ישב המנהל, מקרין על סביבתו הילת ביטחון עצמי דחוסה ומוגזמת. "Sit, sit, come in, come in. Yes, yes, do come in", הוא אמר, בנימה שתלטנית שאותה נוטים ישראלים להבין כמין חום. "Here, I want to show you something". הלכתי אחריו עד תחילתן של המדרגות. הוא עצר והצביע על אריג בצבע מוור שהיה תלוי על הקיר. הוא ביקש שאסתכל יותר מקרוב, אז המשיך והסביר במין עליצות שהאריג מתאר את שיבתו של העם היהודי לארץ ישראל, הקמתה של המדינה היהודית, וסיים במעין תרועת הלל להצלחתו של החלום הציוני. לא מצאתי מה להגיד אל נוכח מה שנראה בעיניי כצורה די פשוטה של סדיום. מלמלתי משהו כמו "Look, I just want to look around the house" ובלי לחכות לתשובה, המשכתי ללכת.

בביקורים הבאים הפכו דיירי המקום מילדים מפגרים לזקנים סיעודיים. כך הפכו ביקוריי כואבים אף יותר. עם קטיעתן של חפירותיי הוויזואליות בחיפוש אחר צורותיו המקוריות של המבנה, מצאתי עצמי מוקפת זקנים כפופים מזילי ריר וסתורי שיער, סרוחים בכיסאות פלסטיק כמסוממים. הלכתי ביניהם כבלתי נראית, כפוסעת בגלריה של פסלים מחירידם. ביתנו הפך פח אשפה לאנשים שאינם רצויים, חדר ההמתנה של אלוהים. חשבתי על איך מוקדם יותר בחייהן אולי מילאו אותן נשמות אומללות תפקיד באריגתו של סריג הניצחון התלוי על הקיר בקומה השנייה.

היו הרבה דברים שדודתי לא ידעה להסביר לי על יאפא – היא גם לא ממש הכירה את ג'באליה, השכונה ביאפא שבה היא גדלה. בהתחלה ייחסתי את בורותה בענייניה של יאפא לגילה הצעיר ב־1948, לעובדה שזכרה את סביבתה רק כילדה. אף על־פי שהיה זה הסבר נכון בחלקו, היתה הסיבה קשורה גם לסגנון חייה ביאפא, נערה בסביבה שמרנית, שלא הורשתה לשוטט כפי רצונה – שלא כאבי, המבוגר ממנה רק בכמה שנים. היא פעם סיפרה לי איך נמנע ממנה אף מעט מחופש התנועה שעוד אפשרו לה: פעם אחת, כששיחקה עם ילדי השכנים ברחוב, קרוב לביתה, ראו חבריה והיא איש מבוגר לבוש חליפה ותרבוש רוכב על אופניים בקצה הרחוב. הילדים צעקו אחריו שמות מצחיקים. כשסובב את ראשו להביט, ראתה דודתי באַימה שהדמות הקומית לה לעגו היא בעצם סבי. גם הוא זיהה אותה, אך כדרכו הצליח לשלוט בעצמו והמשיך ברכיבה, בעוד היא מתה אלף מיתות מפחד מה מחכה לה בבית. אחרי הארוע הזה נאסר עליה לשחק מחוץ לבית וכך לא ראתה עוד את חברה למשחק ע'סאן כנפאני', שלדבריה היה היוום העיקרי מבין הילדים של משחקי הכאילו שלהם.

כאפיות, תרבושים וחרבות, אופניים, תכשיטים וכורטאות הם חלק מזערי מביזה של כסף, חפצים ורכוש שעקבותיהם יופיעו בתצלומים כמו שלושת אלו. התצלומים נמצאים במוזאון הפלמ"ח ובהם מופיעים, ככל הנראה, אנשי הגדוד הראשון והשלישי של חטיבת יפת"ח בעת כיבוש צפת ובמסעם מהגליל לרמלה ולוד, אותן כבשו במהלך "מבצע דני".

חוה ברונפֿלד, עמ' 50

אף כי כל דודתיי למדו בבית ספר, חינוכן של ילדות קטנות נועד בעיקר לתת להן את הפיניש הנחוץ כדי להפכן לגבירות צעירות. כך נהיו הרקמה והמוזיקה אלמנטים בולטים בתיאוריה של דודתי את חינוכה המוקדם. לאחותי הגרה בבוסטון נתתי את הירושה היחידה שהשאירה סבתנו: בד ססגוני שעליו רקומה סצנה פסטורלית של גבירה צרפתייה בסגנון המאה השמונה־עשרה. היצירה עוררה דילמה: קיטש מכוער, אך עדיין דבר שיש להוקיר, כי היה שייך לסבתא שלי.

למרות שלמשפחה היה שולחן אוכל, העדיפו כולם, כך סיפרה דודתי, לאכול בשיבה על שטיחים סביב

^[2] סופר, משורר ופעיל פוליטי פלסטיני שנרצח עלידי הישראלים בביירות ב־1973.

שולחן עגול קצר־רגליים במטבח. באוהאוס, רקמה, חינוך בבית הספר של המיסיון – וכל אותה עת נותרה ההעדפה (הסודית?) לשבת לאכול על הרצפה. בעיני רוחי אני רואה את שולחן האוכל הריק העומד גאה אך שומם בקצה הליואן, בעוד קולות שמחים עולים מהמטבח הצפוף.

פגישה עם מרג'אנה (סלים)

אתמול הלכתי ליאפא לפגישה הראשונה (וודאי גם האחרונה) שארגנתי דרך האינטרנט. הכל החל לפני ארבעה חודשים כשאשה צעירה הציגה עצמה על המסך שלי כמי שרוצה לדבר עם מישהו מרמאללה. היא טכנאית מחשבים מתל־אביב, שנולדה וגדלה ביאפא. כשהצעתי לבוא ליאפא בשישי אחר הצהריים, היא אמרה שתעשה לי סיור בסביבה.

החלטנו להיפגש ליד מגדל השעון בשתיים וחצי אחר הצהריים. אמרתי לה לחפש גבר עם שיער אפור. היא תיארה עצמה כבלונדינית עם נעלי עקב גבוהים. ליזה בורי, שבאה לבקר אצלנו החורף, אמרה שהיא מתה לנסוע ליאפא, העיר שבה היא נולדה, אז לקחתי אותה אתי, ורימא ואלקס גם הצטרפו. ליזה בכתה כל הדרך בציפייה למפגש עם עירה האבודה. מאוחר יותר אמרה לי כי בכתה מפני שאביה נפטר בלי שזכה לחזור ולראות שוב את יאפא.

הגענו באיחור של רבע שעה. מרג'אנה חיכתה לנו ליד מאפייה. אכן בלונדינית. למעשה, שיערה היה פלטינה כסופה מפוספסת זהב. היא הציעה שנפגוש את משפחתה. הלכנו לשכונת פועלים חדשה שיאפים רוסים החלו עוברים לגור בה. שם התגוררה משפחתה.

אם המשפחה היא עובדת סוציאלית לוחמנית. היא היתה חברה בקבוצה קהילתית שפעלה להשיג ייצוג ערבי במועצת העיר. האב, מכונאי, התעורר בדיוק כשנכנסנו וכירך אותנו לשלום בעברית – למורת רוחה הניכרת של ליזה.

למעשה, שפה היותה בעיה בבית הזה. מרג'אנה דיברה ערבית עם השפעות חזקות של עברית, ואחיה הגדול לא ידע לכתוב או לקרוא בשפת אמו. רק האם דיברה ערבית על בוריה. כולם ערבכו בדיבורם טפטוף חופשי של עברית.

בני המשפחה – ארבע אחיות ושני אחים – היו קרובים זה לזה, אך הבנות, לפחות לפי מה שאמרה מרג'אנה, דיברו על הדיכוי המגונן של משפחתן. האחות הצעירה נסעה ללמוד במארסיי והתחתנה עם סטודנט צרפתי, אך כיוון שהיה נוצרי לא העזו האחיות לספר למשפחה.

כשהתחלנו סוף סוף בסיור גילינו שמרג'אנה, המדריכה שלנו, בקושי יודעת מה נמצא איפה. היא לא הצליחה לזהות אף נקודת ציון מלבד בית החולים הצרפתי (שם נולדתי) וכנסיית אלח'דר. באלח'דר ראינו ילדים וילדות יאפאיים משחקים בחצר, וליזה שוב התחילה לבכות. היא צילמה כל מה שזו. עברנו את רחוב יפת ואת ביתו של סבי מצד אמי. לפח'רי ג'די, בן דוד רחוק של אמי, עדיין יש בית מרקחת ברחוב והוא משלם עבורו שכירות לעמידר – בעלי הנכס מטעם האפוטרופוס לנכסי הנפקדים. לא עצרנו. היה מאוחר וחששנו שפח'רי ירגיש מחויב להזמין את הקבוצה הגדולה לארוחת ערב.

אספקט אחד בלתי־נשכח בסיור היה האופן שבו התייחסה מרג'אנה ליאפא. לא היה לה שום רגש למקום. החופש עבורה היתה חיפה, שם היתה לה מעת לעת עבודה מזדמנת, ושם גם היה המקום להיות בו הרחק מהדיכוי המשפחתי. לגדול ביאפא היה עבורה לגדול בטינופת. שארית הפליטה של הקהילה היאפאית היו ערבים כפריים עניים שברחו אל העיר אחרי שהרסו את בתיהם ב־1948. היום, מתוך אוכלוסיה כוללת של שבעים אלף נפשות, חיים ביאפא כעשרים אלף ערבים. פחות מרבע מהם יאפאיים מקוריים, השאר פליטים מסאלמה, נבי־רובין, שיח' מואניס, מנשיה ומקומות אחרים, וחלקם פועלים מהגליל שעובדים בתל־אביב.

שלא כמו בחיפה, הקשרים המאחדים את ערביי יאפא לכדי קהילה חלשים. ישנה גם תחושה חזקה של סקטוריאליות וגרוע מכך – של התפוררות. הזנות משתוללת וכך גם מאפיות של סמים. התאים הספורים של קבוצות אנשים בעלי תודעה לאומית מבודדים לחלוטין אלו מאלו.

יאפא הטילה עלינו צל כבד. עיר שננטשה ונמצאת כעת בתהליך של החייאה או ג'נטריפיקציה על־ידי יהודים המחפשים לגור בבתים ערביים נטושים – או גורמים לכך שבתים ערביים יינטשו. אחד הרגעים המרגשים ביותר היה כשביקרנו בנמל, שם רימא סיפרה איך אביה, חסן חמאמי, עלה כנער על סירה יחד עם משפחתו – ועם מאות משפחות נוספות – בעשרה במאי 1948, ועזב את יאפא בפעם האחרונה, פניו אל ספינה שלקחה אותם לביירות, אל גלות של קבע. כשעלו לסירה, התפוצצו פגזים מסביבם מפיצים אימה ומהומה.

בשנה שעברה הגיע חסן לביקור כתייר אמריקאי. הוא הלך ישר לביתו בג'באליה, ליד בית הקברות הנוצרי. הוא ראה אור בבית השכן, שם התגוררה בעבר משפחת אנדראוס. הוא נשא עמו זיכרון חי של בנות אנדראוס מהתקופה שהיה נער. השעה היתה תשע וחצי בערב, ולמרות מחאותיהן של אשתו ובתו הוא דפק על הדלת. לתדהמתם הגמורה הם מצאו את ארבע בנות אנדראוס, כעת מטרוניותות בשנות השישים לחייהן, עומדות מולם בפתח הדלת. לאחר סצנה רוויה בדמעות וחיבוקים ונשיקות, ואחרי הרבה מאוד כוסות לימונדה, הן סיפרו לו שאף אחת מהן לא נישאה כיוון ש"כל הגברים בעלי שיעור הקומה" נעלמו. יש בכך איזו עדות למה שעבר על העיר. מרג'אנה לא ידעה על כך כלום. אותה עניין יותר לקחת אותנו לחנות הגלידה של האחים חינאוי, שם מכרו גלידה בעשרים ושניים טעמים.

עזבנו את הנמל והמשכנו בציר התנועה הראשי של עג'מי, הנקרא כיום רחוב יפת. עברנו את בית החולים הצרפתי, את טרה סנטה, את המזרקה העות'מנית, את סביל אבו נבוט, ולבסוף את בית המרקחת כמאל, שמעליו נמצא ביתו של סבי, סלים ג'בארי, שם נולדו אמי ושנים־עשר אחיותיה ואחיה. כעת גרות בו שתי משפחות יהודיות ממרוקו. לפני עשר שנים, כשביקרתי שם עם סעאד, הם לא נתנו לנו להיכנס. מצדו השני של הרחוב, באלכסון, נמצא ביתו המתפורר של אליאס תמארי, שם נולדו אבי ודודיי, פאיק, עבדאללה ואמיל, ושתי דודותיי.

עג'מי היא כיום שכונה מפוצלת. רק הארמונות הישנים והמתפוררים של אליטת הסוחרים היאפאיים מעידים על עברה המפואר. מעבר ליפת, כשהולכים מערבה לעבר הים, רואים בכל מקום זוהמה. אחוות זונות יהודיות וערביות וסוחרי סמים בכל עבר. את הערבים שגרים קרוב לחוף הים מעודדים לעבור דרומה (לשיכונים ליד בת־ים), ומרינה חדשה נבנית שם כהכנה לפלישתם של דרי נופש עשירים. בתים חד־קומתיים צצים בכל מקום. בעשור האחרון הפכה עג'מי יעד נדל"ני לאמנים יהודים אופנתיים, לבעלי גלריות, לבעלי מקצועות חופשיים למיניהם ולעובדי שגרירויות זרות. דו־קיום נוח מתקיים בין התושבים החדשים לקהילה הערבית הענייה. בתווך נותרו כמה מהמשפחות המבוססות של יאפא וכתריסר יאפאיים נובורישים שעשו את הונם מקבלנות בניין ומסחר בסמים.

ליד מאגר המים הישן הצביעה מרג'אנה על מגרש ריק שהוחרם מסבה. בשנת 1949 לקחה חברת עמידר את שניים וחצי הדונם שלו והציעה לו פיצוי. הוא סירב לכסף ונאבק על ההפקעה בבית משפט. מכיוון שלא עזב את העיר, היה לו סיכוי טוב לזכות בתביעה. אבל הוא הפסיד, והכסף הופקד על שמו בבנק לאומי. הוא סירב לגעת בו. כאשר נפטר, חמש־עשרה שנה מאוחר יותר, לא הצליחה המשפחה לעלות על עקבותיו של הכסף. הם עדיין שומרים על שטר הקניין של הקרקע, נחלת האבות של משפחתם.

מכאן המשכנו לעיר העתיקה. כאן החל המרד הפלסטיני הגדול ב־1936. לכאן נכנסו הבריטים עם כוח צבאי עצום, ובפעולה ששחזר בעזה אריק שרון ארבעים שנה מאוחר יותר, פוצצו מעבר בצורת Y שקישר את

הנמל עם מגדל השעון בעודם מפנים את ההריסות כדי לאפשר גישה מהירה למכוניות משוריינות.³ היום מכילה העיר העתיקה זעיר אנפין של התפארת והטרגדיה של יאפא ההיסטורית. הישראלים – כלומר מועצת העיר המאוחדת של יפו־תל־אביב – שיפצו את האזור והפכו אותו לאתר תיירותי מרכזי ולמושבת "אמנים", פעולה עליה חזרו מאוחר יותר גם בצפת העתיקה ובעין חוד⁴. המקום, כלפי חוץ, ובעבור מי שאיננו מודע להקשר ההיסטורי שלו, יפה, מלא מסעדות, בתי קפה, גלריות, טיילת, וכולי. רקע מועדף לתצלומי חתונה עבור זוגות ערבים ויהודים ממוצא מזרחי המגיעים למקום עם צוותי צילום. שלטים ואוטומטים מופעלי מטבעות מספרים את ההיסטוריה של יאפא בארבע שפות (אף אחת מהן לא ערבית). כמו במוזאון הארכיאולוגי, גם כאן אין שום אוכור להיות המקום פעם עיר ערבית שוקקת חיים – הגדולה והעשירה ביותר בפלסטין. הסיפור המוקלט מזכיר פלישתים, פניקים, ממלוכים, טורקים ובריטים, כולם לקחו חלק, כך אנו למדים, בביתזה של העיר עד שזו נגאלה על־ידי ההגנה והלח"י במאי 1948. פסל מהוה של נפוליאון בונפרטה, שפלש לעיר בשנת 1800, מצביע לכיוון מסעדה הצופה לנמל.

מוזיקה רועשת בקעה מבתי הקפה והמסעדות, מלאי לקוחות, תל־אביבים ותיירים. רימא הבחינה בהעדר מעניין: לא היו אנשים צעירים בסביבה, מלבד שני הזוגות מצילומי הטרום־חתונה. אפילו הבר־קפה הרועש שניגן דיסקו ליד הטיילת שלאורך הנמל היה מלא בזוגות מעל גיל חמישים. היינו חלוקים באשר להסבר של העובדה התמוהה. רימא ואלקס תלו אותה באווירה הטהרנית של השכונה, שובת לב באופן מודע לעצמו ובה בעת מאיימת. מרג'אנה חשבה שזה בגלל המחירים: העובדה – הבלתי מקרית – שאין זוג צעיר שיכול להרשות לעצמו ספל קפוצ'ינו ביפו העתיקה.

בדרך לנמל פגשתי סטודנטית שלי לשעבר, שהראתה לחברתה המצרית את העיר. המפגש המוזר הזה החזיר אותי למציאות. יאפא היא, לאמיתו של דבר, יצירת הדמיון. אין קשר בין עירם של הורינו לבין עיר הרפאים המכובסת הזו. אך מבקרים ערבים מרכיבים את העבר מזיכרונם (או מזיכרונותיהם של הוריהם או סביהם), בעודם משתמשים בהריסות כנקודות הציון שלהם.

שביל אחד בלבד שימר את עברה המפואר של העיר – זה העובר בין המסגד העתיק, חוצה את המנזר האורתודוקסי סנט מייקל ואת הכנסייה הצמודה אליו, וממשיך במורד המדרגות אל הנמל הישן. כאן השתמרו החומות, גרם המדרגות, ואפילו הכתובות ביוונית ובערבית. התחושה היא מסתורית ורדופה, והשקט מוחלט. הודות ליוונים נשמרה חלק מערביותה של העיר.

הגרסה של רימא

בין הביקור הראשון שלי ביאפא לזה האחרון היו אחרים. הכואב שבהם היה זה בו ליוויתי את אבי בביקורו הראשון ב"בית" מאז שעזב את יאפא כילד, בשנת 1948. הביקור האחרון היה עם סלים, ליזה ואלקס. רציתי לפגוש את מרג'אנה, כי לעתים מאוד רחוקות יוצא לי לפגוש יאפאים בהווה – אלו אשר רבים מהיאפאיים המקוריים אינם מחשיבים אותם מיאפא ממש אלא כאלו שהגיעו רק אחרי והם מעמידים פני יאפאוויים, בעוד היאפאיים האותנטיים נמצאים בגלות. אני אוהבת לבקר ביאפא עם סלים כי גם הוא לא לגמרי מרוצה מיראת

- ↑ פעולה כירורגית זו של טיהור אורבני צולמה מן האוויר בשלוש תמונות המציגות אותה בחדותה. אפשר לראותן בספר Graham-Brown, Sarah (1980). Palestinians and Their Society, 1880–1946: A Photographic Essay. London: Quartet Books.
- ↑ כפר ציורי באזור חיפה אשר תושביו גורשו בקרבות של 1948 אך הוא עצמו לא נהרס. הוא הפך לכפר אמנים ב־1954 ויועד להיות אתר תיירותי.

הכבוד המעיקה שילדי היאפאיים אמורים להרגיש במקום. הוא שותף לתשוקה להתנגד למרירות המוחצת שמרגישים לנוכח דחיקתה של ההיסטוריה של יאפא.

כשנסענו לכיוון יאפא בכביש המהיר של תל־אביב – דרך שונה מדרך בית־דאג'אן־יאזור בה אני נאלצת לנסוע בדרך כלל בעליות־לרגל המשפחתיות שלנו – הבנתי שמצפה לי הפעם ביקור טעון רגשית, כי הפעם ליזה חוזרת, בפעם הראשונה. בעקיפין חשבתי על הנסיעה הזאת כעל ביקור ביאפא של היום, דרך עיניה של מרג'אנה. למעשה, הפך הביקור להתנגשות בין שני סוגים של יאפא – זו של האובדן והחלומות וזו של חיי היום־יום.

יאפא אינה מסומנת בשום יציאה מהכביש המהיר – צריך לדעת לצאת ביציאה המכונה "קיבוץ גלויות". אפשר לתהות למה, אך יותר משסביר שיש כאן איזו קונספירציה, הגיוני יותר שמסיבה כלשהי מהווה קיבוץ גלויות ציון דרך חשוב יותר על מפת המשמעויות הגאוגרפית הישראלית מאשר יאפא. הכביש הראשי המוביל אל העיר מתחיל בין בתי מגורים משנות החמישים וסופו מתפוגג אל תוך אזור תעשייה. את קרבתך ליאפא אתה מתחיל להרגיש רק כאשר על פניך חולפים בניינים ישנים נפולים עם גגות רעפים כתומים, פזורים בין מוסכים מלוכלכים לצמתים שעשויים היו לפתותך לעברים מעוררי תקווה יותר. צריך להיות מחויבים לגמרי לביקור ביאפא כדי לעבור את המבוך הזה של כבישים בלתי מסומנים ורחובות בלי מוצא, ולהגיע.

לבסוף הגענו לכיכר השעון. אז כבר ידענו שהכי טוב לחנות ליד מבצר הכלא במגרש החניה החולי הצופה אל הים. בנקודה זו מרגישים תמיד משיכה לשני כיוונים: למעֻלה העיר העתיקה – או אל מעבר לכיכר, לאזור השוק הישן. באותו יום החליטה בשבילנו מרג'אנה, שקבעה עם סלים ליד כיכר השעון. צעדנו בשורה לעבר הכיכר המרכזית, וניסינו לאסוף פיסות אינפורמציה שיתרמו להיכרותה הראשונית של ליזה עם העיר. ליד המסגד ודוכני המיצים הטרופיים הורחניים חצינו את הרחוב לכיוון השעון. בצד השני עמדה "בלונדינית" שעונה על פתח דלת – מרג'אנה. מה שהיכה בי לא היו הפסים הבלונדיניים בשערה (פעם הקניטה אותי אשה עזתית אחת שאמרה שלא יכול להיות שאני מיאפא, כי אין לי שיער מחומצן), אלא העובדה שהיא לבשה חולצה וג'ינס, שהיו צמודים מכדי שתוכל לשים משהו בכיסים, אך מצד שני גם לא נשאה תיק. לי היה נראה שלנשים יש צורך תמידי לשאת עמן דברים. הקבוצה היתה מעט מופתעת, כמדומני, מהאשה הגבוהה והמרשימה, שהיתה בבירור גם ביישנית ולא ידעה מה כדאי לעשות איתנו.

מרג'אנה עמדה על כך שלפני הכל עלינו לבקר בביתה ולפגוש את משפחתה המצפה לנו. ברגע זה עלה מיד הניגוד בין יאפא הישנה לבין זו החדשה. אם נַתַקע בבית שלה, סביר להניח שלא נוכל לעשות מה שליזה חיכתה לו כל החיים: לבקר ביאפא האבודה של אביה. ברגע קצר אחד עלו צורכיהם המנוגדים של היאפאיים השונים זה כנגד זה. היאפאיים של כאן ועכשיו, הרוצים לארח אותנו בבתיהם וללמוד עלינו, פלסטינאים "אמיתיים", הגרים בגדה המערבית או בגלות, ואנחנו, שתפסנו את עצמנו וגם רצינו להיתפס כיאפאיים, הרוצים לחגוג את "יאפאיותנו" עם מרג'אנה, ולהסתובב ולגלות את יאפא ה"אמיתית" מתחת לשלטים והנופים הישראליים אשר נכפו על העיר "שלנו".

מובן שנהגנו בנימוס הראוי וביקרנו את משפחתה של מרג'אנה, הגרה לא הרחק מ"הבית שלי", אם כי מעברו האחר של הרחוב הראשי. כששאלתי את מרג'אנה איך נקראת השכונה הזו היא משכה בכתפיה, מבולבלת: "שו בעאריפני?" – מה אני יודעת?

היו בשכונה שלה את כל האותות לפרויקטים הכושלים של שיקום מבני מגורים הניצבים בדיכאונם ברחבי עג'מי. לפני כמה שנים החליטה הקרן החדשה לישראל להתחיל בפרויקטים כאלו במגזר הערבי. יאפא, המטאפורה לקהילות הערביות הזקוקות לשיקום (שלא לומר: מכורים לסמים, גנבים וזונות), הפכה לפרויקט הדגל. כסף שמקורו בעיקר בקהילת יהודי לוס־אנג'לס הוזרם ל"חידוש עירוני", בעיקר בעג'מי, שם הוחזרו חזיתות הכתים להדרן המקורי בסגנון ונציאני, והתווספו טיילת וגן משחקים. אלא שהאנשים שגרו בבתים

שנבחרו לשיקום היו השאריות העניות של קהילה שנהרסה, ושכל ניסיונותיה לקחת אחריות אזרחית על חייה שלה נוטרלו במהירות ובשיטתיות. לא עבר זמן רב עד שהטיח הוורוד רוסס בגרפיטי. הבתים והפארק עומדים כעת כתזכורת ניצחת לחוסר התוחלת ביפיוף הסביבה של המדוכאים והמודרים לשוליים – לפחות כאשר המייפפים הם גם אלה אשר דיכאו והדירו אותם מלכתחילה.

משפחתה של מרג'אנה גרה בבית חדש יחסית בן קומה אחת, אשר לא שוקם ולא יכול היה להופיע בחלומות יאפא שלנו. הובלנו אל הליואן, שם פגשנו את אמה של מרג'אנה – דוברת הערבית הטובה ביותר במשפחה ובעלת האישיות החזקה ביותר. טיפין טיפין הוצגנו בפני המשפחה. אביה של מרג'אנה, אשר רק התעורר, דשדש פנימה; אחותה היפה אדומת השיער באה לשבת איתנו; שני אחים חסרי עניין לגמרי שאך־זה התעוררו נכנסו, פעם זה פעם זה, מלמלו ברכות מהירות ועזבו מהר אף יותר. האב היה שקט מאוד. נראה כי בכל פעם שניסה לדבר ערבית, יצאו מפיו מילים בעברית. המתח הלשוני הסביר אולי את העובדה כי האחים, שכפי שנאמר לנו לא דיברו כלל ערבית, נדמו כנמנעים מאתנו. היפהפייה אדומת השיער התמחתה בלימודי ערבית, אך היתה גם היא ביישנית מכדי לדבר. כך קרה שאם הבית היתה מוקד הקשר שלנו. היא לימדה בבית ספר ממלכתי, היתה פעילה בפוליטיקה הקהילתית והעירונית, והסבירה לנו מדוע הצלחתה של יאפא להכניס נציג פלסטיני אחד לעיריית תל־אביב (לתוכה הוטמעה עיריית יפו), היתה הישג עצום לאחר ארבעים וחמש שנים ובעבור קהילה כה מחולקת, בתוך וכנגד עצמה.

אמה של מרג'אנה היתה אמנם מעורה מאוד בפוליטיקה ובמצב החברתי העכשוויים, אך חסרת יכולת באופן מוחלט לספק את צרכיה של ליוזה באישוש קשריה המשפחתיים ביאפא. למעשה, לא זיהו בני משפחתה של מרג'אנה אף אחד מהשמות היאפאיים המקוריים שהזכרנו, או שזיהו את השמות, אך לא יכלו לקשרם גנאולוגית לאנשים החיים ביאפא כיום או למקומות שעדיין קיימים בעיר, הקשרים להם זקוקים גולים יאפאיים כה עמוקות. הייתי מתוסכלת – היינו לכודים בארוחת צהריים לחלוטין לא נחוצה שמרג'אנה הכינה, שתמנע מאיתנו לראות את העיר באור יום ולא תשאיר מקום לארוחת הדגים בסופו, המעבר מהכאב של יאפא האבודה חזרה לעולם החיים.

הייתי מתוסכלת בשביל ליוזה. היה נראה לי כל כך לא הוגן להעביר את זמנה סגורה בחדר האורחים של מישוה ביאפא כשהשמש יורדת על העיר שרצתה לשוטט בה זמן כה רב. במבט לאחור, על כל פנים, ברור לי כי גם אני איני מוכנה או מסוגלת לבקר את יאפא בתור המקום שהיא עכשיו. עדיין גוברת עלי התשוקה לגלות את העבר ההוא, למצוא את יאפא המסתתרת מתחת לשלטים החדשים, להחיות אותה שוב דרך הסיפורים של אבי וגולים אחרים, ואז לשוב ולחבר אותם למדרכה עליה אני הולכת, לחזית חנות החסומה כעת בקרשים, לסבך עצי ברוש בגן בקדמתו של בית.

ביקור אצל המתים (סלים)

ביום ראשון שעבר הלכנו, סעאד, בשארה ואני, לבקר בבית הקברות של יאפא בג'באליה. חיפשנו את שרידי משפחתי. אמי הזכירה לי שמתישוה בשנות השלושים המאוחרות, בנעוריה, עבר בית הקברות של יאפא ממקומו שליד מרכז העיר, בעג'מי, למקום אחר. המתים דחקו את רגלי החיים. נבחרה חלקה מרוחקת בג'באליה, שהיתה באותה עת בקצה הדרומי של העיר. הקברים נחפרו ונערמו בחלקות משפחתיות משותפות. עשירים בנו אחוזות קבר משפחתיות שנודעו בשם פסטיקיאת, מעוטרות שיש וחרוזים מסוגגנים, להאדיר בהם את שוכניהן. העניים הושלכו לבורות מסומנים בבלוקים עשויים מבטון. כל זה נראה היום חסר חשיבות, כיוון שכל שלושת בתי הקברות הערביים הפכו לערמות זבל. כל שנותר מיופיים הוא מיקומם – חלקה יפהפייה על גבעה הצופה לים התיכון.

מהקצה המערבי של בית הקברות היווני האורתודוקסי רואים את עג'מי מצפון ואת תחילת בתיים מדרום. בקרוב ירחיבו התוכניות הישראליות לג'נטריפיקציה של יאפא את פרויקט המרינה עד לנקודה זו, והמתים, כמו גם (חלק מן) החיים, ייהנו מהנוף.

שני חבריי לא התעניינו במסע החיפושים שלי. נאלצתי לגרור אותם. אביה של סעאד נולד במנשיה, מת בפראג ונקבר בעמאן. היא הלכה לבקר את קברו לפני עשרים שנה מלווה באָמה, שמעדה ליד הקבר ושברה את עצם האגן. הן מעולם לא חזרו. בשארה עדיין היה מזועזע משיט הבוקר שעשינו בנמל יאפא ומהקיטש הבלתי נסבל של הלופטים המשופצים הסובבים את העיר העתיקה. הוא התרגז במיוחד כשהמלצר במסעדה – שגם שמו היה בשארה – פנה אליו בעברית. מבין השלושה, רק לי יש פְּטיש למתים.

שלושת בתי הקברות נמצאים בשיאו של תהליך התפוררות מתמשך, מופרדים בחומות. הראשון, בית הקברות המוסלמי, מדרון של סבך וקוצים מנוקדים שיש לבן ונמס. רימא טענה מאוחר יותר שמצאה כאן את קבר סבה, שיח' עלי אלחמאמי, בין השיחים הקוצניים. לא הבנתי איך. אחריו נמצא בית הקברות היווני־אורתודוקסי המתפורר גם הוא, שבו מצויות עדיין מספר אחוזות קבר משפחתיות אשר שרדו בגבורה את הזמן ואת רוח הים השוחקת. האחרון הוא בית הקברות הקתולי, לו הדר של מלכת יופי קמלה, וקצת שיש חדש פה ושם, שלא די בו כדי להסתיר את אכזריות השנים.

הפעם נכנסנו לבית הקברות האורתודוקסי ושאלנו עובד המטפל במקום, איש כחוש ומוזנח בשנות השישים לחייו, אם הוא מכיר קברים של משפחת תמארי. בהתחלה הוא הציע שניסע ליאזור (אלוהים יודע למה), ואחר כך הציע שנסתכל בפינה הצפון־מערבית, שם יש קברים מלפני 1948. זו משימה בלי תוחלת. חלק קטן מהקברים הישנים לא נפגע, ורק ארכאולוג יכול היה לפענח את הכתובות שעליהם. לבסוף פענחתי כמה שמות עתיקים יותר: קאהוש, מוסא, ח'ורי, בורטקוש. ואז מצאתי קבר שעליו שם שזיהיתי, ניקולא דבאס – אביה של דודה מרגו, חמו של דודי פאיק. אך הקברים הישנים היו ברובם קבורים תחת קברים חדשים. כיוון שבית הקברות היה קטן מכדי להכיל את המתים החדשים ומעט מאוד משפחות מלפני 48' נותרו כדי לטפל בחלקות המשפחתיות, אלו החדשים (מרמלה, לוד והגליל) דחקו אותם ממקומם.

מה שהדהים אותנו יותר מכל היתה הפלישה הרוסית. בכל מקום הוחלפו מצבות ערביות עתיקות (שואהד) במצבות רוסיות חדשות. היתה ביאפא קהילה קטנה של רוסים אורתודוקסיים, הקשורה למגזר הרוסי – ועל כן חלק מהמצבות הללו היו ודאי של נזירות ונזירים. אך עדיין אין זה מסביר את ההצפה הפתאומית של מצבות עם כתובות רוסיות משנות השמונים והתשעים. הסבר הגיוני הוא שרבים מהם היו מהגרים סובייטים שהגיעו לישראל מחופשים ליהודים או כבני זוג נוצרים של מהגרים יהודים. רבים מהם השתלטו על הקברים הערביים וחרטו את שמותיהם על מצבות השיש. עדיין ניתן היה להבחין בכתובות הערביות מתחת לכתובות הקיריליות. סמוך יותר לכניסה – בין הקברים הטריים יותר – ראינו גם כתובות עבריות חרוטות על גבי מצבות ערביות. את כולן ללא יוצא מן הכלל עיטר צלב קטן, ושם סלאבי בכתב עברי. רות דוידוביץ', לדוגמה, שנפטרה בארבעה־עשר בפברואר 1989.

בשארה, שהיה במצב רוח רע עוד מאז השיט בסירה – עכשיו כבר רתח ממש. "קודם הם גוזלים את הבתים ה'נטושים' ביאפא, אחר כך הם מגרשים פועלים ערבים מהעבודה, ועכשיו משתלטים על בתי הקברות שלנו!". הוא זעם. לא היה ברור מי זה "הם". המשתלטים העיקריים על בתים ערביים ביאפא היו יהודים שהגיעו בשנות החמישים מבולגריה. בשנות השמונים והתשעים היו אלה רוסים ואוקראינים עם קשרים ענפים למאפיה הרוסית בישראל, שהחלה לפלוש ליאפא ולתל־אביב.

חשבנו שהעובד המטפל בבית הקברות יאיר עבורנו את כל המסתורין הזה, אך הוא היה מעוניין יותר לבלבל אותנו. הוא הוביל אותנו לקאפלה האורתודוקסית החדשה, ליד בית הקברות. הצבע עליה היה עדיין טרי והיתה עדיין בלי כיתוב. הקהילה האורתודוקסית, הוא אמר לנו, ניסתה להשיג חלקה עבור הכנסייה מחוץ

ושׁוב אמת

פסטיבל מסרחיד 2007

"מסרחיד 2007 – פסטיבל להצגות יחיד בערבית" יתקיים זו השנה השישית באוגוסט 2007 באולמות ובגני העיר עכו.

הפסטיבל נערך ביוזמת ובהפקת "המרכז לתיאטרון עכו", ונוצר במטרה לטפח ולעודד את היצירה הערבית בישראל, לחשוף אותה לקהל דובר עברית ולשמש גשר לקירוב בין תרבויות ויצירה משותפת של אמנים ערבים ועבריים. במסגרת זו יוקדש אחד מימי הפסטיבל לקהל דובר עברית, במסגרתו יעלו חלק מהצגות הפסטיבל בשפה העברית .

מסרחיד הוא שילוב בין המילה הערביות "מסרחיה" – הצגה – למילה "וחיד" – יחיד . במסרחיד מבקשים ליצור דיאלוג באמצעות שפה שאינה זו של מלחמה אלא של יצירה משותפת. ייחודו של הפסטיבל הוא בתנאים שהוא יוצר, לעשייה משותפת של אמנים ערבים ועבריים במסגרת היצירה הערבית.

אנא ראו עצמכם מוזמנים לפסטיבל מסרחיד, אוגוסט 2007, עכו

לפרטים

המרכז לתיאטרון עכו: 04-9914222 / 04-9913834

www.acco-tc.com

לבית הקברות, אך העירייה לא נתנה לה. אותנו סקרנו שאלות אחרות: "מה קרה למתים הישנים יותר? מדוע ישנם כל כך הרבה שמות רוסיים על הקברים? מי הם אותם נוצרים עבריים?" שפתיו של האיש היו חתומות. אולי לא ידע, ואולי לא רצה שאנו נדע. סעאד החליטה שהוא משכיר את הקברים הישנים למתים החדשים. בדרך חזרה לירושלים, בשארה על ההגה וסעאד עם המפה, איבדנו את דרכנו לגמרי.

"טאבאדול" (סלים)

כל ביקור ביאפא מקהה את התגלית שבמפגש. הדרמה מתפוגגת, והשגרה גוברת. אך ההתרגשות תמיד שם, בין השאר מפני שיש בכל ביקור מרכיב של הסגת גבול. הגענו ליאפא ללא אישור, ועל כן היתה המצאותינו שם "בלתי חוקית". אך אנו מסיגים גם את גבול המציאות היומיומית של אנשים, בערעור העבר שאותו הם, הרוב היהודי של יאפא של ימינו, אינם מזהים, מבקשים להדחיק, או שאליו – סביר יותר להניח – הם לגמרי לא מודעים.

לאחרונה התחלנו להתאמץ יותר להתבונן במציאויות הקיימות של יאפא, ולשים בצד את העבר (הנוסטלגי?) – משמע, לדלג על הים, המסעדות, רובע האמנים, הכנסיות והמסגדים. יש לעקוף גם את בית הקברות – בעיקר את בתי הקברות. (ראניה, בריג'יט ואני סולקנו מבית הקברות של ג'באליה לפני חודש על-ידי שני בריונים יאפאיים לבושים בגדיים שטענו שנהגנו בחוסר כבוד כלפי המתים.)

כך שכעת אנחנו מסתובבים ברחובות ונותנים לרגלינו להוביל. מניחים לפרצופים, למבטאים ולריחות לתת בנו את עקבותיהם. בשבוע שעבר התחלנו בכך שקנינו מנאקיש מהמאפייה של אבולעפיה ויצאנו למסע גילוי. רימא התעקשה לבקר בחנות המוזיקה שמול תחנת המשטרה. המוכר היה מרוקאי שגר בחולון ונמצא ביאפא כבר זמן רב. הוא היה להוט להראות לנו את האוסף שלו, שכלל בעיקר מוזיקה ערבית. אום כולת'ום, עבד־אלוהאב ולילה מוראד כיכבו (ללא כל סימן לפירוז, שכנראה אינה מושכת את בני עדות המזרח). הוא התרשם כשגילה שאנחנו מכירים מושחאת אנדלוסית, שנראה כי היתה האהובה עליו ביותר, ובסופו של דבר מכר לנו כמה דיסקים בלאדינו – בעיקר קינות על אהבה נכזבת באנדלוסיה – וכמה קלטות של זמרים מרוקאים.

הוא היה סקרן לדעת מאיפה אנחנו, כי דיברנו איתו ערבית ועברית רצוצה. הראיתי לו את הדרכון הפלסטיני שלי ואת תעודת הלידה: יאפא, 1945. שלמה: "ואיפה ביאפא נולדת?" אני: "עג'מי".

שלמה: "זה מעניין מאוד, כי אני הגעתי ליפו ב־1948! הייתי אז נער. איזה צירוף מקרים! אתה עוזבת בדיוק כשאני הגעתי! יכולנו להיפגש כבר אז!" אני: "לא נראה לי."

רימא [באירוניה]: "אתה יודע, זה היה מה שאפשר לקרוא לו טאבאדול [חילופין]." שלמה חזר שוב ושוב על המילה, "טאבאדול...טאבאדול" כבטראנס. ואז, פתאום, זה היכה בו, והוא אמר בקול רם: "אאה...טאבאדול!" אז חיך והניד ראשו בעצב ובהבנה.

הוא שאל אם אני עדיין מכיר מישהו ביאפא. הזכרתי את הרוקח פח'רי ג'די, בן דוד רחוק שלי. הוא אמר שפח'רי הוא הדוקטור הכי טוב ביאפא. כבר שנים הוא הולך אליו, ופח'רי תמיד רושם טיפולים שעובדים. "אתה רואה, אנחנו ערבים כמוך וזו ההוכחה", הוא אמר, מצביע על הקסטות.

תרגמה: ליאת סאבין בן שושן. מתוך: Journal of Palestine Studies XXVII No. 4 (Summer 1998), pp. 65–79

מתי שמואלוף / שירים

אהבת איש־ראיל

הזכרונות, כמו פריחת קוצים סגולים,
עוררו כפרים שלמים בתוכתוכי
להסתנן אֶל זוג עיניי, השוטרות הוותיקות,
הרגשת ביתיות מרטיבה את עורקיי היבשים
מִלִּשׁוֹן גּוֹלָה לְגוֹלָה מְקוּמִית

הַצִּיד הַתְּחִיל

המריא האדון,
המוֹרֵד הַבֵּיט דֶּךְךָ מראת זכוכית שבורה
על המטוס שירד על המעברה
שנשארה מַעֲכָר לְחֹמָה

ופצצות חסרות שירה
נפלו ממבטי על השכונות החסרות
של צפון תל־אביב, עוטף ירושלים, בואכה דניה.

יקח זמן עד שישתחרר הבכי הציוני

והווקמן פעל עת
מחנה הפליטים הציוני
התאבד מתוך מלון
אל שמחת היום־יום.

אורן קקון / מות האוניברסיטה

אני עובד בלוד. ככה זה היום. פעם הספיק לי ספר טוב, ג'וינט, קפה, דילן (לפני שהתחשמל), הרהור באשה. היום, לא פחות, אני עובד בלוד. ולוד עיקשת, מבהילה, לא נותת בקלות, מצביעה בפשטות חצופה על זה שבא מתל-אביב.

מתעורר בבוקר, מוקדם, דוחף את המקרר לפיתה ויוצא. הולך עשר דקות, עולה על 25. יורד באוניברסיטה רוצה לאחר, איכשהו מגיע בזמן לספרות העברית החדשה. לא יותר מעשרה תלמידים מחכים למרצה בצבע לבן. הוא מגיע, מתיישב, לא ממהר. מקריא שמות באיטיות, א ו ר ן ... יש לו את כל הזמן שבעולם, יש לו את כל הביטחון, היסטוריוגרף שפוסע במשעוליו הידועים מראש. מוציא ערמת ספרים ומניח על השולחן, כריכות שמסתירות כרס. אני נבהל, יכולתי להיות בכל מקום אחר, יכולתי להיות בלוד.

אחד העם מחפש דרך, ברדיצ'בסקי, פוזר דעת, מציע אלטרנטיבה רחבה יותר. ביאליק, חמור סבר, שוקד על פואטיקה נבואית שתדרבן את המאחרים לקלוט, ברנר מתעצבן על גנסין התשוש, ברקוביץ' תלוש, מחניף לחותנו בתרגום גרוע... מחוללי התחייה, כותבים לקהל שעוד לא נולד, כותבים אל געגוע. אחריות של אינטלקטואלים. פילוסופיה שהולידה את

האדמה הזאת. הטלנובלה של הספרות העברית, רק בידיש.

שום ויכוח לא ווכח, שום טיעון חדש לא נטען, דרמה מלפני מאה שנה נמתחת לפיהוק גדול, מה שהיה הוא שיהיה, כך בשיעור הזה. המאסף מפזר המעורר מרדים והצפירה שלא נשמעת משחררת את התלמידים מעול קדום של אבות מזויפים. בחוץ שמש, סטודנטיות עם גופיות ובית שחי שעיר, סטודנטים שנראים כמו ברוקרים: החוג למגדר, החוג לכלכלה. פוגש חברה ישנה, לחוצה, ואיך לחוצה. אני רוצה לכתוב אומר, אני רוצה דוקטור לפני השם, אומרת. נכנס לספרייה, שובך יונים שמסתבכות בשערי. מצלם מהר ונבהל החוצה. מטוס מתרסק בלב הקמפוס. אין ניצולים.

אחר כך זה נסיעה ברכבת, בשר אדם בבטנו של דרקון אימתני. לוד מלוכלכת, מבהילה, מסוכנת. העקרב שמצוי מתחת לסלע הקיום, ממשות פיזית של אידאולוגיה ששכחה לכסות את קלונה. לוד הארורה. כמו ילד שמסרב להתקלח. ערבית, רוסית, אמהרית, הריסת בתים ורחובות מזוהמים. אלו השפות שלוד מבינה. גם עברית עילגת, כשאין ברירה.

הנערים מחכים שאפתח את המועדון. הם תמימים, הרבה יותר ממה שהייתי אני

כשרשמתי את עצמי לקורס על הספרות העברית המתה. הם משחקים שש־בש, שומעים מוזיקה, מסתודדים ומציעים חברות. הם צוחקים את הטיפשות המקסימה של הנעורים, לא מבינים שעתידם סתום, שגורלם נחרץ. אחד מהם שואל אם בקיץ נלך לים, אף פעם לא ראיתי ים אמיתי, הוא אומר. חברים שלו צוחקים עליו. אחר, תמיד מחייך, מבקש עזרה בהכנת שיעורים. הוא מוציא את "צנח לו זלזל". בלוד כל הזמן יש סתיו, הוא אומר, רק שהעלים הם פחיות מעוכות של קוקה קולה, בדלי סיגריות וניירות עם חותמת של העירייה. וגם אין כל כך עצים. סתיו בלי עצים.

אני מחייך, וכותב לו במחברת תשובה מהירה. אחר כך אומר לו שהוא יכול לכתוב שיר יפה על הסתיו שיש בלוד.

הזעם יוצא במשחק כדורגל, איפה שאי אפשר לעצור את הקללות. אימשך זונה, אחותך צולעת, לאבשך צמח זלזל בעין.

כשמחשיך אני סוגר. דור אבוד שלא מבין מה רוצים ממנו, הטיט שממלא את הבטון, פוסע כגוש אל שיכוני עמידר הקרובים וסוגר עוד יום בלוד.

בדרך למונית מציעים לי חשיש מרוקאי זול, אני מסרב בנימוס ועולה על שירות לתל-אביב.

מתעורר בבוקר, מוקדם. לוקח שני בקבוקים והולך לים. באחד ממלא מי ים רעננים ובשני חול. אחר כך נכנס לנגרייה. הנגר שדומה להפתיע למרצה לספרות העברית הקדושה, משייף שולחן. הוא שואל במה יוכל לעזור. אני מבקש ממנו שינסר לי את המוח, החלק שחושב, זה שאחראי על האינטליגנציה, זה יעלה לך אלפיים שקל הוא אומר, מחיר של קורס באוניברסיטה. אני מגיש את ראשי והוא חותך במדויק.

עם מטונימיה של ים וסינקדוכה של חול ובלי החלק שחושב, אני נוסע ברכבת ללוד. שם מחכה לי שירת הנערים.

על רוחות רפאים השבות ומופיעות מבעד לתצלום מלחמה מפורסם אחד

חנה ברונפלד

הילתו של התצלום באה לו מהיותו מובנה כייצוג חזותי של רוח שיתופית ושוויון מגדרי, אומץ וכוח נעורים. תצלום של, שעל פניו אין סימני אלימות. אבל השקט, כפי שמציינת אחת מכותרותיו, משקר. תצלום הניצחון שהפך לייצוג מכונן של חברה אחת, כולא בתוכו גם את עקבות מפלטה של חברה אחרת. לזו וגם לזו נותרו עקבות בתצלום, שצולם עליידי הצלם הצבאי בוריס כרמי, מטעמה של הזרוע הצבאית של המדינה.

בדפים הבאים אבקש לשרטט קריאה ביקורתית וגנאלוגיה חזותית של אותו תצלום מלחמה מפורסם. אעקוב אחר הופעותיו השונות של התשליל, ואחשוף ארועים השוכנים בלבו ושהותירו בו את עקבותיהם – עקבות של מסע מלחמה במרחב ובזמן, ועקבותיה של חטיבת פלמ"ח אחת ומסלולה מהגליל ועד ללוד ולרמלה. לא אתיימר לשרטט את כל היבטיו של הארוע החזותי, ואינני חותרת להצגת כל מורכבויותיהן ועולותיהן של מלחמות. אתמקד כאן בפרגמנט ויזואלי־תרבותי אחד, משתנה תדיר, ואף בו – אדון רק במקצת מרובדיו. באמצעות הקריאה שאציע ל"כתיבה באור" (פוטר־גראפיה) של ארוע קונקרטי, אדגים כיצד משורטטים ונמסרים כל העת ומחדש תווי פניו של התצלום המכונן ושל הזיכרון הקולקטיבי.

באחד בינואר 1997 פרסם "מעריב" גיליון מזכרת לשנתה החמישים של ישראל. כותרתו "זיכרון ישראלי: תש"ח־תשנ"ח". בגיליון פורסם התצלום הבא כאחד מתצלומי המלחמה המכוננים של הזיכרון הקולקטיבי בישראל, וכאחד משלושת הייצוגים המפורסמים של מלחמת 1948.

גרסה ראשונה של התשליל פורסמה לראשונה כחמישים שנה קודם לכן, בשביעי ביולי 1948, בכתב העת הצבאי "במחנה".

בוריס כרמי, 1948. (באדיבות אוסף 'מיתר')

את עין המתבונן – בה. עיניה מושפלות. אף לא אחד מהנוכחים מישיר מבט אל המצלמה, אל הצלם ואל הצופה. התצלום משרטט חומריות ומוחשיות של קליפת גזע, וגם מחוות גוף אנושיות. בה בעת מצפינים הבחירה, המסגור וארגון הדימויים קודים חזותיים ומאזכרים סמלים תרבותיים. אחד מהם הוא הצירוף של עץ ואשה, המאזכר את עץ הדעת: עין צופיה תמיד ונטולת גוף, וגוף שנעשה לאתר של כוח ומשמעת. לצד מבט מפקח, הצירוף מרמז גם על תשוקה לדעת, על הפרה של איסור ועל אשמה.

המראה השלו של מנוחה ביער האופף את התצלום ואת פעולת המצולמים הפך, מסתבר, לאחת מסיבות פרסומו. זהו "צילום לא־

מה, אם כן, ניתן לראות בייצוג שקופע בזיכרון הקולקטיבי וקיבל אישור מחדש בגיליון "מעריב" של שנת החמישים למדינה?

בתצלום חבורת אנשים במרחב שנדמה כיער; כעשרים גברים, אשה אחת, כאפיה אחת, גזע עץ ואקדח. הרוב מסתופפים ומתבוננים באדם הכותב במחברת. מיעוטם יושבים מהורהרים. הגברים כולם במכנסיים ארוכים. האשה היחידה לבושה מכנסיים קצרים ורגליה חשופות. היא עומדת דמומה. לבדה. לראשה כאפיה, למותניה אקדח, והיא נסמכת בעייפות אל גזע עץ. המרחב הצילומי דחוס. על ציר האורך ממוקמים הגזע והאשה. המיקום והיחידאיות ממקדים

מלחמה שהוא מהמפורסמים בצילומי מלחמת השחרור", כתב עליו שלמה שבא (חיים, 1995: 24). אם כן, לפנינו תצלום מכונן שפרסומו בא לו, פרדוקסלית, על דרך ההיפוך – דווקא בשל דבר מה שעליו הוא איננו מצביע, כעדות ראייה שאיננה מראה; תצלום שעיקר פרסומו נובע מהיחס המורכב שבו בין מה שאנחנו רואים (לא־מלחמה) ובין מה שאנחנו יודעים ידיעה חוץ־צילומית (מלחמה).

לצד התצלום בגיליון ערב ראש השנה תשמ"ח של "מעריב" הופיעה כותרת – "אנשי פלמ"ח ביער בן שמן", תאריך – ה'13.7.1948, ופסקה שכתב נתן שחם. הפסקה, הכותרת והתאריך מבארים למתבוננים את הֶקשר הזמן, המרחב והפעולה, ומעניקים לתצלום זיקה היסטורית, משמעות קונקרטית ופרשנות מאוחרת. המקום – יער בן שמן. הזמן – לאחר כיבוש לוד. הנוכחים – חטיבת פלמ"ח, הגדוד השלישי וצייר.

מה הם עושים?

מתבוננים בפעולה של תרבות: בצייר הרושם וברישומים.

במקביל לצלם, מכוון שחם בלשונו את עיני המתבונן לעץ, לאקדה, לפצע ולכאפיה. הוא ממקד אותנו בזיוה. כך כתוב בצד התצלום בגיליון החמישים שפרסם "מעריב":

את התמונה קיבלתי בפקס, מטושטשת כמו העבר, כמו הזיכרון. בחירה טובה, חשבתי, אם הכוונה לרוח הזמן, לפלמ"ח – תמונה קבוצתית בלי רובים. שלושם כבשו עיר, אבל הם מהורהרים, לא שמחים. עכשיו הפוגה קצרה בין קרב לקרב ואפשר להיפנות לכאב ולפחד. אתמול היו רבים יותר, מחר יהיו מעטים יותר, מי ימות מי יחיה? אפייני, שהנשק היחיד כאן תגור למותני נערה, אבל אין זו הצהרה פמיניסטית, אפלייה מתקנת, אלא תביעה לשוויון, שחלה קודם כל על השוויון בחובות. הנשיות פורצת כאן במלוא כוח העלומים, מתגאה ב"כפייה", ואפילו האקדה, סימן הדרגה היחיד בחברה בלי סמלי מעמד, מוסיף לה נוי.

לראשונה הודפס התצלום בגיליון "במחנה" מה־22.7.1948 במסגרת הכתבה "אריה נבון מצייר בקוים". לצדו הודפסה הכותרת: "אריה נבון מצייר והחיילים מתבוננים". צילם אותו הצלם הצבאי בוריס כרמי, על־פי מרבית הגרסאות, ב־11.7.1948. לצד התצלום נכתב:

הצייר אריה נבון, שנתחבב על החיילים בציוריו "באהלי פלמ"ח" ו"בקוים", יצא לאחרונה לסיור עם סופרי "במחנה" לחזית רמלה. בצילומים הניתנים בזה אנו רואים אותו מוקף חיילים אחוזי התרגשות.

מהתצלום הזה זיווה נעדרת. קיטוע התצלום מציג לעין רק חלק מקבוצת החיילים. אלא שגם בפעם הזאת, למרות תמרורי הלשון בכיתוב – "חיילים" ו"חזית רמלה" – ממקד המילולי כמו גם התמוני את עיני הצופה בהתבוננות ובמבט, בפעולה התרבותית, בצייר וברישומים.

ההבדל בין שני הפרסומים – זה מ"במחנה" משנת תש"ח וזה מ"מעריב" של שנת תשמ"ח – גדול, הן בהתייחס לדימויים והן בהשוואה לתאריך ולטקסט הנלווה. ועדיין, למרות הפערים, הרי כאן אותו התשליל ואותו הארוע. למרות חוסר ההלימה שבין שני הפרסומים, תבנית הפעולה דומה: פעולת עריכה בעלת ממד כפול של צמצום והתרחבות, של פרישה ומיקוד חזותי, של הוספת מידע ממוקד לצד התפרשות לזמן החורג מזמנו של הנראה לעין.

אז מה כן נדחס בהרף העין של התצלום ממלחמת 1948 שהפכו למפורסם?

בריאיון לעיתון "מעריב" מה־10.3.1995 מעיד הצלם: "טוב, בצילום הזה באמת יש הכול. קצת סקס, וקצת אקדה, והפלסטר הזה שיש לה על המצח, והבחורים שסביב". במקום אחר הוא מוסיף: "הנערה עם האקדה בשעת תדרוך לוחמים ביער בן שמן מצאה חן בעיני. לתצלום הזה היתה הצלחה רבה בעולם. כאשר מביטים בו נשאלת השאלה מדוע נערה עם רגליים יפות במכנסי ספורט נושאת אקדה ולוחמת? ... אם מחפשים את התשובה האמיתית אפשר לראותה, בדיעבד, במספר אשר הטביעו הנאצים על זרוע הבחור היושב למרגלותיה" (חיים, 1995: 24).

אני מקווה שמובן כי פעולת עריכה של מיקוד העין והפניית תשומת הלב אל דבר אחד, משמעה בויזמנית, ובהכרח, הסטה של דבר אחר אל שולי שדה הראייה, הסחת הדעת ממנו והרחקתו אל השוליים

התודעתיים. זו אכן אחת מהשאלות שיש לשאול על כוחו המפתה של התצלום הנוכחי: מהם הדברים או הארועים אשר בעקיפין, בעקבות המידע שנוסף ובשל המיקוד ברגלי הנערה בעלת הכאפיה, הוסטו מעין המתבונן והוסחו מידיעתו – אך באותה העת הותירו בדימוי הצילומי עקבה?

הבחירה החזותית, האתית והפוליטית שבחר הצלם הצבאי באותו ארוע צילומי היתה ללכוד את הנפשות הפועלות: חיילי הגדוד השלישי; להותיר בפריים את סוכני הפעולה – אבל לא את תוצאותיה האלימות. הוא בחר להצביע על הממד האנושי, היומיומי ובאופן פרדוקסלי אולי אפילו התרבותי של מלחמות. הוא בחר להקפיא הרף עין שהוא במוצהר בין לבין, אחרי ולפני.

לפני ואחרי מה?

זה היה ב־11 ביולי בבוקר, התחלנו לרדת לכיוון לוד. טור משוריינים וג'יפים בפיקודו של דיין שטף את העיר וגרם לערכים אבדות קשות ולהלם. הפעולה שלנו, שהתחילה כסיור אלים, הסתיימה בכיבוש לוד. ... מאוחר יותר החליפו אותנו ויצאנו מהעיר, אך עוד אפשר היה לראות אחרוני היוצאים, ובצד הדרך חפצים וזרוקים שלא היה להם כוח להמשיך לשאתם. ... הדבר הנורא ביותר שראיתי היה איש זקן מאוד יושב על מזרן. לא היה לו כוח להמשיך ללכת והשאירו אותו שם. הוא הביט בנו בעיניים עייפות, מבט שאני נושאת עמי עד היום. ... הלכנו ליער בן שמן, לשיחות. ... ליער הגיע הצייר אריה נבון והחל לרשום נופים ואנשים. התקבצנו סביבו, גם אני עמדתי שם, נשענת על עץ, שקועה במחשבות. ... צלם צבאי צילם אותי בלי ידיעתי. ... זה היה בקיץ. האוויר להט והיה אבק רב, ובנות הגדוד, ואני בתוכן, התעטפו בכאפיות. זו שלי היתה "שלל" מצפת: כאפיה לבנה עם חרוזים צבעוניים מסביב. (ארבל, 1999: 73־74)

זויה ארבל, בדומה לשחם וכרמי לפניה, מפנה גם היא את תשומת הלב ומתמקדת בכאפיה. אבל בשונה מהם, ארבל מרחיבה את היריעה ומתמקדת בנוכחותה כעקבות לכיבוש מסוים ולשלל ספציפי במסע של הגדוד השלישי של חטיבת פלמ"ח יפתח מצפת ללוד. שלא כמותם, ארבל מצביעה על לבושו המזוהה של אחר נעדר, גם כעדות בלב התצלום המפורסם לְשוד, לשלל ולביזוה שהיו פחות מפורסמים אך מאוד שכיחים בחטיבה בפיקודם של משה קלמן ומולה כהן. "התרינו באנשים", סיפר מולה כהן, "ואסרנו בפקודה מיוחדת ... איסור חמור לשלול ולבזו. היה לנו ניסיון בכך מימי צפת. ... אנשים מיחידותינו החלו לשדוד ולשלוח יד ברכוש

הנטוש. מיד ריכזנו את היחידות והוצאנו אותן מן העיר" (מצוטט אצל קדיש, 1995: 245).

כאפיות, תרבושים וחרבות, אופניים, תכשיטים וכורסאות הם חלק מזערי מביזוה של כסף, חפצים ורכוש שעקבותיהם יופיעו בתצלומים כמו שלושת אלו. התצלומים נמצאים במוזאון הפלמ"ח ובהם, ככל הנראה, אנשי הגדוד הראשון והשלישי של חטיבת יפתח בעת כיבוש צפת ובמסעם מהגליל לרמלה ולוד, אשר אותן כבשו במהלך "מבצע דני".

עקבות של ביזוה, שוד, הרג, הרס ואונס שביצעו חיילי הגדוד השלישי הופיעו במקומות רבים. ב־15.7.1948 כתב בן גוריון ביומן המלחמה שלו:

נתעוררה השאלה המרה על מעשי שוד ואונס בערים הנכבשות. צבי אילון דיבר אתמול עם יצחק רבין. הוא נתן פקודה לגדוד פלמ"ח של מולה ["יפתח"] ושל [משה] קלמן [הגדוד השלישי] לצאת מהעיר עוד שלושם. לא ברור אם יצאו, אך חיילים מכל הגדודים שדדו וגנבו. מדריך בגדוד 5 (של הפלמ"ח) דרש מהם (אנשי הכשרות!) ללכת לרמלה ולשדוד. (בן גוריון, 1982: 589).

עקבות כאלה הופיעו גם במסמכים צבאיים:

חתמתי בכינוי שלי – 'עלי' – על דיווח רשימת השלל שנלקח על־ידי הגדוד ה־3 בעין זיתון – וציינתי אנו – קרי הגדוד ה־3 – צריכים לכל הנ"ל לצרכי הגדוד. בין השאר כלל המלקוח: 2 מכוניות משא 3 טון, 1 טקסי, 3 מכונות תפירה 1) של רדל, 1 של יד שלמה, 1 של

יד מקולקלת), 2 מכשירי רדיו על סוללות, עדר כ־200 ראש צאן, 15 ראש בקר, 115 לא"י במוזמן. (כהן, 2000: 111).

הן הופיעו בישיבת ועדת חוץ וביטחון:

אני חושב שבמרבית הוועות שנעשו אשמים אנשים שהם רחוקים מהממשלה. ... עוד בימי המלחמה קבלנו מכתב בוועד הפועל של ההסתדרות על מה שקרה בגליל, ויודעים מי עשה זאת. (ארכיון המדינה: ישיבת הוועדה לענייני חוץ וביטחון, 29.6.1949, עמ' 11)

עקבות נוספים הופיעו בספרי זיכרונות, בדיווחים עיתונאיים ובתגובות בעיתונות היומית.

הגדוד השלישי, אם כן, הוצא לבן שמן בשל שוד ולשם כינוס גדודי. עכשיו משמעותן של השיחות ביער בן שמן, אופיו של התצלום – "קצת סקס וקצת אקדח", ונוכחותה של הנערה היחידה בתוך קבוצת הגברים מוארים באור שלו פחות. עכשיו, הבעתם המהורהרת של נערי הפלמ"ח מקבלת פנים שונות, תרבותיות פחות מכפי שהוצגו בתחילה.

בעקבות עדותה, כולאות עיניה של העומדת במוקד התצלום – אך מחוץ לקהל המתבוננים – את מבטו העייף של זקן בודד שנותר כשארית של שיירות המגורשים.

בגיליון ט"ו של "במחנה", שבו פורסם כאמור לראשונה התצלום של כרמי, פורסמו גם תצלומים נוספים שלו – במסגרת הכתבה "פליטים בהרים". כך תיאר את הפליטים הכתב הצבאי: "החשודים, ה'זרים' הצעירים – כל אותם שנלחמו בנו – הולכים במחילה

לשבי. השאר, זקנים, נשים וילדים, עוקרים אל מעבר לקווי הלגיון. בהרים המגביהים מזרחה לשפלת לוד הירוקה ובינות למשלטים שלנו תוכל לפגוש שיירות פליטים אלה. שריד משפחותיהם עם זעיר־מיטלטלים, חמור, עופות כפותים וסבל בפנים העייפות. כן, תאר לך: כך בערך נדדו אחיך בגלויות השונות, גם הם חרב ביתם, גם הם נתדלדלו משפחותיהם, אלא שהם ברחו מגלות רעה לגלות רעה שבעתיים, אותם לא קיבל איש ברצון בשום מקום, ומכה חדשה, קשה שבעתיים נכונה להם תמיד בסתר ובגלוי." בגיליון בו הופיע התאור הזה הופיעו, אם כן, תמונת החיילים בחורשה לצד מספר תמונות אחרות. כותרתו של אחד מהם, "על מדרכות רמלה שם ישבנו גם חכיננו"; אחר כותרתו "להיכן מובילה הדרך".

ביום עיון שנערך ב־12.12.1987 בנושא "כיבוש הערים המעורבות" סיפר מולה כהן:

הערבים פנו לשמריהו גוטמן ושאלו: איפה אנחנו ומה איתנו? אני מספר פה את הגרסה שלי, את הדברים שאני ראיתי, ואתם יודעים שליצחק רבין יש גרסה משלו, וליגאל אלון היתה גרסה משלו. בכל אופן אני הצעתי לקחת את ערביי לוד ורמלה ולשלוח אותם לאזור שבינינו לבין הלגיון הערבי. הם היו מוכנים ללכת ... וגם נתבקשו ללכת. ... זאת היתה תמונה קשה מאוד. כל אחד נשא מה שהיה מסוגל לשאת. ... הם אכן נכנסו בינינו לבין הלגיון הערבי, ולמעשה יצרו חיץ בינינו לבינו, ואנחנו יכולנו להתקדם בעקבותיהם. (כהן, 1987: 17-18).

ביום השלישי אחרי כיבוש לוד נותרו בעיר, בה שהו עד לפני כיבושה כחמישים אלף איש, מעט יותר מחמש מאות פלסטינים.

כיתת ילדים מצריים הלומדים בבית הספר האנגלי,
בחליפות מחויטות עם סמל, מקיפים מורה בריטית
שמסבירה באנגלית מאנפפת: "איך הייתם מתארים את
מה שאתם רואים? אני הייתי אומרת DIRTY". "איזה
עוד מילה אתם מכירים למלוכלך?" והם עונים במקלה
"FILTHY!"

סיגלית בנאי, עמ' 100

מאז שנתקבלה הפקודה (כפי שמצטט אותה מרדכי בר־און: "יש לסלק במהירות את התושבים מלוד בלי הקפדה על מיון הגולים"), מאז שנשלח הדיווח של מפקדת המבצע למטכ"ל ("נכבשה משטרת לוד, עוסקים בגירוש התושבים"), ומאז שכתב בן גוריון ב־15.7.1948: "הלגיון הערבי מבריק שבדרך מלוד לרמלה נעים כשלושים אלף פליטים שמתמרמרים על הלגיון, דורשים לחם, יש להעבירם לעבר הירדן", נחקר וסופר רבות על הימים שבין ה־11.7.1948 ל־13.7.1948, על כיבוש רמלה ולוד, על הגירוש ועל התנהלות הכוחות. לא ארחיב כאן על כל שנכתב ומוסיף להיכתב, בטווח שבין זיכרונותיהם של נתיבה בן יהודה ודוד בן גוריון, יגאל אלון, מולה כהן, משה דיין ויצחק רבין, לבין מחקריהם של אלחנן אורן, אורן קדיש, בני מוריס, דן יהב ורבים אחרים. רק אציין כי ארוע צילומי מהווה צוהר למה שבא לפניו ולכל מה שבא אחריו. על קורותיו של אותו גרוד מאותה חטיבה שבתצלות לפני ה־11.7.1948, על ירי ללא הבחנה ופיצוץ בתים על יושביהם בח'ס'אס, בסעסע שבגליל, ועל הרג שבויים בעין זיתון שליד צפת, ניתן להרחיב ולקרוא באותם מחקרים.

ובלוד?

אני מצטטת קולאז' של שברים מקולם של מולה כהן, אריה חשביה, עבד אלוהאב יוסף אבלאסי, פאיק אבו מנה ושל אום סאלים מלוד:

כוח הגי'פים של דיין עם כוח אש אדיר במושגים שלנו נכנסו לתוך לוד וירו לכל הכיוונים. ... אני הוריתי לקלמן ... תירו לכל הכיוונים. ... ניתנה הוראה לירות על כל מטרה ברורה. ... כל הגברים הוכנסו לחצרות המסגד והכנסייה, נלקחו בשבי רק אלה שנראו לוחמים. הצבא אמר לאנשים יאללה לעבדאללה ... אל המלך עבדאללה ... עבדאללה קנה אותכם ... והאנשים החלו לצאת ולברוח. ... למטה בעיר יש מסגד אחר. יש בו חדר שהאנשים נכנסו לתוכו, בערך שבעים וחמישה איש. איש מלוד לקח רימונים וזרק על הצבא והרג כמה חיילים. אחד מהחיילים, אח שלו נהרג. הוא הלך למסגד והרג את כל האנשים בתוך החדר ההוא, כולם שכבו שם עשרה ימים. ... ישבנו בבית ואמרו לנו לשרוף את הגופות. ... אמרו ללכת למסגד להוציא את הגופות משם. איך להוציא? הידיים של המתים היו נפוחות מאוד. (כהן, 1970; חשביה, 1978; יהב, 2002; עדויות מאתר זוכרות)

זיכרונות קולקטיביים, כמו תצלומים, הם סלקטיביים מטבעם. מה שחברה אחת תטען שהיא "זוכרת", האחרת לא תאמין בקיומו. על

כן, טבעם של תצלומי מלחמה הוא שטבועה בם הוקרה, אך הם גם כולאים תוכחה ותביעה מאלה החיים לבחון את פעולותיהם ומצפונם, ולחשוף את הזיקה ההכרחית והבלתי נפרדת בין התצולם המפורסם לתמונה הסמויה. זהו קשר אימננטי, המשרטט ריבוי קולות האחוזים בריבוי מבטים.

היכולת לקרוא במסגרת הזירה הארעית של הנראה את הסימנים החורגים מעבר לו ואת המאבקים החבויים בו, היכולת לשחרר את התצולם מהילתו המרדימה של האסתטי ולהובילו לתחום האתי והפוליטי, לנוע בין שדה הראייה לשדה הידיעה, תלויה ביצר ובמתבונן. היא אינה נתונה מראש לשניהם והיא מחייבת דריכות ופעולה של שניהם. ההתבוננות מחדש בשברי העבר מבעד לשגור ולהיסח הדעת מהווה עבורי כצופה תנאי ואפשרות לפעולה אתית ולקריאה ביקורתית של התצולם, לקריאה ביקורתית של תופעה שנצרכה בשדה הראייה כמעשה של חוב המאתר את שנאלם דום ונמחק ממנו. פעולת קריאה כזאת מהווה תשתית וגילוי לאור של מעשה פוליטי, האפשרי רק מתוך יחסי גומלין, רק בין מה שהכיתוב אינו יכול להראות למה שתצולם אינו יכול לדבר, ורק בין שתיקת המילולי לעיוורון החזותי, ניתן לשרטט לעין ולאוזן, בתצולם מפורסם זה, גם קולות ומראות של רוחות רפאים.

פתחתי בתצולם מלחמה מפורסם ואסיים בקול מפורסם לא פחות מאותה מלחמה, זה של נתן אלתרמן, בקטע מהטור "על זאת שפרסם בדבר, 19.11.1948:

”...תִּצָּה עָלַי גִּי'פ אֶת הָעִיר הַכְּבוֹשָׁה,

נֶעַר עוֹ וְחִמוּשׁ... נֶעַר־פָּפִיר.

וּבְרָחוּב הַמִּדְבָּר

אִישׁ זָקֵן וְאַשָּׁה

נִלְחָצוּ מִפְּנֵי אֵל הָקִיר.

וְהַנֶּעַר חִיךְ בְּשִׁנָּיִם־חֶלֶב:

”אֲנִסָּה הַמִּקְלָע”... וְנָסָה.

רַק הָלִיט הַזָּקֵן אֶת פְּנֵי בְּיָדָיו...

וְדָמוֹ אֶת הַכֶּתֶל כִּסָּה.

זֶה צָלוּם מְקַרְבוֹת־הַחֲרוּת, זְקִירִים.

יֵשׁ עוֹזִים עוֹד יוֹתֵר. אֵין זֶה סוֹד.

מִלְחָמָתָנוּ תוֹבְעַת בְּטוֹי וְשִׁירִים...

טוֹב! יוֹשֶׁר לָהּ, אִם־כֵּן, גַּם עַל זֹאת!.”

ביבליוגרפיה

- ארבל, זיוה (1999). הנערה עם האקדח, סיפור חיי. תל־אביב: ספריית הפועלים.
- בן גוריון, דוד (1982). יומן המלחמה: מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט.
- ריבלין, גרשון, וד"ר חיים, אברהם (עורכים) (1995). הילת אדם, רטרוספקטיבה של הצלם בוריס כרמי 1945־1995. חולון: ספריית עולם הצילום והווידאו.
- חשביה, אריה (1978). פלמ"ח יפתח. תל־אביב: הקיבוץ המאוחד.
- כהן, מולה ואחרים (עורכים) (1970). יפתח אחוזת הסופה: סיפורה של חטיבת יפתח־פלמ"ח. תל־אביב: יוצאי חטיבת יפתח־פלמ"ח.
- כהן, מולה ואחרים (1987)(1989). כיבוש הערים הערביות והמעורבות במלחמת העצמאות: יום עיון 12.12.1987. רמת אפעל: המרכז לתולדות כח המגן "ההגנה" ע"ש ישראל גלילי.
- כהן, מולה (2000). לתת ולקבל : פרקי זיכרונות אישיים. תל־אביב: הקיבוץ מאוחד.
- קדיש, אלון (1995). למשק ולנשק: ההכשרות המגויסות בפלמ"ח. תל־אביב: המרכז לתולדות כוח המגן "ההגנה" ע"ש ישראל גלילי.
- שבא, שלמה (1985). מדינה בעריסה, בוריס כרמי. זמורה־ביתן.
- אתר זוכרות www.nakbainhebrew.org

	גרסה מוקדמת של המאמר הנוכחי הוצגה לראשונה בכנס ה־37 של האגודה הסוציולוגית הישראלית, אוניברסיטת בר־אילן [23.2.2006–22]. נושאו של הכנס היה "אתיקה, סוציולוגיה, פוליטיקה".
---------------	---

ראאד בואייה, ללא כותרת, 2002-2003, מתוך הסדרה זיכרונות ילדות

ראאד בואייה, ללא כותרת, 2003, מתוך הסדרה ID 925596611

ראאד בואייה, ללא כותרת, 2002-2003, מתוך הסדרה זיכרונות ילדות

ראאד בואייה, ללא כותרת, 2003, מתוך הסדרה ID 925596611

ראאד בואייה, ללא כותרת, 2003, מתוך הסדרה ID 925596611

עדות מאללד

פטום אלרתיר

פריד אבו שקרה, 2001-2006, מתוך הסדרה Dead Letter Office

שמי פטום. אני בתו של עבד אלסלאם אלרתיר. נולדתי באללד בשנת אלף תשע מאות וארבעים. משפחתי מאללד. בן דודי הוא אסעד אלרתיר. כינו אותו אבי הפרשים. הוא נלחם באנגלים. אבא שלי עבד בבתי בר, בבית הבד של משפחת חסונה ובית הבד של משפחת אלסאלחי.

היהודים והערבים לא חיו בשלום לפני ארבעים ושמונה. לידנו היתה ההתיישבות בן שמן, כל יומיים היו שמים מוקש על הגשר, הגשר בינינו לבין בן שמן. לא הרשו לאף ערבי לעבור. אני לא זוכרת את הילדות שלי, רק את הגרוש ואיך יצאנו ואיך אספנו לאמא ענפים של אורן שתאפה על פח ותאכיל אותנו.

בארבעים ושמונה הייתי בת שמונה. אמרו שהיהודים מתכוונים לבוא לכיוון שלנו. הלוחמים באללד היו הודפים אותם והם היו חוזרים שוב, אלה הודפים והם חוזרים שוב ושוב. אז התחילו מטוסים להפגז אותנו ויצאנו לישון מתחת לעצי הזית, איפה שהיה כרם הזיתים. היום בנו שם קניון ומכללה.

העירייה גייסה את אבא שלי. פתאום לקחו אותו למלחמה. אנחנו גרנו במרכז אללד, מה שנהיה היום בית דין צבאי. היהודים גירשו אותנו וזרקו עלינו נעליים. הם הרסו את הבתים של הערבים כדי שלא יוכלו לחזור. ליד הבית שלנו היה מקלט, משפחת עטייה

הסתתרה בתוכו, הגיעו מטוסים והפציצו את המקלט וכל האנשים שהיו בו נהרגו. אחרי שהפציצו את המקלט יצאנו והלכנו לאחותי רסמיה, היא היתה אז נשואה רק שלושה חודשים אצל משפחת חסונה. ישנו מתחת לעץ התאנה.

למחרת בבוקר אמי החליטה לחזור לבית שעזבנו כדי להביא חפצים. בבית היא האכילה את הכבשים, הפרות והתרנגולות, הכינה בשבילנו תבשיל חצילים. כשהתעוררתי ולא מצאתי את אמא פחדתי, לקחתי את אחיי הקטנים ורצתי לחפש אותה. אחותי קראה לי ולא עניתי לה. הגעתי לבית שלנו. אכלנו ופתאום אמא התחילה לצרוח בואו! בואו! המטוסים הגיעו! תברחו מהמטוסים! ברחנו אל הבית של בן דודי. בדרך ראינו את הגופות אחת על השנייה. ליד חאן אלחלו היו הרבה הרוגים.

בשעות אחר הצהריים שמענו את האנשים אומרים, היהודים כבשו אותנו. אנחנו הובסנו. אחר כך הגענו לדוד שלי. אמרו לו שאבא שלי עבד אלסלאם מת, נפל חלל. הדודה שלי בישלה במטבח כדי שנאכל. הדוד שלי ניגש וצעק עליה איך את מבשלת בזמן שעבד אלסלאם מת. היא אמרה אני רוצה להאכיל את הילדים שלך ושל אחיך. הוא אמר לה שלעולם כבר לא יאכלו. בבית דודי גרנו עשרה ילדים בחדר אחד – בני דודיי שבעה, אני ואחיי שלושה. אני הייתי

אחראית על אחי הקטן והשני כל הזמן תפס את השמלה של אמא. בשעות הערב הודיעו ברמקולים שאף אחד לא יישאר בביתו ושכולם ילכו למסגדים. אנחנו הלכנו למסגד הגדול. כשהגענו שמענו שמסגד דהמש הופצץ, ושהאנשים שהיו בתוכו נהרגו. אנשים התחילו לשאול איפה העירקים ולמה הם לא יורים, אבל העירקים אמרו שאין להם פקודות לירות. כל החיילים העירקים פשטו את המדים, לבשו בגדים רגילים וברחו. נשארנו באללד בלי צבא ערבי ובלי לוחמים לא סדירים. נשארנו יומיים במסגד, וביום השלישי היהודים באו ולקחו את הצעירים למעצר. אז הם קראו ברמקולים לשאר האנשים, כולם לברפיליא! תלכו לברפיליא! אמי אמרה שצריך לצאת, שלא יאנסו את הנשים ויחללו את כבודנו. נעשה כמו הפתגם, שים את ראשך עם שאר הראשים וקרא לכורת הראשים. כולנו עזבנו את העיר. המוני האנשים היו כמו מים זורמים. בדרך החוצה מאללד היהודים עצרו את האנשים ולקחו את הזהב שהיה להם, לקחו בכוח, ומי שסירבה הרביצו לה. הדודים של אמי עזבו לכיוון רמלה דרך ביר אלזיבק. לדוד של אמא היתה מכולת, הוא ייצר חמאה. הוא החביא את הכסף בשק של האוכף. רצו לקחת לו את הכסף והוא סירב. הרגו אותו עם סכין בגב.

אנחנו המשכנו ללכת והיהודים ירו כל הזמן לעברנו. אמא שלי נשאה קצת קמח על ראשה והחזיקה את אחי. אני החזקתי את אחי הקטן. הרגשתי צמאה וביקשתי מים. אמא אמרה לי שאין מים. התיישבתי, התותחים ירו, אמא אמרה עכשיו יהרגו אותך בתי, תראי איך הרגו את האנשים. כשילדים בגילי מתו בדרך עטפו אותם בחתיכת בד ואמרו עליהם אני מפקיד אותך בני בידי אלוהים, אני מפקידה אותך בתי בידי אלוהים. היו מקיפים את הגופה באבנים וממשיכים בדרכם. כך קברו אותם. לאנשים לא היה זמן לחפור ולקבור בתוך האדמה כשהתותחים בגבם.

רסמיה היתה אז בת ארבע־עשרה. בדרך החוצה מאללד עם בעלה היא נפגעה בגב מהירי, הרימו אותה ורצו, האמבולנס הגיע ולקח אותה אל נעלין. עד היום יש סימנים על הגב שלה. אחותי הגדולה ח'דיג'ה גם עזבה עם בעלה לכיוון עמאן, בדרך היא ילדה מתחת לעץ. התינוק מת. חלק מהאנשים לקחו איתם צאן. אמא בקשה שיחלבו וייתנו לה קצת חלב, היא אמרה שהיא מוכנה לשלם כמה שיבקשו. אמרו לה את לא רואה את הירי מאחורינו? את רוצה שנמות כדי שהבת שלך תשתה? המשיכו. הלכנו והלכנו והלכנו. נודע לנו שבוואדי שלפני נעלין יש באר. אמא הלכה והביאה לי מים. המים היו שחורים עם הרבה בוץ. אמא הספיגה חתיכת בד במים ושמה אותם על הפה שלי ואמרה לי תמצצי את המים מהבד. שתיתי. המים היו מלווחים. אולי בגלל זה אני חולת כליות.

המשכנו ללכת והפגזים מאחורינו. הם פחדו שנחזור. ההפגזה הפסיקה רק כשהגענו לנחל נעלין. אמא ביקשה ממני ומבת דודה שלי לאסוף עלי תירס מהשדה. ראיתי ערימה של עלי תירס, לקחתי ממנה עלים ופתאום אני מוצאת תינוק קטן, אמו עזבה אותו, מסביבו אבנים. קראתי לבת הדודה שלי שתראה את התינוק המת. היא פחדה והתחלנו לרוץ לכיוון אמא. סיפרתי לה מה שקרה. היא ביקשה שאחזור להביא אותו. אמרתי לה את רוצה להעמיס עלינו עוד ילד? אמא הלכה להביא אותו אבל מצאה אותו מת. היא חזרה והביאה איתה קצת עצים. היא הכינה לנו אוכל ואחר כך ישנו מתחת לעץ התאנה.

ביום שאחרי, כלי תחבורה הגיעו למקום. אנשים צעקו, לכאן מי שרוצה לנסוע ליריחו, כאן לביר־זית, לדמשק, לעזה. אמי אמרה שהיא רוצה ללכת לביר־זית אצל אחיה שהלך לשם. הלכנו לביר־זית ופגשנו את הדוד שלי. מצאנו שטח ריק, פרשנו בד על הארץ וישנו עליו, השמים היו לנו שמیכה והארץ מורן, לא היו לנו שמיכות ומזרנים. חילקו לכל אחד מעט קמח. נשארנו בביר־זית שלושה חודשים. סבלנו מרעב וממחסור. במעט הקמח שהיה לנו טבלנו שויף או תאנה או גויאבה או תמר ואכלנו.

אמא אמרה ששמעה שבבית ספר לעיוורים ברמאללה מחלקים לחם ושמיכות, אמרה שהיא רוצה ללכת לרמאללה. היא ביקשה שילינג מאשתו של דודי כדי שתלך לרמאללה אבל לאשתו של דודי לא היה כסף. אמי הכינה שתי חבילות של אוכל ובגדים, את הראשונה קשרה וסחבה ביד, את השנייה נשאה על הראש. התחילה ללכת ולבכות, המשיכה ללכת ולבכות, עד שעבר רכב. אמי עצרה אותו וביקשה שיסיע אותה לרמאללה ושם היא תבקש מהאנשים כסף ותשלם לו. הוא אמר לשנינו יש רק את אלוהים, האוטו עמוס בשתי חביות בנוזין, אם תסכימו לשבת בין החביות אז תעלו. בדרך עלו עוד נערים צעירים. כשהגענו ליד התחנת דלק הוא עצר וביקש מאיתנו לרדת כדי שיוריד את חביות הבנוזין. אמי אמרה לי, בתי, תבקשי אוכל מהאנשים כדי שתאכלו. אמרתי לה, אמא, אני לא רוצה לקבץ נדבות.

הגענו לרמאללה, לכיכר אלמנארה, לא ידענו לאן ללכת. אמא שאלה את האנשים על בית הספר לעיוורים. האנשים הדריכו אותה. תוך כדי הליכה עברנו ליד חורשה. היא התחילה לבכות כשאני ושלושת אחיי סביבה. ישנו מתחת לרגליה כשהיא בוכה. פתאום עבר דודה של אמא בדרך חזרה מתפילה במסגד. הוא אמר לה פאטמה, איפה היית פאטמה? היא אמרה בביר־זית, מתנו ממחסור, אין מה לאכול ואין מה לשתות. הוא לקח אותנו, ופרש בשבילנו בד על הרצפה. אשתו אמרה לאמא שלא תיתן

לילדים לישון כי היא רוצה להכין ארוחת ערב. בבוקר הדוד של אמי לקח אותה לבית הספר לעיוורים. הוא רשם אותה ואז היא הביאה לחם. התחלנו לטבול את הלחם בתוך התה ולאכול, מזה חודשים לא ראינו את הלחם.

הדוד של אמי רשם אותה לעבודה בבית חולים אלבירה עם הרופאים. היתה משאירה את אחי הקטן אצלי והולכת לעבודה. אחרי חודש הגיעה הנחיה שיפזרו את כל הפליטים שבעיר. הצבא הישראלי הגיע והודיע שאסור לאף אחד להישאר בחורשה. הדוד של אמי אמר לצבא שיתחשב, האמא של הילדים בעבודה, לאן ילכו. הצבא אמר שזה לא עניינו, לאף אחד אסור להישאר כאן. הם לקחו את הדוד שלי למעצר בירושלים. אמי חזרה ולא מצאה אף אחד חוץ מאיתנו. במקרה מישהי שהיתה לידנו לקחה אותנו והחביאה אותנו בלול של התרנגולות ליד הבית שלה. זה אומר ממצב גרוע לגרוע יותר. גרנו בבית שלה. אמא המשיכה לעבוד בבית החולים עד שהדוד שלי יצא מהכלא. אמא שילמה ערבות כדי לשחרר אותו, הביאה אותו לגור איתנו, אבל האשה אמרה שהיא לא נותנת לגברים להיכנס לביתה. היא אמרה, בעלי ובני באמריקה ואני פה לבד.

ככה עברנו למחנה הפליטים אלאמערי. אמא היתה מתעוררת בחמש בבוקר, הולכת למכור פח מים בחצי גרוש. בימי השלג הגדול היינו ברמאללה. אחי הקטן ממני איבד את האצבעות ברגליים בגלל השלג. נשאר כמה ימים בבית החולים כדי שיעשו לו תפרים והבשר יצמח מחדש. השכן שלנו איבד את הרגליים בגלל השלג. בימים שחילקו מצרכים לפליטים אמא נתנה לי לעמוד בתור וכשתורי הגיע היא לקחה במקומי את הדברים הכבדים. זו היתה השפלה גדולה.

בשנת חמישים ואחת המסתננים היו נכנסים לרמאללה ולמחנות הפליטים והביאו איתם מכתבים לפליטים. פעם באו אלינו עם מכתב מאבא שלי שכתב שהוא חי והוא באללד ורוצה לעשות איחוד משפחות. אנחנו חשבנו שאבא שלי מת. ירו בו אחד־עשר כדורים אבל הוא לא מת אלא קיבל שיתוק ביד וברגל. אחרי תקופה הוא יצא מבית החולים. הישראלים הכניסו אותו לתוך רכב ואמרו לו ניקח אותך לברפיליא ונזרוק אותך שם. הוא אמר להם, תזרקו אותי בפתח המסגד הגדול, אמרו לו אבל שם תמות, אמר תזרקו אותי ליד המסגד, אני רוצה למות שם. כשהגיע לשער המסגד ראו אותו אנשים שהיו שם, הביאו אותו לישון בחדרי המסגד. מאוחר יותר הוא התחיל להגיש בקשות כדי שנחזור. כשאבא שלח טפסים אמא התרוצצה בין מחנה הפליטים לירושלים עד שקיבלנו התר לחזור לאללד בחודש מאי שנת חמישים ואחת. אז הייתי בת עשר.

כשחזרנו לא מצאנו אנשים שהכרנו. הבתים היו הרוסים. שכנה שלנו, שמה סלוא, אמרה לי לבוא לשחק ולא לפחד. אמרתי לה שאני לא רוצה. אמא שלי אמרה לא לצאת. שלא יחטפו אותך היהודים, היא אמרה.

אני ומשפחתי התחלנו לעבוד. קטפנו צבר ותאנים. זרענו. לא היה ביטוח לאומי כמו היום. אבא שלי לא הסכים שאלך לבית הספר. היהודים גרו בחנויות ליד הח'אן. אז לא היו שיכונים. הם גרו גם בבתים של הערבים עד שבנו להם שיכונים. במקום הבית שלנו קיים היום שיכון ליהודים.

כשגדלתי ונהייתי בת שלוש־עשרה התחתנתי. בעלי עבד אללטיף חסונה גם הוא היה פליט וחזר לאללד. הוא שבע שנים יותר מבוגר ממני. אמו החורגת הכירה את אסעד אלתרתיר. היא באה וביקשה את ידי למענו. התחתנתי בשלוש־עשר בספטמבר חמישים ושלוש. גרנו ליד המסגד.

אחרי שהתחתנתי המשכתי לעבוד במכירת צבר ותאנים שקטפתי. ילדתי תשע פעמים והפלתי פעמיים. יש לי חמש בנות וארבעה בנים. לבעלי היתה משאית אבל הוא מכר אותה. אחר כך למד להיות נהג אוטובוס ויותר מאוחר היה נהג מונית. אך רוב חייו הוא בילה בכלא. הוא היה לוחם. עזר ללוחמים וגייס צעירים באללד. היה חבר באש״ף במצרים. אני חייתי את החיים שלי כשכל יום פושטים על הבית שלנו ועושים חיפושים. עייפתי הרבה. התרוצצתי איתו לבתי המשפט. הייתי נוסעת לחיפה בערב כדי לדבר עם עורך דין. כל מכתב שהוא כתב הייתי לוקחת אותו בעצמי למושל הצבאי ומוסרת אותו ביד. לא הסכמתי לשלוח בדואר. לא פחדתי מאיש, הייתי הולכת למושל הצבאי. פעם חייל אחד איים עלי עם הרובה, אמרתי לו שיתרחק ממני. כאן אני ישראלית, כמוני כמוך, אמרתי לו. אמר לי שאסור לי להיכנס למושל הצבאי. אמרתי לו שאני נכנסת. המושל בא ואמר לו שייתן לי להיכנס. את הכל עשיתי לבד. חייתי עם ילדיי ועם חמותי, האנשים פחדו להיכנס לביתנו כי בעלי היה אסיר בטחוני. בעלי סבל המון בכלא. חשמלו אותו וזרקו אותו למים קרים. שחררו אותו. יום אחד נכנס לבית כדי לאכול, קיבל דום לב ומת.

מתוך ריאיון שערכו באללד רֶבא חמדאן ועביר זינאתי עם פטום אלתרתיר
במסגרת פרויקט העדויות של עמותת זוכרות, מרץ 2005.
תמללה וערכה: רנין ג'ריס
תרגם: עמר אע'באריה

טל הון / שירים

פסוקים ל"ד-מ'

אני רוצה לסגור את החשבון של בת־יפתח
לפתוח את הנדר ולשבור את הכלים
כי
שוב מצווחות האמהות
וכבר בוחרות את השפה שיעלה
בסבך ואת המשוררים שיכתבו
חמס על האב והבן והשה והסנה
והלפיד, הוי הלפיד המזוקן
ואוי יצחק, אוי בני יצחק
כאן וכאן וכאן צהל
וכשבכה אבי, אבי!
אין בעיה, בן, כבר
כבר פועה פה השפה
לעולה
והמאכלת
ואנטיוכוס
והשבריה
והפילים
והטירונים
כן הטירונים
גם אנחנו אז מזמן
במודיעין
עם לפידים על התנ"ך שצה"ל מנפק
טירונים עם פוס וכובע־תלתלים
אוי יצחק הסימפוזיונים והחוקרות
הנזעמות המוקיעות
את שרה.
איפה היתה שרה.
נו, טוב. שרה היתה מדוכאה.

אני רוצה לסגור את החשבון של בת־יפתח
לפתוח את הנדר ולשבור את הכלים
כי
לפחות היוונים עוד השאירו
לה שם פרטי לאיפיגניה
ועשו לה כבוד של אירוניה טרגית
והשאירו עוד איזה ספק לחוקרים
ואצלנו מה? קדחת.
שבעה פסוקים בשופטים י"א.

גרסה מוקדמת של השיר פסוקים ל"ד-מ'
התפרסמה בכתב העת "נגה", גיליון אביב 2001

קליאנטה עם טית קמוצה

עוד יישמע שם שיר תזנונים
כשתתייצב מגוידת
עם מיקרופון ביד וכוסית של
מה? דרמבואי? פצפונת
על השולחן או ליד הדלפק
זמרת ברים קשישה
קלילה ונוכרת:
קליאנטה עם קמץ והא בסוף.
מר פריו וגברת קליאנטה
בחורף בין גילמן לים.
קוואנטו קליאנטה אל סול
ומה כבר יצמח מזה חוץ
משגיאה בספרדית בסיסית?

מודוס אופרנדי

פשה אפנדי יושב על הגדר
קטרפילר נואם לו על גל אבנים
קליפות שמוטי וקופסות לוף
ריקות
גללי חמורים ותיקים בהיקף
של כפר שגולח כבר מזמן
בין ח'יתל ופיק באוגוסט

והסבר לצעירים:
ליד הכפר ח'יתל היה בסיס
ח'יתל של סורים ולידו
מגורי קצינים ושם ושם
ביום השביעי מצאנו מחברת
לימוד חשבון אבל
מי בכלל ראה אבל
מי בכלל הבין אבל
את דרום הרמה ההיא
הסורית ההיא עם
עמדת תותחים שמיד על המקום
הסביר הרמ"ט הם מצאו
בה בעמדה תותחנים
כבולים בשרשרות
לקנים הכבויים
וכל הקצינים
ברחו.

מקהלת תלמידי בית ספר בכפר
קרע בקבלת פנים למושל הצבאי,
לרגל יום העצמאות הראשון
למדינת ישראל, 1949.
באדיבות עבד אלראוף קורבי

חוזה ותמונה - 1942

חיה שלום

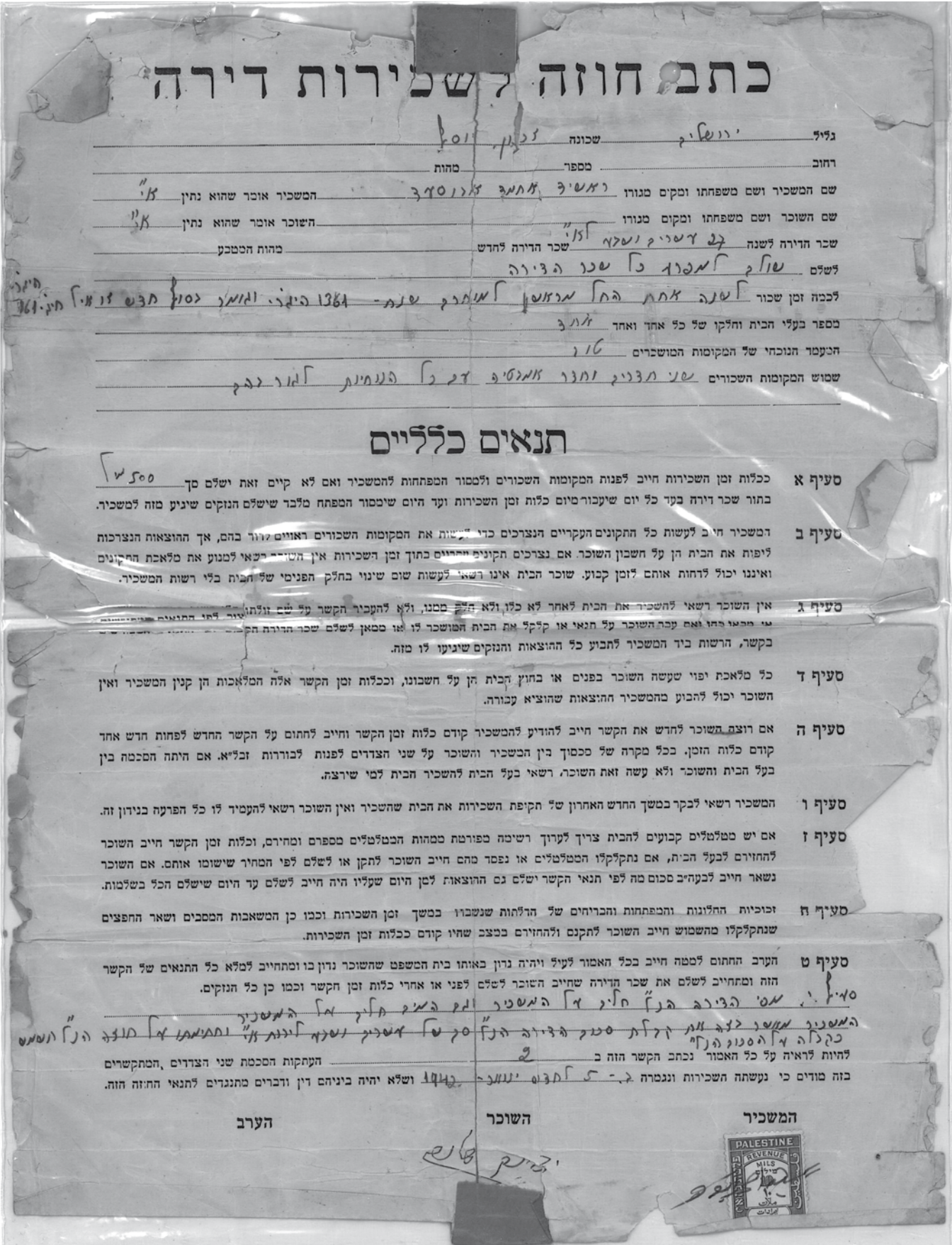
”כתב חוזה לשכירות דירה”, כך נקרא המסמך המרופט והישן הזה שנכתב בחמישה בינואר 1942. ומצאתי אותו בעיזבון הוריי.

ובו כתוב כי ראשיד אחמד אבו־סעיד משכיר את הדירה ליצחק שלום בתשלום למפרע (למשך שנה) לשנה אחת מראשון למוחרב שנת 1361 ושהסכום לתשלום הוא על סך עשרים ושבע לירות ארץ־ישראליות). ועוד מצוין במסמך כי שניהם, השוכר והמשכיר, נתיני ארץ־ישראל.

הדירה היא בת ”שני חדרים וחדר אמבטיה עם כל הנוחיות לגור בהם”, ועוד רשום, בסיפא לחוזה, כי ”מסי הדירה הנ”ל חלים על המשכיר וגם המים חלים על המשכיר”. תנאים מצוינים, שהיום לא נמצא בשום חוזה שכר דירה.

ועוד אני רואה לפני צילום, בית בשלבי בנייה אחרונים. ורק דירה אחת, פינתית, היא היחידה עם אותות של חיים: חבל כביסה המתוח משני צדי המרפסת העגולה, עמוס בבגדים תלויים. מן הסתם זהו יום שמש באמצע חורף (חוזה הדירה נחתם בינואר) ומרפסת מטבח הפונה לרחוב בצלאל, בשלבים אחרונים של בנייה, סולם מאולתר מוביל אליה. זוהי הדירה של הוריי. שם גדלתי וחייתי למעלה מחמישים שנה. חוזה הדירה נעשה כשלוש שנים לפני שנולדתי.

ועוד אני רואה בתמונה, כשאני נעזרת בזוכיית מגדלת: במרפסת מעל לדירתנו, מספר דמויות, בהן דמות מרכזית היושבת בגאון ועטופה בכאפיה. מן הסתם זהו בעל הבית. ראשיד. אני משוכנעת בכך. ואף דומני ששאלתי את הוריי כשהיו בחיים, מי האיש, והם אמרו: ”ודאי, זהו ראשיד, בעל הבית”. אם מסתכלים היטב בזוכיית מגדלת, רואים גם דמות של אשה יושבת, ודאי אשתו, גלוית ראש. תספורת מעין קאָרָה. ודאי היתה מודרנית בעת ההיא. ועוד דמות לבושה בגלבייה לבנה, צופה אל הרחוב. קרוב משפחה? עובד בניין? על דרך העפר, בכניסה לדירה, דמות אחרת יושבת, ספק גבר ספק אשה, אולי אחד הפועלים, רגליו משוכלות.

סיפרו על ראשיד שהיה בעל בית יוצא דופן, איש חם וידידותי: הוא נהג לשלוח מתנות בחגים היהודיים והיה אורח כבוד בעתות שמחה, ובתום חג הפסח סיפק פיתות טריות וחמות.

שש שנים וחצי של שכנות טובה, של בעל בית מצוין. הייתי רק בת ארבע כשפרצה המלחמה. לכן איני זוכרת דבר. רק הוריי אמרו לאקונית: "הוא ברח, יחד עם כל הערבים".

מאז, שפר גורל משפחתנו. כי "בזכות" – אם כאן זכות – ה"בריחה" – שלא היתה סתם בריחה – היו הוריי לדיירים מוגנים בדירת "רכוש נטוש" שבבעלות המדינה. ובזכות "מתנה" זו, כשנותרתי לבדי בדירה, לאחר שהוריי נפטרו ואחיי עזבו, נפלה בידי ההודמנות לרכוש אותה ממנהל מקרקעי ישראל, במחיר מצחיק שאני, דלת האמצעים, יכולתי לשלם. זה היה בסוף שנות השבעים.

וכך, בזכות אותה דירה, יכולתי לרכוש את הדירה הנוכחית, הזעיר־בורגנית, בשנת 1996, בשכונת קריית מנחם, הסמוכה למה שהיה הכפר בית מזמיל, היא קריית יובל. בה אני חיה היום, עם הנוף המדהים של עין כרם הנשקף לי מהמרפסת. עין כרם, עוד כפר שהפך "נטוש" בשנת 1948, שבשנות החמישים שוכנו בו עולים חדשים, וכיום הוא האזור היקר והיפה ביותר בירושלים.

אחרי מלחמת ששת הימים, ב־1968, סיפרו שכנני ראשיד בא לבקר. הצטערתי שלא הייתי בבית, אך גם לא. איך הייתי מרגישה, כשאני יודעת, שהדירה בעצם שייכת לו, ופתאום יש לי שני בעלי בית?

בביתו של ראשיד, ובבתי החמולה שלו שבשיח' באדר, היא היום גבעת רם, התיישבו עולים חדשים. שמעתי שהם פלשו לבתים ונאחזו בהם. שנים רבות לא היתה להם אספקת חשמל ומים, ורק בשנות השישים, לאחר שהשתדלו אצל השלטונות, הכירו בהם לבסוף. היום גרים שם ודאי צאצאיהם. הבתים יפים. בתי אבן. פה ושם נוספו להם חלקי בניין. באחד הבתים קבעה "איל"ן" – ארגון ישראלי לילדים נפגעים – משכן למעון משפחתי. שמו "בית תמר", ע"ש תמר קולק, רעייתו של ראש העיר לשעבר טדי קולק. המקום קורץ לכרישי הנדל"ן.

"ראש הממשלה מוסמך להורות הוראות בדבר הנפת דגלים וקיום חגיגות עם ביום העצמאות", כתוב בסעיף השני לחוק יום העצמאות תש"ט.

א ר י א ל ה א ז ו ל א י , ע מ ' 80

נח מעמלו? והנה, לפני פתח הבניין, עוד דמות של איש. חבוש בכובע קסקט ומעיל קצר, אוחז בילדה. אני מתבוננת היטב ואולי־אולי מזהה את אבי, וכנראה שהילדה היא אחותי, המבוגרת ממני. אני כך משערת שכן אולי אבי היה זה שהזמין את תצלום התמונה הזאת.

זה התצלום היחיד שנשאר, עדות להיות הבית הזה בבעלות ערבית. הוריי, שנולדו וגדלו ברובע היהודי בעיר העתיקה, דור רביעי למשפחה ספרדית, עברו יחד עם חמשת ילדיהם לבית שבו נולדתי, גדלתי וחייתי עד לפני כעשר שנים. בית ראשיד קראו לבית הזה, לפני שניתן לו מספר ושם ורחוב. היום הוא בית מספר 1 ברחוב נסים בכר, פינת רחוב בצלאל.

בעל הבית, סיפרו הוריי, חי בשיח' באדר, היא גבעת רם הסמוכה, הנמצאת בצד הצפוני למרגלות מלון קראון־פלאזה־הולידיי־אין של היום, וליד בנייני האומה, מול התחנה המרכזית החדשה בירושלים. בצדו הדרומי של מה שהיה פעם שיח' באדר מתרוממים בית המשפט העליון וכנסת ישראל. במלחמת 48', לאחר שגורשו תושביו, נעשו במקום שני שימושים: האחד – שדה תעופה מאולתר שהיום הוא גן סאקר, השני – בית קברות זמני, שנפתח באמצע שנת 48' כאתר קבורה ארעי במחצבה נטושה, כשלא היה אפשר לקבור בהר הזיתים. במקום נקברו לוחמים יהודים ואזרחים כאחד, ורק בשנת 1951 העבירו את הקברים לאתר הקבוע בגבעת שאול. אלה שנקברו בקבורת שדה רגילה לא פונו ונשארו שם. היום זהו מתחם בית קברות קבוע אך לא פעיל.

אורן שלמה / שירים מאי־מקום

לוח איש מחוק
כתבו עליו המון
גם כתב על עצמו
כלום לא נכון
הלך רחוק מאוד.

סם קוראים לו קוק
לא קוק, קוק.
קוק גילה המון (ארצות)
זה, לא גילה כלום
רק הלך רחוק מאוד.

כמו איזה דיכאון זוחל:
Nothing and Nowhere.
הלילה זהו
הלילה.
אין ספק.
לפעמים
דברים משתבשים בדרך
כמו חלומות רוק'נרול
או השחור של אפריקה.
אבל לרגעים,
לפעמים,
גם באופב שר מז'ור לגשם.

שטפתי את כפות רגליי
אט אט.
לאצבעות הרגליים
ישנה נטייה
להתערב באבק הדרכים
(או ההיסטוריה).

כאן אני סטרילי.
כמו בחדר ניתוח
(או מלחמה).
כאן אין לי דעה
אין לי טעם
או ריח.
כאן אני בדירת חדר אחד
שהיתה פעם
חומה
או מגדל
או מסגד.

דור בורשטיין / המלצר

אשתי הכירה מלצר פלסטיני אחד במסעדה ידועה בתל-אביב, שבמשך שעות ארוכות, ולפעמים במשך ימים שלמים, היה מתעלם מן הסועדים. כשהרימו לו יד וסימנו לו לבוא הוא היה מפנה את המבט הצדה, כשקראו לו וביקשו חשבון הוא היה עושה עצמו כאילו לא שמע ומנגב כוס או מסדר את הכלים. כשאשתי שאלה אותו מדוע הוא נוהג כך ומתעלם מן הלקוחות, הוא הסב את מבטו אל הסיר שבתוכו התבשלו גרגרי החומס, ונעץ בהם מבט ארוך, עד שאשתי ויתרה וחזרה לשבת במקומה. שאלתי את אשתי למה, לדעתה, התעלם המלצר מן הלקוחות שלו במשך שנים ארוכות כל כך, וכיצד זה לא פוטר מזמן בידי בעלי המסעדה, אבל היא לא ענתה לי.

פריד אבו שקרה, 2001-2006, מתוך הסדרה Dead Letter Office

עצמאות: השלטון תמיד זר

אריאלה אזולאי

פריד אבו שקרה, 2001-2006, מתוך הסדרה Dead Letter Office

לפני שבוע קיבלתי מכתב להורים מהגן אליו הולכת בתי. נכתב שם: "לקראת יום העצמאות אנו מבקשות מכל משפחה להביא תמונה של הילדה בביקור במקום בארץ ישראל", ובהמשך: "הילדים מוזמנים להגיע לבושים בכחול-לבן ולהביא מתנה למדינה (משהו קטן מהטבע – פרח, עלה, ציור, שיר, יונת שלום וכו')". לא רק ציון תאריך לידתה של המדינה, אלא מעין טקס דתי שבמסגרתו מקדשים את המולך ומביאים לו מנחה.

המתנה הרצויה היא מן הטבע, והתמונה של הילדה, שאמורה לשמש תפאורה לטקס, נועדה לסמן בגופה את הזיקה הטבעית והבלתי אמצעית בינה לבין הארץ שאיתה מבקשת המדינה להיות מזוהה, וזאת על מנת לחזק את הממד הקדום והראשוני של הממלכה: צילום "מביקור במקום כלשהו בארץ ישראל".

יום אחרי שהגיע המכתב, סיפרה לי בתי שבמפגש היומי הסבירו להם כיצד יש לנהוג בדגל. קידוש המדינה מלווה בקידוש אביזריה ובהנחלת דפוסים ראויים לשימוש בהם: אסור לזרוק את הדגל על הארץ; אם דגל נפל יש להרימו; לא נוגעים בדגל בידים מלוכלכות; אסור לקרוע אותו וצריך לנהוג בו ב"יראת כבוד". כמו "סוף

החודש – סוף החודש" שקפא חזר ושנה בילדותו אחרי אביו, תוך שהמצלול של הביטוי מקבל מעמד עצמאי (שהרי את מובנו המקורי לא יכול היה פרנץ הילד להבין). כך גם חזרה בתי ולשה בפיה את הביטוי "יראת כבוד – יראת כבוד", מבלי להבין את משמעותו, אך עם ידיעה שבעודה חוזרת עליו היא נוטלת חלק במשהו גדול ונשגב ממנה. כאילו כל אימת שמושמע הביטוי מפיה, יראת הכבוד בעולם הולכת ומתעצמת.

לפני הרבה שנים, כשהילדים הגדולים בבית המשותף שיצרתי עם בן זוגי היו קטנים, סירבתי לתלות דגל – גם על מרפסת הבית וגם על האוטו. יום אחד, בחג פורים, כמדומני שהיה זה בשנת '95 או '96, חזרתי הביתה ודגל ישראל התנופף מהחלון. עוד לפני שהספקתי לומר דבר מה, קיבלתי הסבר: הבית התחפש ליום העצמאות. נחה דעתי. יום העצמאות כתחפושת. מאמינים גדולים לא יצמחו מכאן.

לפני כמה ימים נסעתי במכונית, ועל קו ההפרדה בין המסלולים באבן גבירול בסמוך לכיכר רבין היה מוטל דגל. דחף לא בריכוז הביא אותי לסטות ממסלולי ולהטביע בדגל את צורתו של הצמיג. כמו תרופה שדוללה במים וזיכרונה שנרשם בהם הופך אותם

הומיאופתית, כך הרגשתי את האשמה, מדוללת, מרוחקת, מרחפת כמו זיכרון מטושטש לרגש שפעם, כשגם אני הייתי ילדה, הוטבע בגופי. תחושה דומה הרגשתי בבגרותי כשאכלתי לראשונה בשר חזיר או כשנפל לי ספר תורה מהיד.

אפשר שהצורך שהתעורר בי לרמוס את הדגל הוא ביטוי לחלק שלי בפטישיזציה של הדגל. ניחא. כאילו לא די לדגל במקדשיו הישירים. נדמה לי שפרשנות כזו, מתוחכמת ככל שתהיה, לא נותנת שום דבר מלבד ללכוד אותי, או לימים את בתי, במעגל קסמים כאילו כל מה שנעשה לדגל – נקדש או נרמוס אותו – יהיה חלק מאותו הדבר. תחת זאת אבקש עוד רגע אחד של קשב לרגש שהניע את המעשה שלי, שכאמור היה ספונטני, אנג נסיעה שמטרתה היתה הרבה יותר פרוזאית. הוא קשור בצורה הדוקה, כך נדמה לי או כך לפחות אני יכולה לפרשו במבט לאחרו, לטקס נטילת הידיים קודם לנגיעה בדגל שעברה בתי בת הארבע בגן חילוני בשנת 2006. הוא קשור בהתנגדות גופנית עזה להיכתבות של השקר בגוף – היום בגופה, בעבר בגופי, לאופן שבו הוא מייצר שסע עמוק אך נסתר בין הגוף הנחנך אל הפשע ובין התודעה הרוחצת בנקיון כפיה, נוטלת ידיים, לובשת חולצה לבנה, מזדככת במושגים נאים כמו עצמאות, שחרור וחופש. טקס נטילת הידיים, שקרוב לוודאי יחזור על עצמו בדרך זו או אחרת מדי שנה, מועיד גם את בתי לקחת חלק בפשע שבו שותפים כל אזרחי המדינה. שותפות בפשע שאינה בהכרח כיחידים המבצעים מעשים ואחראים להם בצורה ישירה, אלא מעצם הסכמתם להיות חלק מקולקטיב פוליטי שמדי יום חוזר באלימות ובהפגנתיות על מעשה הבראשית של המדינה.

הדגל, שמאום לא השתנה בו מימיה הראשונים של המדינה, מגלם את הביטוי המוחצן ביותר לחזרה הקבועה על האלימות הבראשיתית של הקמת מדינת ישראל: השגת "עצמאותו" של העם היהודי במדינה תוך נישולו של העם הפלסטיני מארצו ולימים ממדינתו.

אני זוכרת את היום בו הבחנתי באלימות שהיתה בדגלים הנוכחים בכל. זה היה ביום שבו הבנתי את מה שידעתי, שמה שגם אני כיניתי "יום העצמאות" היה יום של אסון לאחרים (בעברית, המונח "נכבה" עוד לא היה בשימוש). הנפת הדגל בפומבי, באופן מוחצן, תוך התעלמות מהמבט האפשרי שלהם בו, נראתה לי היירות בלתי נסבלת. משנה לשנה, כשהכיבוש העצים את אחיזתו בפלסטינים ונטל מהם כל תו של אזרחות, הדגל נראה לי יותר ויותר מגונה.

"ראש הממשלה מוסמך להורות הוראות בדבר הנפת דגלים

וקיום חגיגות עם ביום העצמאות", כתוב בסעיף השני לחוק יום העצמאות תש"ט. אם נסתכל על הבניין שבו אני גרה כדוגמה – בית דירות חילוני בן שמונה דירות – הרי שראש הממשלה יכול כבר עתה לצאת לגימלאות. מלאכת הדגל נעשית מעצמה. מלבד דירתנו, הבניין מקושט כולו. הדגל מהקומה שמעלינו גדול במיוחד כך ששליש ממנו משתלשל לחזית המרפסת שלנו באופן שמונע מעיניים שיחלפו ביעף על הבניין מלהבחין בהיעדרו של דגל מהמרפסת שלנו.

הבוקר בדרך לגן, לאחר שבתי פסלה את מכנסי הג'ינס מלשמש בתפקיד המכנסיים הכחולים שיהפכו את גופה לדגל, היא שיתפה אותי בכך שהיא מאוד מוטרדת מזה שאני לא רוצה לחגוג את יום העצמאות. כבר כמה ימים שהיא משדלת אותי לקחת חלק בחגיגה הכללית, ובדרכי פיתוי שונות. מזל שאת הדגל שעיתון הארץ שיגר לביתנו ביום ה' שעבר הצלחתי להשליך לפח עוד לפני שהבחינה בו. מעניין מה עשו בו מנוייי הערביים של העיתון. מפריע לה, היא אומרת, שמכל האמהות בגן רק אמא שלה לא חוגגת את יום העצמאות. למען הסר ספק אדגיש שלא מדובר במצב שבו ההורים הוזמנו לגן לחגוג עם הילדים ורק אני רחמנא ליצלן לא הגעתי. מדובר בסירוב הצנוע שלי לתלות דגל בחזית ביתנו. קרוב לוודאי שהיא למדה בגן, ומן הרחוב היתה יכולה רק לזכות לכך באישורים לרוב, שהחג נוכח בכל וכולם נוטלים בו חלק. נדמה לי שרק על רקע זה יכולה הימנעותי להיראות לה בלתי אפשרית – חילול קודש של ממש.

על הקיר המרכזי של הגן שלה תלויה מפה מצוירת של המדינה – טריטוריה שלמה ורציפה מן הים והירדן, כולה "דגלים דגלים" כהגיית השיר. המרחב הציבורי, הצבוע בצבעי כחול לבן, נראה כחומה בצורה שקשה להבקיעה. דגלים, מודעות פרסומת, חלונות ראווה. במסעדה השכונתית הכינו ארוחה מיוחדת ליום העצמאות שתפריטה המוזל הודפס אף הוא על דגל כחול לבן קטן.

אם כל כך חשוב לה יום העצמאות, למה שלא תחגגי איתה? אפשר בלי דגל. ובכן, אי אפשר. אני לא אוכל. אנסה להסביר.

ההגדרה המילונית לעצמאות הינה "אי תלות בשלטון זר". לפני חמישים ושש שנה היה השלטון הזר שהסתלק השלטון הבריטי. תחתיו נוסד שלטון יהודי, שלטון שלמרבית היהודים שאותם ביקש לייצג נראה כשלטון שאינו זר. אולם מראשיתו כפה השלטון הזה

את מוסדותיו על כל אותם שטחים שבהם הצליח לגבור על תושבי המקום הערביים, לגרשם או לשעבדם, ומאז כופה השלטון הזה את צביונו היהודי על כל נשלטיו. אך הוא אינו מסתפק רק בכך. הוא מבקש לשלוט בכולם – יהודים וערבים כאחד – ולגייס את כולם – ערבים ויהודים כאחד – לשמירה על בטחונו, יציבותו, עושרו ואושרו של הקולקטיב היהודי בלבד. בהיותי יהודיה, לכאורה, מייצג השלטון הזה גם אותי. בפועל, כיוון שהוא מבקש לייצג ולפעול לטובת רק חלק מאלה שבהם הוא שולט ולא לטובת כלל נשלטיו (אזרחיו), הוא פוגע בצורה אנושה במוסד האזרחות. ללא התיווך של מוסד האזרחות איני מעוניינת בשום קשר עם השלטון. האזרחות היא השריון שאמור להגן על כל יחיד מפני כל זר, ובתוך כך מפני השלטון שהוא תמיד זר.

שנה לאחר הקמת מדינת ישראל חקקה הכנסת את "חוק יום העצמאות תש"ט". לשון החוק ברורה, קצרה כהרגלה, מבקשת לומר את העיקר ובצורה שאינה משתמעת לשתי פנים: "הכנסת מכריזה בזה על יום ה' באייר כעל "יום העצמאות' שיוחג מדי שנה בשנה כחג המדינה". אולם דווקא הלקוניות הזו צריכה לעורר חשד, שהרי כיצד יוכל ריבוי פוליטי להתכנס לשורה יחידאית, אחידה ומוסכמת על כולם?

האם חגה של המדינה הוא יום חגם של האזרחים? האם חגה של המדינה הוא יום חגו של השלטון? האם צריכים האזרחים לחגוג את חגו של השלטון שגוזל מהם את אזרחותם?

לו היה יום העצמאות החג שבו חוגגים אזרחים את היום בו נולדה מדינתם, והמדינה אותה היו חוגגים היתה ביטוי לשותפות פוליטית ממשית בין כלל האזרחים, יהודים וערבים כאחד, היה על השלטון לכבד את היום הזה ולאפשר לאזרחות, שהיא עילת המדינה, להיחגג. אולם במדינת ישראל, שמרבית משאביה מופנים ומגויסים לקיומה של ההפרדה האתנית בין יהודים לערבים, השלטון הוא המדינה, והמדינה שייכת רק לאזרחים היהודים שאותם מבקש אותו שלטון לייצג. אולם האם אלה יכולים עדיין להיקרא אזרחים? האם תיתכן אי תלות בשלטון זר כשזה מבקש לכפות אינטימיות על חלק מנשלטיו וריחוק וניכור על חלק אחר מהם?

כשהאזרחית מבקשת להותיר את השלטון בזרותו, לא לקבל את שלטונו הכפוי כייצוג שלה, לומר שזה אינו יום חגה – השלטון מאיים להיכנס לביתה, מאיים מתוך הבית, מאיים להשתלט על גרונה של בתה שזה עתה מלאו לה ארבע.

במדינת ישראל, השלטון היהודי חוגג יום עצמאות, אולם חגיגה זו אינה נחגגת כחגיגה של השלטון. חגיגות של השלטון, כך לימדו בבית הספר מהגיל הרך, נחגגות רק במדינות קומוניסטיות. "אצלנו" המדינה היא מרכז החגיגה, ו"אצלנו" בחגיגה נוטלים חלק "אזרחים" חופשיים שבנו את המדינה במו ידיהם. "האזרחים" חוגגים חמישים ושמונה שנים למדינתם, במקום לציין חמישים ושמונה שנים ליום שבו נגזלה מהם אזרחותם. הפנטסמגוריה של המדינה, המעלימה את הפגיעה באזרחות, נוצרת כתוצאה מן התנועה הלא מנומקת בין המונחים 'עצמאות' (אי תלות בשלטון זר), 'שלטון', 'מדינה' ו'אזרחים', ומטשטוש הגבולות ביניהם. הבלבול השיטתי בין מונחים נבדלים אלה עומד בבסיס מוסד האזרחות הפגום שצמח כאן, ושהפך את ההשתתפות בחגיגות העצמאות למדינה כהסכמה שבשתיקה עם פשעים שהמדינה לא חדלה מלבצע בשיטתיות כנגד חלק מהנשלטים בתחומה – תוך שהיא מגייסת את האזרחים לא רק לבצעם אלא גם להשלים עמם בשתיקה ולחגוג איתה בנקיון כפיים.

הקמת מדינת ישראל על בסיס הגירוש ההמוני של ערביי '48' וההכנעה של אלה מהם שנותרו כאן, יצרה מראשיתה זיהוי בין האינטרסים של קולקטיב בדלני שאחז בשלטון – הקולקטיב היהודי – ובין המדינה. וכך הפכה החגיגה הסקטוריאלית של השלטון היהודי שהשתחרר מהשלטון הבריטי הזר לחגיגה מתעתעת שבה האזרחים משכיחים מעצמם את העובדה שהשלטון, גם כשהוא עשוי מנציגי הקולקטיב הברדלני, תמיד ובעיקרון יישאר זר. במלים אחרות, מן ההתחלה השתלט השלטון על המדינה תוך שהוא מבקש לכבוש לא רק את מוסדותיה כי אם גם את אזרחיה.

קל לטעות ולחשוב שדברי מתרכזים בערביי ישראל ובעובדה שלא ניתן להם להיות מיוצגים בשלטון החדש שהתכונן במדינה והיה יהודי. אולם אני שבה ומדגישה שהפגיעה באזרחות נוגעת גם לאלה הנחשבים אזרחיה המלאים של המדינה, אזרחים דרגה אל"ף. כשהם מגויסים על-ידי השלטון ונהפכים לנתיניו, נלקחת מהם אזרחותם – מכלול הכשירויות הנתונות בידי היחיד על מנת שיוכל לעמוד מול השלטון. חשוב להדגיש שהיקפו של הגיוס הזה חורג בהרבה מהגיוס לצבא הישראלי והוא מתבצע מרצון ללא פקודת חוק מחייבת. הגיוס הזה אינו המצאה ישראלית. הוא הדרך של מדינת הלאום לגייס את אזרחיה כנגד הלא־אזרחים או האזרחים הפגומים היושבים בגבולותיה, ובאמצעות מכניזמים של הזדהות ושייכות להפוך אותם למיופי כוחה הרשאים לפעול בשמה כנגד הלא־אזרחים או התת־אזרחים. במעשיהם הלאומיים הם מייצגים אינטרסים נעלים מהם – האינטרס של המדינה – ואלה מאצילים

עליהם בתורם מן הטרנסצנדנציה השורה עליהם. כך, את מקום המדינה כמסגרת פוליטית של שותפות תופסת המדינה כדת שאותה עובדים דווקא אזרחיה המועדפים. ההזדהות והשייכות מאפשרים למרחק בין האזרח לשלטון, ההכרחי לקיומה של אזרחות תקינה, להיעלם באופן היוצר מראית עין של זהות אינטרסים ביניהם. זהות אינטרסים זו מתווכת על־ידי המדינה: האזרח מוותר על אי־התלות שביסוד האזרחות המודרנית והופך להיות אזרח של המדינה, והמדינה חורגת ממעמדה כמכשיר פוליטי והופכת להיות מושא איווי של אותו אזרח השייך למדינתו. באופן פרדוקסלי, דווקא התת־אזרחים – האזרחים הפגומים, שביניהם לבין השלטון נשמר מרחק גדול מדי, נהפכים בתוך כך למופת של אזרחות.

האזרחות המודרנית, זו שניתן להציל מהפגיעה הקבועה שמסבה לה מדינת הלאום ולשחזר את קווי המיתאר הרצויים שלה, נולדה בדיוק בשל צורך להגן על הנשלט מפני השלטון ולשים לו סיג, לקבוע ביניהם מרחק שעל השלטון להימנע מלחצות. גם אם קשה לקבוע למרחק הזה מידה קבועה, יציבה ובלתי משתנה, יש הכרח לקבוע לו עיקרון. העיקרון הזה הוא אחידותו של המרחק בין הנשלט לשלטון כך שלא יחרוג ולא יצטמצם מזה שהשלטון משמר ביחס לכלל נשלטיו. במילים אחרות, אזרחות אמורה גם להיות בלתי תלויה בשלטון וגם מבוססת על היות האזרח נשלט כמו כל אחד אחר. אולם במדינת הלאום, וישראל היא מקרה מובהק שלה, השלטון נוהג להסית את האזרח כנגד הזר מחוץ ומבתי – תוך שהוא מבנה את הזר כאויב שאינטרס משותף מאחד את השלטון והאזרחים בצורך להתגונן מפניו. המדד לאזרחות תקינה היא התנגדותו של האזרח, בשם אזרחותו, לפגיעה באלה הנשלטים ביחד איתו. הסימן לאזרחות פגומה, כדוגמת זו של אזרחי מדינת ישראל, הוא מצב שבו השלטון מצליח למחוק את המרחק בינו לבין האזרחים ומשכיח מהם גם את עובדת היות השלטון תמיד זר, וגם את העובדה שהוא אינו שולט בהם כמו ביתר נשלטיו. הפילוג שיוצר השלטון בין נשלטיו והזהות שהוא מייצר בינו לבין קבוצה בדלנית מביניהם, הם המבטיחים לו את התגייסות האזרחים לשורותיו. התגייסות זו מביאה את האזרחים להשאיר מאחוריהם את אזרחותם – אזרחות שרק על בסיסה הם יכולים להיות שותפים, עם יתר הנשלטים, בקהילה פוליטית.

כשהמרחק בין האזרח לשלטון נעלם ואינטרס אחד מאחד ביניהם, המרחב הפוליטי מצטמצם והאזרח נעשה לנתין של השלטון – ובאופן פרדוקסלי גם לדוברו. לשונו של השלטון אורבת לו בכל

מקום ועליו לפתח לעצמו שפה מינורית (בנוסח דלז וגואטרי), כלומר לייצר מחדש את זרותו לשלטון. ביום העצמאות, כשהאזרח מפגין את נאמנותו לשלטון וחוגג ביחד אתו את חגו, הזיקה המדומיינת בין האזרח לשלטון מקבלת ביטוי מוחצן. במדינת ישראל, ששלטונה מבוסס על אפליה קבועה בין סוגים שונים של אזרחים ולא־אזרחים, השתתפותו של האזרח בחגיגה של השלטון התמיד זר, כמוה כריקוד על הקבר של אזרחותו.

את עיקר הדברים הכתובים כאן הצגתי בערב יום העצמאות/יום הנכבה בחלל החדש של עמותת זוכרות הממוקם סמוך לכיכר רבין, בלב חגיגות העצמאות של תל־אביב. האולם היה גדוש, הדיון לאחר ההרצאה היה מעורר, ועם זאת יצאתי משם בתחושת מועקה. היא לא היתה לי זרה. חשתי אותה גם בעבר. בבית ובחוץ. אני לא יודעת לפענח אותה לגמרי, אבל נדמה לי שהיא קשורה בשוליות של הדברים שאמרתי, ובתחושה שהשוליות הזו דנה אותם להיות דברי התרסה. למרות העובדה שהם נאמרו בחלל תהודה אוהד וקשוב של אנשים שביום העצמאות באו לציין את יום הנכבה, הרגשתי כמי שמילאה פעם נוספת את התפקיד הליצני־משהו של המתריסה. כל מה שרציתי היה לדלג מעל גדרות האבטחה, להישאב לתוך חדר העבודה שלי ולהגיף את חלונותיו.

יום למחרת החג הבאתי את בתי לגן. על שאלתה של הגננת האהובה עליה האם חגגה את יום העצמאות, היא ענתה בשלילה. היה לי ברור שאני לא יכולה לעזוב אותה לבדה מול הגננות ואמרתי להן שאני לא כל כך אוהבת את יום העצמאות. אחת הגננות הזדרזה לומר שגם היא לא כל כך אוהבת את הרעש וההמולה, וסיפרה שהיא היתה עם ילדיה בכיכר משמונה בערב ולמרבה האכזבה הזיקוקים התחילו רק בעשר. ניסיתי שוב לומר שאני לא אוהבת את החג עצמו, אבל הן שוב היסו את דבריי ואמרו לבתי שלא נורא, ממילא את עיקר החגיגה הם חגגו ביחד בגן.

התפלאתי על תשובתה של בתי משום שבערב החג הבאתי אותה לבית הוריי (הגרים בנתניה), מתוך ידיעה שהפטריוטיות שלהם תפצה על אי הנחת שיצרתי בנפשה. ואכן כך היה. הם לקחו אותה לבלות את הערב בכיכר העיר. כשיצאתי מהגן חשבתי שאולי בתשובתה בחרה להעניש אותי או להציג בפני הגננות את החסך שיצרתי אצלה. במחשבה שנייה נדמה לי שאולי רצתה לבדוק ששום עונש לא ניחת משמים כשמתוודים בקול רם על כך שהחג לא נחגג.

חזרתי הביתה לאורך הכיכר, שעזובה של היום־שאחרי פיארה אותה. הסתכלתי על שרשראות הנורות שליפפו את העמודים הגבוהים של הכיכר ויצרו צורות קליידוסקופיות שבצעירותי מצאתי אותן כה יפות. כמו תחושת האשם המעומעמת שחשתי כשדרסתי את הדגל, כך חלף בי במעומם הריגוש שחשתי כילדה למראה העיר שלבשה חג. גופי נזכר בנעימות שהיה חש לנוכח חילופי העונות בעיר. הנפש שלי בכתה. לא על כך שלא אחוש יותר תחושה זו בתמימותה, ולא על כך שלא אתן לבתי להרגיש אותה, אלא על

לוד מלוכלכת, מבהילה, מסוכנת. העקרב שמצוי מתחת לסלע הקיום, ממשות פיזית של אידאולוגיה ששכחה לכסות את קלונה. לוד הארורה. כמו ילד שמסרב להתקלח. ערבית, רוסית, אמהרית, הריסת בתים ורחובות מזוהמים. אלו השפות שלוד מבינה. גם עברית עילגת, כשאין ברירה.

אורן קוון, עמ' 48

כך שלא זכיתי אז במתנת הידיעה שהיתה אולי מונעת מן הנעימות הזו להפוך אותי לשותפה, שותפה לדבר עבירה. רק כשבגרתי זכיתי באותה מתנה. באותו רסיס של ידיעה שמאז, חרף העובדה שהשקעתי בכך לא מעט זמן ומחשבה, טרם הספקתי להסיר את מעטה השקר מכל פיסות חיי שבהן נגע. את הידיעה שהשלטון זר וכמוהו גם השפה, אני חווה כמתנה. האפשרות שהייתי חיה את חיי באינטימיות גמורה עם השלטון והלשון גורמת לי לבכות. את האפשרות לקבל את המתנה הזו אני מבקשת לייצר לבתי. היא תקבל אותה כשתרצה בכך. בינתיים, את מה שהשלטון והלשון מבקשים להטביע בה, אני מבקשת לסדוק. היא תבחר אם הסדק ייהפך לשביל שלאורכו תלך.

מאי 2006

על ביקור בלשכת הגיוס: מכתב אב לבנו

איתן ברונשטיין

יש להורים הפריבילגיה להזדקק קרוב לילדים ולילדות שלהם בלי להיפרד מהם בגלל מצב כלכלי או ביטחוני או אחר. אבל נראה שמתקרב זמני איתך. כלומר להיפרד. לפחות לאיזה זמן. כי פתאום אתה איש גדול ויפה בן תשע־עשרה וחצי. כשיצאת לאוויר העולם עם הזריחה בכיתי המון, מהתרגשות. רצתי לדוד שחיכה בחוץ והוא נבהל מהבכי שלי, עד שהצלחתי לומר משהו ולהרגיעו. היום אני קצת מבוהל, כי אתה שוב יוצא לעולם. מקווה שתסלח לי.

לפני כמה ימים היינו יחד באחד המקומות הכי ישראליים שיש: לשכת הגיוס בתל השומר. הייתי כל כך גאה ללכת איתך שמה. קמנו מוקדם בבוקר. רואים עליך בתמונה.

התכוננתי לזה כמו אבות רבים שמתרגשים ללכת עם בניהם ללשכת הגיוס לצה"ל. כבר הספקתי לספר על כך להרבה א/נשים עוד לפני שהלכנו לשם. גם בארופה יצא לי לספר על כך לחברים טובים. על זה שאתה לא תשרת בצבא הישראלי. לא קורה לי הרבה שאני כה גאה בילדים שלי שעושים משהו כה משמעותי. מה זה אומר עלי?

הפתעת אותי בעניין זה. כשבאת אלי לפני כשנה וחצי עם הבשורה

לאנדרו יקר שלי,

כבר איזה זמן שאני מסתובב בהרגשה מוזרה לגביך. שמח על הקרבה והאהבה אליך, על השיחות הרבות, על כך שאתה נעשה איש מבוגר. אבל זה גם קשה. לא צפוי. אי־אפשר להתכונן לזה שפתאום הילד החייכן הזה מתמונה שאני נושא איתי בתעודת הזהות הוא כבר איש גדול שיודע כל כך הרבה. זו הרגשה שבוודאי חווים הרבה מאוד הורים בעולם. כלומר, בחלק של העולם שבו

הביתה בשבת לאחר מכן, היה לי ויכוח קשה עם ההורים שלי, יעל ואבואלו היקרים שלך. זעמתי על הכיבוש הנורא הזה ועל כך שאני חלק ממנו... לא זוכר בדיוק. אולי כעסתי על כך שבכלל באנו לכאן, לארץ, להיות כובשים. הם ניסו להרגיע אותי. מן הסתם טענו שאני שם, במחסום ובצבא, משמש סוג של כלם מפני ההתעמרות החופשית של החיילים בפלסטינים. כיום, יותר משאני מתבייש שהשתתפתי בזה, אני מבין את זה כחלק מתהליך ההבנה שלי את המציאות בארץ הזו, במדינה היהודית הגזענית בה אנו חיים.

עד לשירותי הצבאי הייתי מוגן בתוך הבועה שלנו בקיבוץ. גן עדן אמיתי, כפי שסיפר דוד שלי להורים שלי לפני למעלה מארבעים שנה כדי שיבואו מארגנטינה לחיות בו. השירות הצבאי, גם הוא סוג של בועת חיים, פרק זמן מופקע עליידי המדינה שבמהלכו מתנהל היחיד בתוך מרחבים צבאיים במשך רוב הזמן. אבל לעיתים יוצא החייל להתחכך ב"אוכלוסייה עוינת". עצם המגע עם בני האדם שאותם כובש החייל יוצר קונפליקט בינו לבין הפלסטיני הנכבש. ושם, בתוך המדים, אנושיותו של החייל מוגבלת מאוד. הוא נזקק למאמץ עילאי כדי להתנגד לאווירה המיליטריסטית הכובשת את גופו. וגם אם יתנגד, תהיה התנגדות זו יעילה רק לעיתים רחוקות.

העירוב בין הצבא לחוץ קורה גם בלשכת הגיוס. מרחב היברידי שבו נעים משפחות וחברים עם יקיריהם המובאים לגיוס לצבא. יש שם רחבה שהיא כבר בפנים, חלק מהמתחם הצבאי, אבל המשפחות עדיין מלוות בה את החיילים שבדרך.

התרגשות גדולה יש באוויר הרחבה הזו. מין תחושת ישראליות נעימה ודביקה כזו של כולנו יחד למען כולנו. הרבה חיוכים וצילומים אחרונים לפרידה. לא רבים המקומות בצבא בהם ניתן לצלם כך בחופשיות. הצילומים הם חלק מטקס שיגור הנער לעבר עתידו הישראלי כל כך. הצילומים האלה יפארו את אלבומי המשפחות הגאות ואולי, חלילה, בבוא היום גם ישמשו כתמונת מזכרת לחייל שנפל במילוי תפקידו.

גם אנחנו היינו שם עם המצלמה. גם אנחנו כדי לפאר את אלבום המשפחה. התמונות האלה יזכירו לנו לתמיד את הסירוב שלך להשתתף באורגניית הכוח הצבאית־ישראלית. התמונות האלה גם יזכירו את אלה שביניהם היינו שם, אלה שהמשיכו פנימה כשקרא להם הכרוז הצבאי. כמו קול אלוהי שנגלה הוא קורא להם להתייצב ולעלות לאוטובוסים שיובילו אותם משם. הכול נעשה בסדר מופתי.

שאתה לא מתכוון לשרת בצבא, התפלאתי, לא ציפיתי לכך. כלומר רציתי שכך יהיה ואתה בוודאי גם ידעת, אבל איכשהו לא הייתי בטוח שכך תנהג. חשבתי שאולי תעדיף לשרת כג'ובניק קרוב לבית כדי לא לעורר בעיות. רציתי לראות כיצד תנהג בפועל.

הנחישות שלך לא לשרת בצבא, ההתמדה וההשקעה שלך בזה עוררו את הערצתי. ולפני מספר ימים סגרת את הפרק הזה עם "צבא ההגנה לישראל". זה היה מבצע בוק. בערך שעה כולל מציאת חניה ופחית שתייה של אחרי.

וכמו להראות שההשתמטות שלך מהצבא, קרי האזרחות האחראית שהפגנת, לא מובנת מאליה, אמרת לי כשהיינו בדרך חזרה לאוטו ש"אם אפשר היה, הייתי עושה טירונות שלושה חודשים וחוזר הביתה, רק כדי לחוות את זה כי זה נראה לי כיף." "היית יורה גם?" שאלתי, וענית שעל זה היית מוותר. נכון, יש בזה משהו כיפי. היחד הזה, הקבוצתיות שמתגבשת כמו בדרך נס מתוך אנונימיות וניכור, ההתרגשות הגברית מיליטריסטית הזו כה כובשת, שקשה להתנגד לה. אני זוכר היטב רגעים רבים של הנאה בצבא. היום אני נבוכ ומתבייש להיזכר בכך, אבל זה חלק ממני. לא יועיל לי להתכחש לזה. אני מקבל את החלק הזה שבי באהבה ומודה לך שאתה עוזר לי להתגבר עליו, להבין שזה משהו שלא הייתי צריך לעשות, ולפעול לכך שעוד רבים ילכו בדרך הסירוב לשרת בצבא האכזרי שהקמנו כאן.

לי היה מזל מסוים לא להיתקל הרבה ב"עוולות הכיבוש", מושג כה שטוח לעומת המציאות שמנסה לייצג. מהיום שהתגייסתי, כמו כל אזרח טוב בזמני ובקיבוצי, התנגדתי לכיבוש בשטחים אבל זה היה עניין אישי, לא פוליטי, כלומר כזה שמוביל לפעולה משמעותית על הסביבה. זכורה לי חוויה אחת מפרק הטירונות במחנה בגדה המערבית, ליד שכם. יצאנו מספר טירונים יחד עם סמל להציב מחסום מאולתר כדי לבדוק מכוניות של פלסטינים. המכוניות היו מגיעות למחסום והא/נשים היו יוצאים מהן, נעמדים בשורה ומציגים תעודות זהות. הדבר נעשה בשקט, ללא התנגדות, כפעולה אוטומטית או תאטרלית שכל שחקן בה יודע את תפקידו ומבצעו ללא דופי וללא עוררין. היינו מבקשים מהנהג לפתוח את הבגאז' כדי לבדוק את תכולתו. חלק מהחיילים היו לוקחים לעיתים פרי או משהו אחר לאכול מהמכונות. אף אחד לא מחה. החיילים השתעשעו מהסיטואציה. אני נגעלתי ממנה. נגעלתי בעיקר מהבנאליות שבה, מכך שהיא כה מובנת מאליה. כך היינו שם מספר שעות. כשיצאתי

שוב, ללא התנגדות גלויה. רק אתה ושכמותך מפרים את הסדר הזה. מייצרים כיוון תנועה אחר בגופכם. במקום להיפרד שם אחרי התמונות האחרונות עם המשפחה, אתה ממשיך איתי אל הדלת המסתובבת המשגרת אותך חזרה אל מגרש החניה, חזרה למקום העבודה שלך. או, יותר נכון, לשגרירות ברזיל כדי לסיים הסידורים לקראת היציאה שלך את הארץ.

ברחבת הבין לבין הזו מוצב לוח מואר גדול שעליו מופיעים שמות הצעירים המתייצבים לגיוס באותו יום. הלוח הזה מזכיר לי קיר הנצחה עם שמות החיילים ההרוגים. קיר מעודכן כזה, עם אורות אדומים. השמות האדומים האלה מוצבים שם גבוה ואנשים מצלמים גם אותם כדי לתעד את הרגע בו מופיע שם יקירם.

הלוח עם השמות האדומים מזכיר גם לוחות של שדות תעופה. כמו שם גם כאן, ברחבת הפרידה לפני הגיוס, משוגרים אלה המסומנים על הלוח למקום אחר. מקום רחוק שלעיתים יש בו הרבה אי וודאות, סוג של הרפתקה. גם בשדה התעופה עוקבים אחרי הלוח כדי לראות מתי יגיע תורי לעלות על המטוס. וגם ברחבת הלקראת גיוס מחכים בהתרגשות ובחשש לרגע הפרידה הזה.

היה שם "איתנו" בלשכת הגיוס שר בממשלת ישראל, יצחק הרצוג, שבא עם משפחתו ללוות את בנו ביום גיוסו. הוא מחייך למצלמה שלנו כמו נותן לך את ברכתו שהיא ברכת השלטון לקראת דרכך החדשה.

נראה שעוד יעבור כאן זמן עד שהשלטון יברך את אלה שמסרבים לקחת חלק בזרוע האלימה שלו עצמו. נוכחותו של השר מדגישה את היותו של הרגע הזה, המקום הזה, כה ישראלי. רגע שמתקבצים לתוכו כולם, או כמעט כולם, ראוי לדייק. בני שרים, עשירים, עניים, חילונים, דתיים (לאומיים), לבנים, שחורים, הומואים, סטרייטים ואפילו לא מעט ערבים שותפים, לעתים בשמחה, לרגע הזה של לקראת גיוס.

העירוב זה מבליט את היותו של הרגע הזה כה פוליטי. לכאורה הוא גם רגע מאד פרטי עבור כל משפחה, הרגע בו בנה מתגייס לצבא כדי לתת את תרומתו האולטימטיבית, כך נהוג לומר, לחברה. אימהות וחברות נפרדות בדמעה לעתים, אבל הן עושות את זה שם, במקום החשוף לכולם. כמו בבית הקברות, כמו סביב מדורת השבט, גם ברחבת הלקראת גיוס מותר להתרגש בפומבי.

אבא, איתן.
תל־אביב, סוף שנת 2006

ערוץ אלדוארה

נורמה מוסי מראיינת את שלומית באומן

התערוכה ערוץ אלדוארה מוקדשת לענבל פרלסון ז"ל

שלומית באומן, מתוך הפרויקט ערוץ אלדוארה, חומר יציקה, זיגוגים, הדפס. צילום: אילן עמיחי

בתחילת חודש מאי תיפתח בחלל התצוגה של עמותת זוכרות תערוכתה של האמנית שלומית באומן, "ערוץ אלדוארה", בשיתוף עם אריאל מיודוסר, בעבודת סאונד ואנימציה. בחלל התצוגה תציב שלומית מוניטורים עשויים מקרמיקה שעליהם דימויי תשדירים מהכפר אלדוארה. אלדוארה היה כפר פלסטיני ששכן על האדמות המשמשות היום שטחי חקלאות של קיבוץ עמיר. הדימויים שיופיעו על הטלוויזיות נלקחו מתוך סרט שנעשה על הקמתו של הקיבוץ, ועובדו על־ידי האמנית. שלומית באומן, ילידת קיבוץ עמיר, ונורמה מוסי, אוצרת התערוכה שגדלה גם היא בעמיר, שוחחו על קרמיקה ואדמה, על חומר וזיכרון, על עמיר ועל אלדוארה.

נורמה: מתי ואיך התחיל הסיפור שלך עם אלדוארה? שלומית: מתי לגמרי, קשה לי לומר, כי אלדוארה תמיד היתה אצלי ברקע. אבל הפרויקט "ערוץ אלדוארה" תופס מקום בתוך האמנות שלי, זה מתחיל להופיע ב־2003, במסגרת סימפוזיון ערבי־יהודי לקרמיקה שהתקיים באם אלפחם, שבו הוזמנתי על־ידי סעיד אבו־שקרה יחד עם קבוצת אמני קרמיקה ערבים ויהודים לעבוד במשך שבוע. לא בדיוק ידעתי אז מה אני הולכת לעשות. הסטודיו שלי הוא בשוק הפשפשים. הלכתי למצוא בשוק מוניטור.

נורמה: למה מוניטור? שלומית: אני חושבת שרציתי לעסוק בשידור כלשהו. מצאתי מוניטור שעניין אותי כי הוא נראה כמו מוניטור של חדרי ביטחון, קטן כזה, תשעה אינץ', פרגמטי בצורתו. עוד לא ידעתי מה אני הולכת לעשות איתו. נסעתי עם המוניטור לאם אלפחם. כמו מזוודה, ביד. לקח לי כמה ימים להבין מה אני עושה עם זה. רציתי "להפיק" שידורים מהכפר שהיה ליד קיבוץ עמיר עד 1948, שזה הקיבוץ שבו נולדתי. לקח לי יומיים להיזכר בשם של הכפר. שאלתי גם את הורי, וגם אנשים מהקיבוץ, אף אחד לא זכר. אחרי יומיים נזכרתי. ביררתי באינטרנט וגם בשיחות עם אנשים אחרים. היה לי ברור שצריך לחזור לנקודת זמן הזאת שנקראת "48". אז התחלתי לחשוב על עניין הזיכרון, על כמה לקח לי לזכור את השם של הכפר.

נורמה: בואי נחזור שנייה לזיכרון הזה. לקח לך הרבה זמן להיזכר בשם. מה קרה לך עם השם? שלומית: בשבילי במשך יומיים לגלגל המון שמות בראש של משהו שהייתי בטוחה שאני יודעת אותו, מכירה. הרעיון הזה שזה משהו משני, זה משהו שכאילו מאוחסן בחצר אחורית, זה לא משהו משמעותי בחיים שלנו.

נורמה: אז בעצם כשהגעת לאם אלפחם ב־2003 נזכרת באלדוארה?

שלומית: בעצם כן. זאת היתה הבמה הראשונה שעליה הרגשתי שאני יכולה לממש את הפרויקט הזה. די שאפתי לזה קודם, אבל לא הצלחתי מכל מיני סיבות. גם בתחום שממנו אני באה – הקרמיקה – יש אלמנטים מאוד עיצוביים ודקורטיביים, ממדים שהייתי צריכה לבדוק אותם ולראות איפה אני נמצאת ביחס אליהם. והכיוון שלי הוא יותר ויותר ביקורתי כל הזמן. גם כי זה מתחבר למה שתמיד ידעתי שהוא איכשהו המסלול שלי.

נורמה: מהרגע שיצאת מהקיבוץ.

שלומית: כן, המציאות דוחפת אותנו לשם.

נורמה: את קוראת לתערוכה "ערוץ אלדוארה" כלומר שידורים מהכפר אלדוארה. את יכולה לומר משהו על השידורים עצמם?

שלומית: תראי, זה מסובך, כל הזמן יש לי את ההתלבטות הזאת. כי יש בפרויקט הזה ניחוח של ניסיון ייצוג. אני לא מרגישה נציגה שלהם. אבל אני מרגישה שאם יש שם בור שחור, זו דרך לפתוח את זה. אני לא יודעת מי הם, אני לא יודעת מה קורה אתם היום, אני כן רוצה לעשות את הדיון הזה. בצורה לא תוקפנית.

נורמה: ואז, את אומרת, נשכח סופית הסיפור של אלדוארה?

שלומית: עד תחילת שנות השמונים הרחש שאת מדברת עליו עוד היה. לאחר מכן הסיפור הזה כבר לא רלוונטי. אני זוכרת בילדות ובנערות שלי שאיכשהו עוד היה לזה דיבור. התפיסה האוטופית הקיבוצית, זה משהו שלקח לי הכי הרבה זמן לנפץ; זה קיים בכל רובדי החיים, החל מאיפה גרים – הסביבה, הדשאים האלה, המבנה האדריכלי – דרך החינוך ודרך ההזנה – המפעל הזה שנקרא "חדר אוכל", כל מיני דברים שיש בהם ממד אוטופי כזה, אך בתוכם הם מקפלים מחיקה טוטאלית. אני עד היום חיה בין הממד האוטופי למציאות. זה משהו שטבוע בי מאוד חזק. לטוב ולרע. יש לזה הרבה צדדים. גם צדדים טובים כשאתה יודע להשתמש בזה. זה משהו שנטבע חזק. לטשטש את '48 היה חלק מזה. את מבינה לְמה אני מתכוונת?

נורמה: אני חושבת שכן, לטשטש את הזיכרון של '48 ומה שקרה שם מאפשר לנו היום לחיות באופן שבו אנחנו חיים. שלומית: יתרה מזו, זה מצדיק את זה. "הם ברחו אז אפשר שהמטעים יהיו על האדמות האלה, כי היום אין שם אף אחד ואף אחד לא תובע את הזכות על הקרקע".

הבנתי איך אפשר לתלות יחד את הדגל האדום ואת דגל מדינת ישראל מעל לחדר אוכל, כי התייחסתי לתרגום האוניברסלי של הקומוניזם ששלל את הלאומיות. אז הרבה דברים לא הסתדרו לי, אבל עוד לא ידעתי לזהות אותם בבירור.

בקיבוץ דברים מתערבבים, כמו למשל ההדחקה של הפרטי, וההדחקה של קיומם של שכנים – שלמעשה לא קיימים יותר. הם לא אנשים ספציפיים שניסו להגן על הכפר שלהם. הם המון מוסת. היום אני מבינה את זה במונחים אחרים לגמרי. אבל ככל שהתודעה שלי יותר התפתחה למקום שלנו כאן, אז גם השאלות האלו עולות. וזה רק הולך ומסתבך כל הזמן.

נורמה: בואי נחזור לתהליך ההיזכרות. את מתארת את התהליך שאת עברת, אבל אומרת שהיה איזה תהליך של השכחה בתוך הקיבוץ, בין האנשים של הקיבוץ, לגבי העובדה שהיה שם פעם כפר.

שלומית: היה כזה מונח, השרות של הקיבוץ על האדמות של אלדוארה. פה היה כפר. יש טרמינולוגיה ישראלית ציונית של איך מספרים את זה. טרמינולוגיה מהולה במחיקה.

נורמה: יש כאן משהו מוזר. כי אני לא זוכרת שאי־פעם הוזכר בקיבוץ השם אלדוארה.

שלומית: באיזו שנה הגעת לקיבוץ?

נורמה: אני הגעתי בשנת 1990, וכאילו לא היה ולא נברא. אפילו לא שמעתי שמועות. את מתארת איזשהו רחש, קולות שאת לא יכולה למקם, אבל כאילו ידעת באיזשהו מקום שהיה שם פעם כפר. כשאני הגעתי לקיבוץ בשנת 1990, הרחש שאת מתארת כבר לא היה שם.

שלומית: אני חושבת שהמחיקה הסופית היתה בשנות השמונים, עם תחילתה של מלחמת לבנון. אחר כך הכל השתבש. כי הסיפור הפחות־אוי־יותר "סביר" היה שברגע כאוטי של המלחמה, ב־1948, הם ברחו, אבל אנחנו רצינו להיות בסדר. במלחמת לבנון מתחילה התפוררות המיתוס של האופציה הזו, להישאר בסדר. גם אצלי. כי שם ההתלככות בתוך לבנון היתה מידית ובוטה, ואי־אפשר היה לטשטש את זה. על כך שארבעים קילומטר זה לא ארבעים קילומטר, וטבח זה טבח; המונח "טוהר הנשק" ששרד את ששת הימים ויום כיפור בקולקטיב הזה שנקרא קיבוץ, כבר לא שרד את מלחמת לבנון. ומצטברות הרבה שאלות חדשות וקשות לדיון והסיפור של אלדוארה הופך ללא רלוונטי יותר.

נורמה: השם הזה, אלדוארה?

שלומית: לא רק השם, גם הקיום. זה משהו שנשכח, בעצם לא קיים. בעצם לא עיבדנו את זה אף פעם. וכשאני אומרת אנחנו אני מתכוונת לעצמי ולאנשים בסביבה שגרים שם, בקיבוץ עמיר. אני ידעתי תמיד שאני ארצה לגעת בזה. אבל העובדה שנסעתי לאם אלפחם ולא למקום אחר פתאום העמידה את זה במקום ראשי. איפה זכרתי שיש אזכור לשם הזה? בסרט של הקיבוץ.

נורמה: תגידי משהו על הסרט.

שלומית: בשנות השישים נעשה סרט על העלייה לקרקע של קיבוץ עמיר, כמו הרבה סרטי הסברה שנעשו באותה תקופה. חומרי הסרט הם קטעי ארכיון, חברי קיבוץ המשמשים שחקנים בסצנות מבוימות וקריינות ייצוגית. את הסרט הזה היינו רואים כילדים כל שנה בחג הקיבוץ. לפי מיטב זכרוני, בסרט הזה יש משפט שאומר: "יחסינו הטובים עם שכננו מהכפר אלדוארה". כשראיתי את הסרט עכשיו, הבנתי שהמשפט הזה בכלל לא קיים שם. מאוד רציתי שהמשפט הזה יהיה בתוך הסרט. כמו לעשות סוג של תיקון.

יש משהו בחינוך של הקיבוץ שעוסק בטשטושים. בקיבוץ יש את המחשבה הזו: בסך הכול כן רצינו לחיות ביחד, אבל זה לא יצא. בסך הכול היתה שכנות טובה, אבל זה לא הסתדר. אנחנו רוצים שלא יהיה כיבוש, אבל זה לא הולך. משהו עם כוונה טובה, אבל לא עובד במציאות. אז הפנמתי את הכוונה הטובה הזו, כאילו שזה יכול להמתיק את הכאב של הסיפור. הרטוריקה של הסרט נוכחת בצורה מאוד חזקה: הרומנטיות של ההתיישבות החדשה, העיסוק במיגור מחלת המלריה, זו השאלה שעומדת על הפרק. יש אזכור ל־'48 במילים: "המון ערבי מוֹסֵת". פתאום היה צריך להילחם בהמון ערבי מוסת. מה זה המון ערבי מוסת? לא ברור. מאיפה הוא צץ? מי הסית אותו? למה הם התנגדו? לא ברור. מה פתאום הם התנגדו? התמיהה הזו. המאבק הטריטוריאלי לא על הפרק. אז המשפט המדומיין הזה מכניס לסרט כוונה טובה.

נורמה: ואת? בתור מישהי שגדלה בקיבוץ לא שאלת אף פעם מה קרה עם האנשים האלה שהיו פעם כאן? אלה שכביכול מוזכרים בסרט?

שלומית: זה תהליך אטי מאוד. צריך להבין, החיים שלי בקיבוץ הם עד גיל ההתבגרות, אחרי זה עזבתי. השאלות המשמעותיות התחילו להתעורר דווקא אחר כך, בעקבות העזיבה שלי ואיך שזה נעשה. הכל אצלי מתערבב. אני לא באה מאיזו מְשנה פוליטית סדורה, אבל בהחלט מתחושה מתמדת של דיסונאנס. זה כמו שכנראה לא

נורמה: דיון עם מי?

שלומית: דיון היסטורי פנימי. אני לא יודעת מה קורה עם האנשים משם, מאלדוארה, וזה מרתיע אותי כשאני חושבת על זה כסוג של ייצוג. זה לא. אני מבינה את הבעייתיות שיש שם. התערוכה היא אמצעי להתחיל את הדיון שלי עם עצמי, עם הקיבוץ, ועם המציאות הישראלית, כדי להבין מה קרה שם, ולנסות להחיות משהו שלא קיים, שלא נמצא. ומבחינתי זה יכול להיות גם הילדות שלי, וזה יכול להיות דברים שלגמרי קשורים אלי.

בכל הסיטואציות שעשיתי זה לא סצנות מהכפר המדומיין, וזה לא ניסיון לעשות רומנטיזציה של החיים שהיו שם, או משהו מהסוג הזה, אלא לעשות איזה סוג של נורמליזציה – כמו שידורים שקשורים לאיכות הסביבה, לגוף, דברים שמעניינים אותי היום.

נורמה: אני שואלת, כי המילה "שידור" מניחה איזשהו קיום בו זמני כמעט. היית יכולה להגיד למשל "עדויות מהכפר אלדוארה", "זיכרונות מהכפר אלדוארה", או משהו אחר שמקשר בין אלדוארה לבין ההיזכרות. כשאת אומרת "שידורים", את מניחה שיש פה משהו חי שמשדר, הוא קיים.

שלומית: אין לי ספק דרך אגב שזה קיים. איפה שהוא בויכרון של מישוה, זה ברור. נניח שיש איזו קבוצה בסוריה, או בלבנון,

שמשדרת. לא הייתי רוצה לנסות לשחזר מה היה שם בדורות ההם.

אין לי מושג, אין לי כלים לדעת את זה. אבל הייתי שמחה לדבר עם הנכדים שלהם למשל, לאן הם התגלגלו? איפה הם חיים? אם מסתכלים על העולם, על זרמים של הגירות מכל מיני סיבות וכל מיני סוגים, אני מכניסה אותם כחלק מהדינמיקה הזו, וקודם כל אני רוצה שהם יקבלו הכרה. זה מאוד חשוב. בתודעה שלי זה היה חשוב שהם יקבלו הכרה. בלי שאני מכירה אותם אישית, אלא כתופעה. להגיד: יש פה רגע מהותי. צריך לעצור ולראות מה קרה כאן. הסרט של הקיבוץ מראה הכל מהעיניים של המתיישבים, של היהודים, של המפעל הזה שנקרא התיישבות, במחיקה בוטה של הצד שלהם. הוא לא קיים.

נורמה: את יכולה להגיד משהו על החומריות של העבודה? כלומר יש משהו בשידורים שהוא חסר חומר בעצם. הטלוויזיות שלך הן מאוד מאוד נוכחות.

שלומית: כן, קודם כל אני קרמיקאית, או זה החומר שלי. יחד עם זאת, תמיד הפריע לי מאוד בעבודות קרמיקה שהיה להן חיבור מצוין עם הציונות. כי ללכת להרים ולאסוף חרסיות ולהכניס אותן לתערובות של החומר ולהמציא את החמר הישראלי, זה היה חלק מאוד־מאוד מהותי מההיסטוריה של הקרמיקה הישראלית. בשנות השבעים היתה בקרב הקרמיקאים שאלה מהותית וגדולה, מה זה

חומר ישראלי? ואיך נוכל לעבוד עם חומרים ישראליים? אני ממש זוכרת את זה, כי דרך ההורים שלי קצת הכרתי את עולם האמנות. אני זוכרת שהיה לי אז מין קונפליקט, כי האמנות זנחה את הציונות בכל הפרויקטים המושגיים שמתחילים בשנות השבעים בארץ, והקרמיקה נשארה שם. כשאני הגעתי בשנות השמונים לבצלאל, הדיון הזה כבר מתחיל לרדת, סופסוף. אבל זה עוד היה איכשהו ברקע ועוד היה למה להתנגד. הצבע החום שלט – הכול חום. מעניין אותי לגייס את האדמה לפרויקט שהוא הפוך, לגייס את האדמה – כי בעצם קרמיקה זה אדמה – לגייס אותה לאמירה מתריסה, שאומרת,

נורמה: שמדברת על אלדוארה במקום על קיבוץ עמיר.

שלומית: כן. "האדמה תחקור אדמה". ולא מתוך האקט הזה של הכיבוש. כי האמהות הגדולות של הקרמיקה, שהיו הולכות על הג'בלאות ואוספות את החומר, בעיני זה ממש אקט של כיבוש, גם אם הן לא התכוונו לכך. זה שיחק לידיים של אותה ציונות שרצתה לגאול את הקרקע ולכבוש אותה באופן מילולי. לקחת את האדמה, ללוש אותה ולעשות ממנה כדים – זה שיא הכיבוש.

נורמה: מצד שני – גם הפלסטינים, אני משערת, עשו כדים.

שלומית: נכון, בהחלט, וזה היה רצון להצטרף לאקט הזה של למצוא את המקומי, מכיוון שהקדרים הפלסטינים יצרו כדים במשך מאות שנים דור אחרי דור.

נורמה: לנכס את המקומי?

שלומית: התפיסה היתה אז: אם ניקח באופן מילולי את חומרי הגלם המקומיים ונעבוד אתם, אז התוצר יהיה ישראלי. היו כל מיני ניסיונות ליצור אובייקט ישראלי, זה חלק מלהמציא את הכל מחדש, להעביר את האווירה של הצבעים, ממש כמו פלגים בראשית הציור הישראלי. יש את השאלות של האור, את השאלות של המופשט ואת השאלות של האוריינטליזם. התעשייה, דרך אגב, עודדה את העניין הזה של האובייקט הישראלי. זו אחת התעשיות הראשונות שעיצבה "מוצר ישראלי".

נורמה: תעשיית הקרמיקה?

שלומית: כן. התוצרים של חרסה, לפיד, נעמן, עם הצבעים של המדבר ועם כל הקישוטים האלה. עם עיטורים של הנשים הבדואיות עם הכד ואיילות רצות. אז מבחינתי מה שאני עושה זה אקט הפוך,

שמנסה לקחת את האדמה ודרכה להגיד משהו על יחסי כוח ולשאול שאלות. ולא במובן של לנכס לעצמי, אלא במובן של דווקא לפתוח דיון ולשאול. כל השאלות שלנו פה זה שאלות על אדמה. שאלות איפה יעבור הגבול ואיפה השטחים ואיפה עכשיו בונים את החומה. החומה דרך אגב, זה משהו מאוד חומרי – קרמיקאי כזה, כי זה לייצר פְּעוּלָם לא וירטואלי אלא בעולם הממשי, על האדמה, ולסמן את הטריטוריה.

נורמה: זה יותר מלסמן טריטוריה, החומה. זה גם לגנוב טריטוריה, וגם לשלוט וגם לפקח וגם להעניש.

שלומית: בוודאי, סימון זה לא אקט תמים. יהיו מצלמות, ומשטורים מכל הסוגים. אז אני לוקחת את המונח הזה שנקרא "שידור", שאפשר להתייחס אליו במונחים של בין סטטי לדינאמי, בין זיכרון ילדות פרטי לזיכרון ציבורי, בין ההיסטורי־ארכאולוגי לעכשווי, בין שידור למעקב. לא באמת מעניין אותי הרי לעשות שידור בפועל. אם מישוה שואל אותי "זה באמת עובד?", זה מצחיק אותי.

נורמה: למה? זה באמת עובד.

שלומית: אוקיי, את יודעת, השאלה במובן הפשוט של המילה. אבל זה באמת כן לסמן את המקום של השידור, של התשדורת, של המקום הלא תמים. האדמה לא תמימה. אין תמימות יותר. העניין של החומר בעיני הוא משמעותי מאוד. זאת אומרת, אם היום היית אומרת לי תעשי את הפרויקט הזה מחומר אחר, אז הייתי יכולה להגיד – "אבל אני קרמיקאית וזה החומר שלי". אבל במקרה הספציפי הזה אני יכולה כן להצביע על הערך המוסף של העבודה עם האדמה.

נורמה: יש עוד משהו. קרמיקה, נדמה לי, קשורה לכלים שמשתמשים בהם. משהו שקשור מאוד לחיי היום־יום, לדברים שאת מחזיקה בידיים. וטלוויזיה מקרמיקה זה כאילו הפוך על הפוך, זה משהו שבעליל את לא יכולה להשתמש בו כטלוויזיה.

שלומית: כמובן. יש כאן תהליך של שימוש במתודה עיצובית, תוך לקיחת אובייקט שימושי והפקעת השימוש שלו דווקא. זו בחירה של שימוש בייצוג של האובייקט, ולא בשימוש הממשי עצמו. אפשר להגיד שיש פה אלמנטים אחרים של הכלה, כי כלי קרמי תמיד מדבר על הכלה. תמיד זה מְכַל, תמיד זה חלול. הקנבס של הקרמקאי יהיה תמיד כד או מכל. כשאין לי צורה להגיד אותה, אני אעבוד על כד. כאן אני חושבת שהצורה היא כן משמעותית. וגם

היה לי חשוב לדבר באמצעות דימוי שהוא חלק מן השפה הצורנית של חיי היום־יום שלי.

נורמה: את מתכוונת לטלוויזיה?

שלומית: כן. לא חלק מעולם מסורתי. דווקא חשוב לי להתנתק מזה ולעשות כלים בצורות של דברים שרלוונטיים היום. זה יכול להיות מחשב נייד או משהוא טכנולוגי אחר, טכנולוגיה מאוד מעניינת אותי והמדיה מעניינת, אז זה נראה לי ה"כד" הנכון.

נורמה: זה כד מאוד מסוים. זה לא סתם טלוויזיה.

שלומית: נכון, זה תשעה אינץ' מחדרי ביטחון.

נורמה: טלוויזיות שמשמשות למעקב, בעצם.

שלומית: כן, אלו טלוויזיות מעקב. ואז זה גם משהו על הפעולה שלי, כי מצד אחד זה שידור ומצד שני זה מעקב. על מי? מי על מי? לא ברור. הפליטים מאלדוארה על קיבוץ עמיר או קיבוץ עמיר על אלה מאלדוארה? מי עוקב פה אחרי מי?

נורמה: ואולי המעקב הוא אחרי הזיכרון? אולי של הכפר שנמחק?

שלומית: כן, אבל הוא סוג מסוים של עדויות, סוג מסוים של זיכרון – לא תצפית. הצצה. כי במעקב הרי הנצפה לא יודע שהוא במעקב. הסובייקט לא יודע שהוא נצפה, ואז יש את החודרנות הזאת, את המצב הוזה של תצפית על משהו, לבחון את זה, האם קורה פה משהו, את יודעת, מסוכן מבחינה ביטחונית? האם קורה פה משהו אינטימי מדי? פורנוגרפי? כל מיני דברים שיכולים לקרות כשמישהו תמיד צופה על מישהו וההוא על מישהו.

נורמה: אף על־פי שטלוויזיית מעקב מניחה את ההצצה והתצפית, היא לא חייבת להיות מודלקת, מספיק שהיא קיימת רק בשביל לדמיין שהיא יכולה לעקוב אחרי מישהו. כלומר האקט של ההצצה לא צריך להתגלם בהצצה הממשית, אלא מספיק שיש את האפשרות להצצה בשביל שנרגיש שיש פה הצצה. מצד שני, אנחנו חיים בתוך עולם שמניח כמובן מאליו שאנחנו נצפים. בכל מקום יש טלוויזיות במעגל סגור: בקניון, בתחנה מרכזית ואפילו ברחוב. נדמה לי שהיום אנחנו תמיד כבר מניחים מראש שאנחנו נצפים.

שלומית: זה נכון, וגם צריך להגיד כמה מילים על הדמות שיושבת ומסתכלת. מי זאת? האם זה אנחנו? נניח, זה יכול להיות אנחנו

הצופים בתערוכה – אז אנחנו אנשי הביטחון שצופים על ההתרחשות שקרתה איפה שהוא? או שמתרחשת עכשיו ב־real time? מי זה הצופה הוזה? כמו שאת אומרת, אולי לא חייב להיות שם מישהו, אבל מי זה הפונקציה הזו שיושבת ועוקבת? לפעמים אני מרגישה שזה אני, כי אני בוחרת מה לשים שם, אבל זה יכול להיות הצופים, זה יכול להיות איזושהי דמות באמת כוחנית מסוג זה או אחר, שנמצאת איפה שהוא ובודקת. טוב, לא טוב, בסדר, לא בסדר, יפה, לא יפה. כל מיני דברים מהסוג הזה. אז מבחינתי זה עורר גם את השאלה הזו. מי זה העוקב?

נורמה: וגם מי זה שבמעקב? כי גם זה לא ברור.

שלומית: זה מין מעגל כזה. הרי גם העוקב נעקב על־ידי מישהו אחר. האם הוא נרדם בשמירה או לא? אין לזה סוף, זו רשת כזאת שאין לה סוף. האמת, כשהתחלתי את העבודה הזו, ידעתי שאני פותחת משהו שהוא לטווח ארוך. שזה לא איזה רומן קצר, שזה משהו עם המון פוטנציאל מבחינתי שבא לידי ביטוי עם הרבה רבדים בעצם. אני מתייחסת לזה היום כחומר גלם. אז בגלל זה בתערוכות שונות שהשתתפתי בהן מאז הסימפוזיון באם אלפחם, המוניטור הפך למעין לִבְנָה שאני בונה באמצעותה את מה שאני רוצה להגיד.

נורמה: תגידי משהו על הדימויים שעל הטלוויזיות. אני מבינה שהם שונים מהדימויים שהופיעו על הטלוויזיות באם אלפחם.

שלומית: שונים לחלוטין. באם אלפחם זה הופיע כאיברי גוף שמתופלים עם לקה לציפורניים. עכשיו אני רוצה לטפל בדימויים מהסרט הזה, שממנו בעצם מתחיל כל הסיפור. הסרט שנקרא "כי בא היום". הפְּרִימים של הסרט ייכנסו לתוך הטלוויזיות ויטופלו, סוף־סוף בקונטקסט האמיתי שלהם.

נורמה: מה הקונטקסט האמיתי שלהם?

שלומית: חלל התצוגה של עמותת זוכרות.

נורמה: את מתכוונת בקונטקסט של 48'?

שלומית: כן, וגם הטיפול יהיה בהתאם. באמת קשור לזיכרונות ילדות שלי, לישראליות כמו שאני תופסת אותה, ולהעדר דיון על 48'. היום אני רוצה לעשות עבודה הרבה יותר מקיפה עם הסרט עצמו, שהוא הייצוג של הבעיה. היחסים המעניינים בין העובדות, הזיכרון והייצוג שלהם.

נורמה: אני לא בטוחה לגמרי, אבל האם ניתן לומר שמהעבודות שלך עולה תחושה של אָבֵל? אבל על האפשרות של קיבוץ שמכיל בתוכו את הזיכרון של אלדוארה או אבל על מה שיכול היה להיות?

שלומית: תראי, אני לא הצלחתי לנסח את זה לעצמי במילה "אבל". משהו קשה – כן. כשעזבתי את הקיבוץ עדיין הייתי בתוך פנטזיה, כי מצד אחד מאוד רציתי לצאת החוצה ומצד שני היה לי המון קשר למקום הזה, אז הרגשתי שנישלו אותי מהירושה. זו היתה התחושה. ירושה שלא קיימת כמובן. זה היה הבית שלי והבית שלי הביא לי בעיטה. הסיפור הספציפי כבר לא משנה – אבל אני בחרתי להתעקש ולעזוב, הם לא יכלו להכיל את מה שאני ומאוד התאכזבתי מזה. האכזבה העמוקה התחברה ליציאה שלי ל"עולם הגדול", וזה היה בשני מישורים: מצד אחד הייתי יוד־גימלית בצפון תל־אביב ופגשתי אוכלוסייה חזקה, מבוססת, תרבותית מאוד. נוער מפותח מבחינה אינטלקטואלית. ובצבא עבדתי עם מה שמוגדר "חבורות רחוב" במגדל העמק, ושם זה היה בדיוק ההפך. נוער מוזנח מאוד, בעיות קשות של אלימות. היה בהתחלה המון אנטי נגדי – כי הייתי בת, אשכנזיה וקיבוצניקית בתקופה בה ההגמוניה המערכניקית מאבדת גובה. הייתי צירוף גרוע כזה. לקח לי זמן להתקבל ולהיות חלק מהמרקם החברתי שם, ולמדתי על רבדים אחרים לגמרי בחברה הישראלית שהיו עד לאותו רגע נעלמים בשבילי. ההם שם, ה"חיות", ה־משהו הזה שמקסימום היה בקריית שמונה, אבל זה זר לנו, זה לא מאתנו ואין לנו דיאלוג עם זה.

הניכור הפריע לי מאוד. הניכור. העובדה שאי־אפשר גם להיפתח וגם להישאר בפנים, גם להכיל וגם לשמור על עקרונות. סיטואציה בלתי אפשרית. הכל מתקשר לי גם לאלדוארה כי הכל זה חלק מאיזושהי הסתגרות וחוסר רצון להסתכל במבט מפוכח על מה שקורה.

נורמה: אני חושבת שזה יותר מזה. ההסתגרות באה על חשבון.

שלומית: בוודאי. מבחינתי איבדתי את הבית באותו רגע, וזו היתה הרגשה קשה. כשאני חושבת מה מכונן את התודעה שלי היום, זה אחד מהרגעים המשמעותיים. הרגע שבו ביקשתי קבלה מסוימת, חיפשתי ניסיון להסתכל קצת יותר פתוח על הדברים, ולא מצאתי. מבחינתי זה רגע קשה, ולכן ההוויה שלי באופן כללי היא לא הוויה נחמודת כזו. יש אנשים שהם מבסוטים מכל מיני דברים, אני לא כל כך. זה מתקשר בכלל עם מה שקורה בארץ. אני באבל כי אני חושבת שאנחנו חיים במציאות איומה. אני כל הזמן חושבת מתי

מישהו ייתן את הדין על פשעים נגד האנשות שבוצעו ומבוצעים. אני הולכת לגרמניה ופוגשת שם רעיונות שמדברים אלי. הרעיון שאפשר לחיות עם אשמה למשל. מתקיימת שם פעילות תרבותית ענפה סביב המזרח התיכון. ישראלים ופלסטינים. פעילות שקשורה להבנה שלהם שיש להם אחריות לורימה של ההגירה הזו של היהודים לכאן ושל הפלסטינים החוצה.

אנחנו עדיין כותבים היסטוריה כמו שאנחנו רוצים אותה, היסטוריה אחרת. זה גם בגנאלוגיה של המלחמות שלנו: איך אנחנו תופסים אותן, איך אנחנו מתארים אותן. הקלות הזו של ההתגייסות לאקט אלים שיש לו כל כך הרבה השלכות על אנשים, במקרה של המלחמה האחרונה בלבנון על כמעט מיליון איש. אנחנו עוד כל כך רחוקים מפיוס והבנה של האחר. להכיר שיש אחר, להבין אותו. איך צעד אחרי צעד אנחנו מחמירים את המצב.

נורמה: מעניין המקום שאת נותנת ל"אחר" בעבודה שלך: הפליטים או התושבים מהכפר אלדוארה. נדמה לי שהם לא כל כך אחרים כבר, כיוון שהם חולקים איתך מקום. יש לך משהו משותף מאוד אינטימי אתם. הסרט הזה של הקיבוץ טומן בחובו, מבחינתך, גם את השידורים של הכפר אלדוארה.

שלומית: הקיבוץ והכפר קצת התמזגו –

נורמה: והפכו להיות משהו שלך. יש לך כבר איזה דיבור קרוב עם הכפר. את חולקת עם הפליטים געגועים/אהבה למקום מסוים, הקיבוץ/הכפר שזה שני מקומות שונים אבל גם אותו מקום.

שלומית: כן. אני אומרת – אם היה אפשר להכיל את אלדוארה היו מכילים גם אותי.

נורמה: היית רוצה לפגוש את הפליטים של אלדוארה?

שלומית: כן.

נורמה: ומה היית אומרת להם?

שלומית: הייתי אומרת להם שלום.

באב אלשמש בקהיר

סיגלית בנאי

"כאן יא מא כאן" – היה או לא היה. כך מתחיל סיפור בערבית. לא ב"היה היה" הפסקני, שמכריז על עובדה שהיתה גם היתה, אלא באפשרות לסיפור. כך מספר ח'ליל, הרופא שאיננו בדיוק רופא, ליונס, לוחם שהפך לצמח בבית החולים אלג'ליל במחנה שאתילא, בספרו של אליאס ח'ורי "באב אלשמש": "בהתחלה לא היו אומרים היה היה, אלא משהו אחר. בהתחלה – היה או לא היה. אתה יודע למה בהתחלה היו אומרים כך? כשקראתי את הביטוי הזה בספר על הספרות הערבית הקלאסית, הרעיון הדהים אותי: כי בהתחלה לא היו משקרים. לא ידעו, אבל לא שיקרו. השאירו את הדברים עמומים והעדיפו לומר – "היה או לא היה", וכך הפכו את מה שהיה כאילו לא היה. וכך היה הסיפור דומה לחיים, כי הסיפור הוא החיים שלא היו, והחיים הם הסיפור שלא סופר".

ומה הוא העבר אם לא המוני סיפורים שהיו או לא היו.

אנחנו מכירים את הסיפור ששוב ושוב משמיעים לנו. זה הציוני שמלמדים בבית הספר, בצבא, שרואים בסרטים כמו "מבצע יונתן" או "אקסדוס", שמספרים לנו כל פעם מחדש, פרשנים צבאיים במהדורות החדשות, בוויכוחים הפוליטיים, במפגשים המשפחתיים. אותו סיפור שבא לכסות ולהדחיק סיפורים אחרים, בהם הפלמ"חניק הוא לא רק אותו גיבור לאומי מחוספס במכנסיים

קצרים שמגן על המולדת, אלא גם זה שמגרש, מפוצץ בתים, ויורה בשבויים שידיהם קשורות. שבו החייל הישראלי הוא גם זה שאוטם בתים, עוצר, יורה, חוקר ומענה. והלא על כל פלסטיני שנורה מאז תחילת הסכסוך ישנו גם חייל ישראלי יורה, אלפי רוצחים ברישיון שאת מבטם ניתן ללכוד באוטובוס, בסופרמרקט, בארוחות החג, מבלי לשאול, מבלי לדעת. אלפי עדויות אותן אין מבקשים לשמוע.

כמו הסיפורים המושכחים של שמונה מאות אלף פליטים מארבעים ושמונה, שהפכו שישה מיליון שחיים כבר שישים שנה כאילו ההיסטוריה שלהם הוקפאה בזמן. כמו יונס, החי המת כצמח, דור שלישי של חסרי בית, חסרי אזרחות, שגרים בפחונים ארעיים, בסמטאות מזוהמות, בעוני, ברעב, באלימות ובהמתנה אין סופית, ונאחזים בזיכרון של מה שהיה.

את הסרט "באב אלשמש", שנוצר על־פי הספר ראיתי בקהיר. האפוס הקולנועי הפלסטיני הראשון, סרט באורך יותר מארבע וחצי שעות בהפקה בינלאומית. דווקא בקהיר, עירו של במאי הסרט יוסרי נסראללה, וגם עיר הולדתם של הוריו של שותפי למסע, איל שגיא ביזאוי, דווקא בקהיר, שבה חברי הקולנוענים המצריים אהבו

מאוד את הסרט ומכירים אישית את הבימאי. רציתי לחוות אותו מחוץ למסגרת של המוכר לי, לראות את הסרט גם דרך העיניים שלהם.

הסרט מוקרן בשני חלקים, ומוצג בשני בתי קולנוע בלבד. בעיר הזאת, המלאה בתי קולנוע וחיה את הסרטים שלה, נוכחותו כמעט שאינה מורגשת. הפוסטר שהיה תלוי בקפה ריש היה נראה לי מוזר: תמונה בסגנון אוריינטליסטי קלאסי, פלאחית אקזוטית מחזיקה תינוק ולוחם בכאפיה אווזו בענף עץ, יושבים תחת עץ עירום ושחוח כשהכפר הציורי למרגלותיהם. מעליהם, בשמש כתומה שצובעת את הסצנה בצבעי פילטר כתום של שקיעה, הכותרת: "באב אלשמש, אלרחיל" החלק הראשון: העזיבה.

את החלק הזה ראיתי בבית הקולנוע Stars בשכונה האמידה הליופוליס, שכונתו של הנשיא מובארכ. אבל הליופוליס נראית כמו פלורנטינ ביום רע: בתים מפוייחים, מדרכות שבורות, התכלות פאר העבר. כיתת ילדים מצריים הלומדים בבית הספר האנגלי, בחליפות מחויטות עם סמל, מקיפים מורה בריטית שמסבירה באנגלית מאנפפת: "איך הייתם מתארים את מה שאתם רואים? אני הייתי אומרת "dirty". איזה עוד מילה אתם מכירים למלוכלך?" והם עונים במקהלה "Filthy!" ואני נדהמת, נזכרת בז'קלין כהנוב

בבית הספר "ליסה פרונסז" בקהיר, כאילו הזמן עמד מלכת, עוד דור שגדל לשנוא את עצמו, אך מקבל את פירורי החינוך האירופי הישן שהשתמר בעיר הזו יחד עם כרכובי הבניינים המפוארים שהשחירו.

מהמונית המשובצת שחור־לבן, עקורת הפנסים וקרועת הריפוד שנוסעת בכביש הרחב, ניבט מרכז סטאר, בו נמצא בית הקולנוע. קומפלקס ענק וקר של קניון עצום מוקף בניינים כתומים וגבוהים עליהם שלטי הלוגו הענקיים של "מקדונלדס", ו"וירג'ין". בכניסה רחבת הידיים, משני צדי ריצוף השיש, פסלי פרעונים בגובה חמש קומות, ובפנים מזרקות ועצי דקל גבוהים מפלסטיק. היכל הצריכה העכשווי מצטט חיקויים של ההיכלות המצריים הקדומים בניגוד ציני למציאות הדלה שבחוץ. לא כך חשבתי שאחוזה את אפוס העזיבה הפלסטיני. Stars, כוכבים על השטיח הרך שמוביל למושבים, מוסיקה קובאנית נינוחה נקטעת לפתע כשהסרט, בבת אחת, מתחיל.

סצנת הכותרות מראה אכילת תפוזים מפלסטין. "צריך לאכול את התפוזים, זוהי פלסטין". והמיץ העסיסי ניגר על הפנים. בספר התפוזים נרקבו על הקיר והעבישו, אבל בסרט התפוזים נאכלים. המצלמה מחייה את המילים, מטיילת על קירות מחנה הפליטים.

על המשולש המתוח שבין גרמנים, ישראלים-יהודים, ופלסטינים

דן בראון

► פריד אבו שקרה, 2001-2006, מתוך הסדרה Dead Letter Office

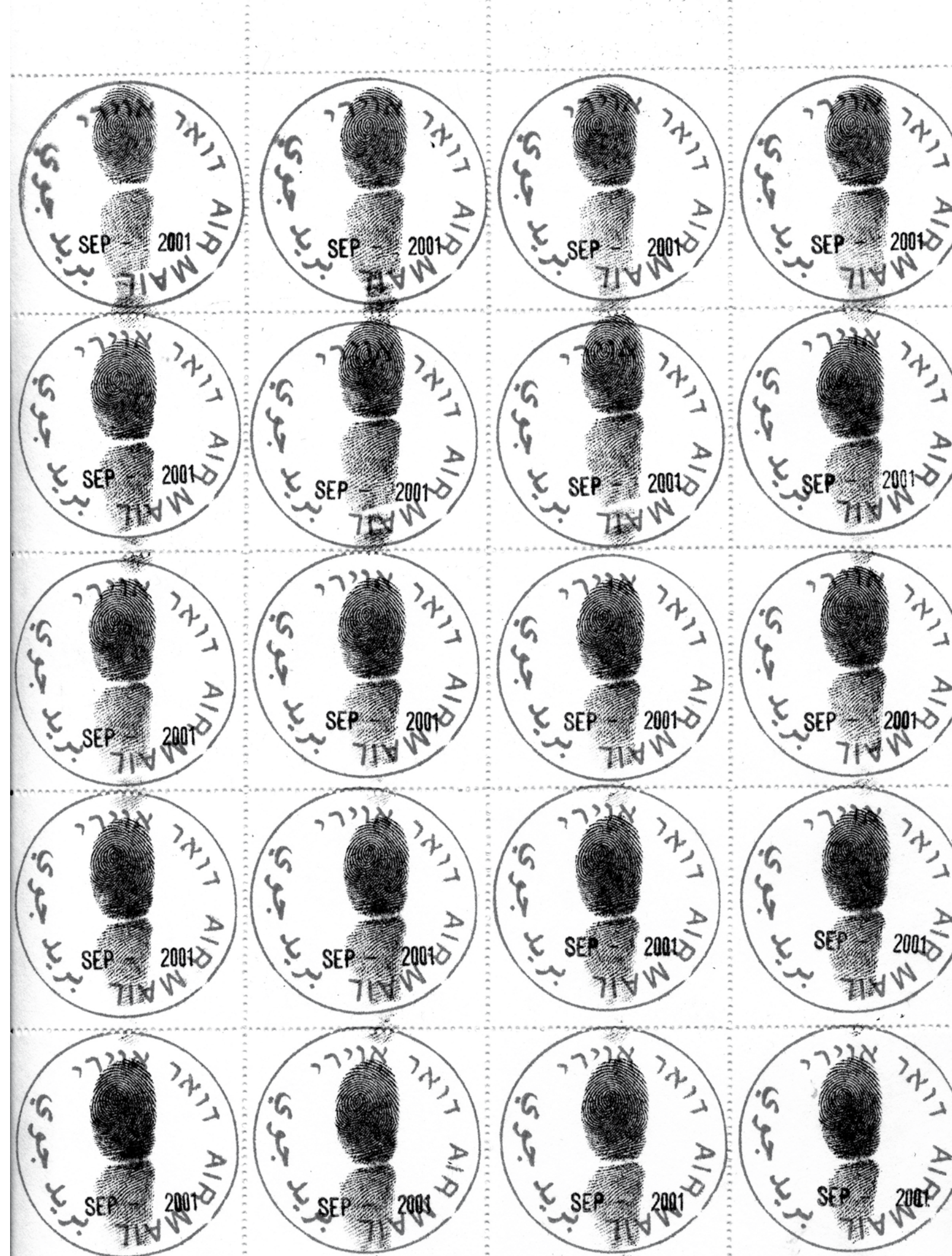

משולש מתוח מאוד מחבר גרמנים, ישראלים-יהודים, ופלסטינים. משולש סבוך, שקשה לתאר ולנתח אם מבקשים להימנע מהצגתו בצורה פשטנית – כלומר שגויה. הוא סבוך לדעתי עד כדי כך שרוב החוקרים מושכים ממנו ידיהם. הם מעדיפים, אם בכלל, לדון בישראלים ופלסטינים, או ביהודים וגרמנים.

בגבעת חביבה, מרכז המחקר של התנועה הקיבוצית, עוסקים בפיתוח תוכניות חינוכיות ובמחקר. אחת הקבוצות הפועלות שם חוקרת ומלמדת את נושא השואה. קבוצה שנייה חוקרת את הסכסוך הישראלי-פלסטיני ובונה תוכניות חינוכיות משותפות לפלסטינים וליהודים. שתי הקבוצות נפרדות לחלוטין זו מזו, אף שאחת מראשי הקבוצה השנייה היא בת לניצולי שואה. אין זה מקרה, לדעתי. אני עצמי זוכר תחושה של מעין פיצול אישיות בתקופה בה עבדתי, למשך מספר חודשים, כחוקר ביד ושם בירושלים ובזמן הייתי מנהל-שותף במכון מחקר ישראלי-פלסטיני בבית ג'אלה. כעשרים דקות נסיעה מפרידות בין שני המוסדות, ובכל זאת, במעבר בין שתי המקומות הרגשתי כאילו אני עובר מעולם אחד לאחר. בקושי רב הצלחתי לחבר ביניהם. מכאן דעתי שהניסיון לתאר את המשולש הזה הוא בלתי-אפשרי כמעט.

מעט אוטוביוגרפיה, אישית ומקצועית

נולדתי ב־1938 בחיפה. הוריי המנוחים היגרו לישראל מגרמניה ב־1933. בחיפה גדלתי בסביבה תרבותית יהודית-גרמנית. בגיל שש-עשרה ניסיתי להתרחק מתרבות זו ומהבית, כנראה על מנת לבנות לעצמי זהות ישראלית-מונוליתית נפרדת. למדתי בבית ספר חקלאי וחייתי עשרים וחמש שנה בקיבוץ במדבר. בקיבוץ, עבדתי במטע. רק בתחילת שנות השלושים לחיי התחלתי בלימודי פסיכולוגיה, כנראה גם בעקבות משברים

שעברתי אחרי שהשתתפתי בשתי המלחמות, זו של 1967 וזו של 1973. בהמשך, במהלך טיפול שעברתי, גיליתי בתוכי שכבות נוספות, רבדים מודחקים, מושתקים בי ובחברה הישראלית. הכרה זו עזרה לי להתעמק בדפוסי השתקה גם אצל בני אדם אחרים, בקרב משפחות אחרות.

באותה התקופה, פחות או יותר, התחלתי לעבוד עם משפחות של ניצולי שואה. דרך טיפול, ובהמשך דרך ריאיונות ומחקר, הבנתי את האופן שבו ניצולי השואה ביקשו בתחילה להשתיק את עברם ולהקים חיים חדשים, כמו־נורמליים: ב־1945, נוכח עוצמת האובדן שחוו, לא נמצאו להם מלים להסביר את שעבר עליהם. כתב על כך (בין השאר, כמובן) הנס קיילסון, פסיכיאטר יהודי־הולנדי שקלט ניצולי שואה לאחר המלחמה בשוכם להולנד מאושוויץ. בשנת 1990, במאמר קצר שפירסם בכתב העת Der Psyche, תיאר קלייסון ריאיון היכרות שערך עם נער שהגיע מאושוויץ. הנער בן החמש־עשרה איבד את כל משפחתו במלחמה. הוא לא ענה על אף שאלה ששאל אותו קלייסון ועם כל שאלה הרכין את ראשו יותר ויותר. "איזה טיפש הייתי לשאול שאלות שכאלה," קלייסון כותב "איך יכול היה הנער הזה לענות על שאלותיו של פסיכיאטר צעיר? ואני לא הבנתי שלא היו לו מלים להשיב לי אחרי התופת שעבר."

חווייה דומה, אני מניח, היתה חווייתם של רבים מהצעירים שניסו לומר משהו באותה העת. המשיכו הלאה, בנו מחדש את חייהם והדחיקו את העבר: ביקשו חתונה, ילדים, למצוא מקום מפלט לעצמם ולהיקלט בתרבות חדשה, לפתוח חיים חדשים. מנגד, לא רצו בני האדם בחברות שקלטו אותם לשמוע את שעבר עליהם. בישראל נתקלו ניצולים ביחס ביקורתי במיוחד. החברה היהודית־ישראלית נאבקה על עצמאותה. חברהי החזיקו דעות מוצקות גבורה מהי: להילחם. הניצולים, למעט מורדי הגטאות והפרטיזנים, לא נתפסו כלוחמים ולכן נחשבו ללא־גיבורים, ההולכים כצאן לטבח.

היה לי תלמיד בן קיבוץ, שראיין ניצול שואה שעמו הוא עבד ברפת במשך חמש־עשרה שנה. נרעש הוא הגיע לסמינר בו לימדתי. הניצול סיפר לו את סיפורו, ובכלל זה את שעבר עליו באושוויץ. כולו פליאה, תהה הסטודנט איך עברו השנים הארוכות של עבודתם המשותפת בלי שסיפר לו האיש על עברו. בהמשך ראיין הסטודנט את בנו של הניצול, והגיע אל הסמינר מופתע עוד יותר: "איך יתכן שהבן לא מכיר את סיפורו של אביו!" עם התקדמותו במחקר, גילה הסטודנט שהקיבוץ שבו הוא נולד וגדל נוסד על־ידי גרעין של צעירים שנולדו בארץ ועל־ידי קבוצה של ניצולי שואה. הם לחמו יחד במלחמת 1948, קיבוצם נכבש, וכמה מחברי הקיבוץ נהרגו. כשעמדה על הפרק קבלת ניצולי השואה לקיבוץ כחברים שמן המניין (חלקם עוד היו אז שבויים בירדן) התכנסו גרעין ילידי המקום והחליטו לא לקבלם. אלה היו בעיניהם, כך אמרו, "לא מספיק טובים". במהלך שנות השבעים והשמונים השתנו פני החברה בישראל, והניצולים שנותרו בקיבוץ נהיו, בסופו של דבר, לחברי קיבוץ רגילים, אך התחושה שעל ניצולי השואה מוטל איזה קלון שררה גם בתחילת שנות התשעים.

דינמיקה זו – הצורך הסובייקטיבי להסתתר, בצרוף עם חברה שאינה מוכנה להקשיב ואף דוחה את ניצוליה – יוצרת רובד כפול של שתיקה, אותה למדתי עם הזמן לראות ולהגדיר כחומה כפולה. את החומה הכפולה זיהיתי תחילה בקרב הניצולים וילדיהם. הניצולים, כך הרגשתי, בנו חומה בין עברם לבין חייהם הנוכחיים. ילדיהם הרגישו בכך בילדותם ובנעוריהם, ובנו לעצמם חומה משלהם לצד זו של הוריהם. בהמשך, כשרצה אחד משני הצדדים לפתוח בחומה שבנה צוהר כדי לומר משהו או לשאול משהו, מצא עצמו על־פי רוב ניצב מול החומה שבנה הצד השני. מעטים מאוד המקרים שבהם מסוגלים שני הדורות לפתוח צוהר בשתי החומות בו־בזמן. הדבר מעיד על קשיי תקשורת עצומים וכך על העברתן של טראומות אל הדור הבא.

במהלך כתיבת הספר בין פחד לתקווה (1994), ראיינתי שלושה דורות של משפחות ניצולי שואה בארץ. דרך אותם ריאיונות, אני מראה בספר איך פותחים בני הדור השלישי צוהר בחומה הכפולה. לדוגמה: במהלך עבודות השורשים שכותבים ילדים או בני נוער במסגרת לימודיהם בבית הספר הם פונים לסביהם וסבותיהם, אנשים בתחילת שנות התשעים לחייהם, ומבקשים מהם לספר על חייהם. ניצולי השואה שבהם מספרים לנכדיהם ונכדותיהן דבר מה ממה שעברו. בסוף שנת הלימודים קוראים ההורים במחברות ילדיהם את סיפורי הוריהם שלהם, אותם לא שמעו ישירות מעולם. והרי אפשרות חדשה שהתפתחה בין הדורות בקרב מספר לא מועט של משפחות. למרבה הצער, לא תמיד מתרחש תהליך שכזה. תפקיד חשוב בהצלחת תהליך שכזה ממלא אופן התמודדותם של בני הדור השני עם דפוסי התקשורת במשפחותיהם שלהם. הדור השני עודנו טעון ביותר במשקע הטראומטי של עבר הוריהם, בעוד שלדור השלישי עשוי להיות קל יותר לגשת לאותו העבר מנקודת ראות חדשה, משוחררת יותר.

זו היתה הדינמיקה שראיתי בקרב משפחות ניצולי שואה כשהתחלתי במחקר בגרמניה – שם ראיינתי מ־1985 עד 1988 כתשעים בני אדם, למעלה ממחציתם בנים ובנות לפושעים נאצים (בר־און, 1997). היתה לי אז, כשנסעתי לגרמניה לראשונה, מטופלת, בת לניצולי שואה. סיפרתי לה שאיעדר בקיץ לרגל נסיעה לגרמניה. היא נדהמה ושאלה מדוע אני נוסע לגרמניה. סיפרתי לה: "לראיין בנים ובנות של פושעים נאצים". ספונטנית ביקשה ממני, "שאל אותם אם בחלומותיהם הם הורגים, כפי שאני בחלומותיי ממשיכה למות".

מופתע, אני חושב עכשיו על הדיוק שבו הצליחה אותה האשה לנסח, במשפט אחד, הבנה עמוקה כל כך של הדינמיקה בין שתי הקבוצות – הבנה שאליה הגעתי אני בשלב מאוחר בהרבה. היא הכירה בכך שהיא עדיין מתה בחלומותיה, והכירה בקשר שבין המוות הזה לדברים שחוו בשואה הוריה או קרוביהם. אז פיתחה גם את ההיקש: אם אני מתה בחלומותיי – פירוש הדבר שבני אותם פושעים שהרגו את משפחתי – בחלומותיהם עדיין הורגים.

אחרי כמה דקות של שתיקה הבטחתי להחזיר לה תשובה כשאחזור מגרמניה. אותו קיץ עבר מבלי שיכולתי עדיין לומר לה דבר על אותה שאלה. אך כעבור שני קיצים או שלושה, שבתי ואמרתי לה – כשכבר לא היתה מטופלת שלי, "יש לי תשובה בשבילך. גם הם מתים בחלומותיהם."

בראיונות אלה למדתי לראשונה איך שולטת השתיקה הקולקטיבית גם במשפחות של הפושעים הנאצים וגם בחברה שסביבם. זיהיתי חומה כפולה דומה, זיהיתי את השתיקה בתוך המשפחות ואת קשר השתיקה בחברה. השתיקה דומה באופיה אך שונה בתוכנה: בקרב הניצולים אופפת שתיקה את שארע להם ולמשפחותיהם. בקרב משפחות הנאצים, אפפה השתיקה את הזוועות שעוללו לאחרים ואת שניסו להסתיר ממשפחותיהם.

אחד ההבדלים בין הדור השלישי בישראל ובגרמניה, הבדל שזיהינו במהלך מחקרים ובפגישות הסטודנטים בסמינריון שערכנו, היה כי בשנות התשעים כבר יכלו הסטודנטים הישראלים לספר רבות על ששמעו ממשפחותיהם בראיונות שערכו. לעומתם, ידעו הסטודנטים הגרמנים יותר מהוריהם על אודות גרמניה הנאצית, אך ידעו אך מעט על שעבר על קרוביהם שלהם באותה התקופה. בגרמניה לומדים כיום על השואה ועל התקופה הנאצית בבתי הספר, דרך ספרים וסרטים, דרך ביקורים בבוכנוואלד, ברגן בלזן או דכאו. ועדיין, כשבא ילד הביתה ושואל, מה בעצם קרה במשפחה באותה התקופה, ייתקל על־פי רוב באותה השתיקה או ההצטדקות בהן נתקלו גם הוריו עשרים וחמש או שלושים שנה לפניו.

כתוצאה ממחקרי בגרמניה התארגנה קבוצה מקרב אלה שאותם ראיינתי והקימה קבוצת תמיכה. קבוצה זו, של 10־12 צאצאים של פושעים נאצים, נפגשה בקביעות במשך ארבע שנים בגרמניה וניסתה להתמודד עם המטענים שנותרו בתוכם מאותו פרק אפל בתולדות משפחותיהם. היתה זו קבוצה מובחרת וקטנה מאוד, כמובן. אותם אנשים כבר עסקו במודע בנושא קשה זה, חלקם בטרם ראיינתי אותם, וחלקם כתוצאה מהריאיונות.

רק כעבור ארבע שנים חשבתי לשאול את חברי הקבוצה אם יהיו מוכנים למפגש עם קבוצה של בנים ובנות לניצולי שואה יהודים. תגובתם היתה חיובית, וכך הפנתי את אותה שאלה לכמה סטודנטים שלי באוניברסיטת בן גוריון ולמספר חברים בקבוצת ״הדור שאחרי״ בניו־יורק ובבוסטון. בסופו של דבר הסכימו תשעה מהם להיפגש עם תשעה מחברי הקבוצה הגרמנית. הם נפגשו לראשונה ב־1992 בעיר וופרטאל בגרמניה, לחמישה ימים. קל לדמיין את המתח ששרר במפגש הראשון של קבוצה זו. חלק מהם לא הצליחו לישון במשך כמה לילות לפני המפגש. היה פחד, וכן גם הסיכון העצום, שמפנה לא מוצלח בפגישה יסיג את המשתתפים מהתהליכים שאותם כבר עברו. שלושה וחצי ימים נדרשו לכולם לחלוק את סיפוריהם. המשתתפים בקבוצה פיתחו יכולת מיוחדת לספר ולהקשיב זה לזה, וכך להכיר רגשית זה בזה. כך נוצר בקבוצה תהליך רבי־עוצמה, אפילו אופורי במידה מסוימת. לכן גם חששתי מאוד מהמפגש השני.

במפגש השני הסכימו חברי וחברות הקבוצה לשתף פעולה עם צוות הבי־בי־סי ולאפשר לו לתעדם בסרט (Time Watch, 1993). המפגש היה קשה ביותר. ראשית, המפגש נערך בישראל והיה ביקורם הראשון של כמה מהגרמנים בארץ. בנוסף, שבו המשתתפים ונפגשו לאחר שנה של חוויות קשות במקום מגוריהם. משתתפת אחת, אשה מבוסטון, סיפרה לאנשים בבית הכנסת שלה על שעבר עליה בסדנה. ידידים ומכרים התנפלו עליה ככעס על שהרשתה לעצמה לדבר ״עם בני הנאצים האלה״. בצד הגרמני היו תגובות דומות. המשתתפים נאלצו להחליט אם לוותר על הישגיהם המשותפים כדי שיוכלו לשוב ולהשתייך למקומם הקודם, או שמא נגזר עליהם להפוך למעין כת נבדלת ולהמשיך במה שהתחילו. הקבוצה היתה בשלב זה חזקה ורגישה דיה לא לבחור באחת משתי הבחירות אלא להמשיך בדרכה החדשה המשותפת, ובנוסף להמשיך לקיים וליצור קשרים בחברה בה הם חיים. הם החליטו לספוג אל תוכם את המתחים הנוצרים, ואף לספק זה לזה תמיכה עד ששני הנתיבים – של החברות ושל הקבוצה – ייפגשו אי־שם בעתיד. ואכן כך קרה, כשאחרי כמה שנים זכתה עשייתם המשותפת ללגיטימציה מצד החברה היהודית והגרמנית כאחת. בהמשך, כשנגיע לדון בקבוצות הפלסטינים והישראלים, נראה את אותה הבעיה, אלא שכאן עדיין לא מוכנות החברות, כנראה, לקבל דו־שיח מסוג זה. קשה ביותר לקבוצה שכזו להמשיך ולפעול בהעדר תמיכה חברתית לדו־שיח.

המשולש המתפתח עם הפלסטינים

דנתי עד כה בהיסטוריה ובפסיכולוגיה של תרבות היחסים בין יהודים וגרמנים אחרי השואה, מבלי לכלול את הפלסטינים במשולש. אופייני להקשר, בו אנחנו – יהודים ישראלים – מעדיפים לדון בהיבטים של עצמנו כקורבנות, ולא להיכנס לתחום שבו רובצת עלינו האחריות להפיכתם של הפלסטינים לקורבנותינו.

ב־1998, לאחר שש שנים של מפגשי קבוצת ה־TRT (To Reflect and Trust) שתארתי, הציעה קרן קרבר לארגן סמינר משותף לחברי הקבוצה ולמטפלים הפועלים בקרב זירות שונות של סכסוכים קיימים. רצינו לבדוק אם שיטת הסיפור וההקשבה שפיתחנו בקבוצת ה־TRT ישימה גם לסכסוכים עכשוויים. מובן שידענו,

שבעוד סכסוכים עכשוויים כרוכים בבעיות מעשיות ומאבקים על משאבים, נסובו מפגשיהם של היהודים והגרמנים סביב ארועי העבר הרחוק יחסית, ללא תביעות חומריות, ושעניינם הוא התמודדות עם מה שקיים בתוכנו. יתרה מזו, במקרה שלנו היה ברור מי הקורבן ומי המקרבן, קביעה שאינה תמיד נכונה ביחס לסכסוכים עכשוויים. עם זאת, היות שגם בקונפליקטים אלימים שעודם קיימים מהוות שתיקה והשתקה מכשול כבד משקל בפני סיומם, התעניינו לבדוק אם דו־שיח כזה, המתמקד בסיפורים אישיים, יימצא כמועיל בהתמודדות עם סכסוכים עכשוויים מסוימים. הזמנו שישה מטפלים משלושה אזורי סכסוך שונים, משני עברי המתрс: צפון אירלנד, דרום אפריקה, ופלסטינים וישראלים.

היתה זו הפעם הראשונה עבורי בה ישבתי בחדר אחד עם בני פושעים נאצים, בני ניצולי שואה יהודים וישראלים, ופלסטינים. במהלך אותם ארבעה ימים שיתפנו זה את זה בסיפורינו האישיים, הקשבנו והגבנו אלה לסיפוריהם של אלה. באותם מפגשים נוכחתי – להפתעתי ולמורת רוחי – שהקבוצה היהודית מסתדרת טוב יותר עם הגרמנים מאשר עם הפלסטינים. ההבדל היה גלוי וברור ביחסים המילוליים והלא־מילוליים שנוצרו בקבוצה.

תהיתי מדוע. ההסבר הפשוט ביותר היה שחלק מהיהודים בקבוצה כבר נפגש עם המשתתפים הגרמנים בקבוצה, מאז 1992. שתי הקבוצות פיתחו אמון הדדי וכבר יצרו קשרים במהלך שש השנים שחלפו. הפלסטינים, לעומתם, היו משתתפים חדשים. אפשר גם היה להסביר שרוב היהודים בקבוצה היו ממוצא אירופי ומבחינה תרבותית היו אולי נינוחים יותר במחיצת הגרמנים מאשר במחיצת הפלסטינים, מוסלמים מהמזרח התיכון. אני מניח, אף על־פי כן, שההסבר הקשה ביותר עבורי היה זה שלפיו חברי הקבוצה היהודית חשו בנוח יותר כקורבנות פשעיהם של הנאצים, מאשר כשותפים לפשעים נגד הפלסטינים, כפי ששבו וסיפרו הפלסטינים בקבוצה (Bar-On, 2000).

בעקבות אותה חוויה חשבתי לראשונה על המשולש המתוח. בעקבותיה גם התחלתי מחקר, בו ניסיתי לענות על השאלה, מדוע לא נקמו היהודים בגרמנים אחרי המלחמה (Bar-On, 2002). בתקופת הנאצים הָּווּ ניצולים פנטזיות נקם, וסביר שמיד אחריה היו להם אפשרויות והצדקות לפעולות שכאלה. אך אלה היו, עד כמה שידוע לי, מעטות. לפיכך היתה השאלה ששאלתי, מה קרה לכל אותם רגשי תוקפנות והשפלה שהפנימו הניצולים? אם תוקפנות כזו לא מצאה ביטויה במעשי נקם, באיוז מידה ובאיזה אופן באו אלה לכדי פורקן? או שמא הופנמו אותן רגשות ומצאו פורקן רק בשלב מאוחר יותר? הבנה זו הובילה אותי לחשוב שאולי בקולקטיב היהודי־ישראלי מוצאת כעת תוקפנות זו פורקן כנגד קבוצה אחרת, הגורמת לנו תחושות של איום ולפיכך מהווה מטרה לגיטימית להוצאתה לפועל של התוקפנות שהופנמה – כנגד הפלסטינים, הנתפסים כהמשכו הטבעי של התוקפן הקודם.

ההכרה באפשרות כזו בתוך אותו המשולש המתוח הקשתה עלי מאוד. במידה מסוימת פירושה להאשים את הניצולים למודי הסבל, לתייגם מחדש. כמו כן היה לי חשוב להדגיש שלא ייחסתי העתקה זו של תוקפנות לניצולים כולם ברמה האישית, אלא לחברה הישראלית־יהודית ככלל. עדיין היה עלי להכיר בעובדה שהאדישות והתוקפנות הישראלית כלפי הפלסטינים אינן משקפות בהכרח את מעשיהם או את עמדותיהם של הניצולים.

אולם דבר מה נוסף עלה מהצפיה בקבוצת ה־TRT, מעין אהבה מודחקת ומוזרה בין יהודים וגרמנים, על־אף השואה – ובעיקר מקרבם של יהודים שמוצא משפחתם מגרמניה – אהבה שקטעה השואה אך עדיין ניכרה

איי־שם בנפשם. זו אולי פעלה כעוד עכבה לביטויי תוקפנות כלפי גרמנים לאחר המלחמה. תוקפנות שעברה סובלימציה באה אמנם לידי ביטוי בצורות שונות – חרם על תוצרת גרמנית, הימנעות מנסיעות לגרמניה – אך ככלל, היחס לגרמנים הפך בישראל חיובי בהדרגה, והתוקפנות כוונה בעיקר כלפי הערבים. בישראל התעלמו למעשה מהערבים עוד הרבה לפני השואה, עוד לפני שהיתה ישראל ישראל. הפלסטינים נראו כמעין מטרד, גורם שהפריע לציונים להשתלט על הארץ. יחס זה הובנה בצורת המיתוס "עם ללא ארץ אל ארץ ללא עם". מיתוס זה שיקף למעשה רעיון קולוניאלי: הפלסטינים לא היו כאן, ואם היו – הפריעו לנו. אחרי השואה ומלחמת 1948, תחושת האיום הערבי בכלל והפלסטיני בפרט גדלה לכדי אובססיה. ברור כי תוצאות מלחמת 1967, כיבוש השטחים, יצרו הזדמנויות חדשות להתקת התוקפנות. בעקבות האינתיפאדה הנוכחית, ובמיוחד לשמע הכרזותיה האחרונות של איראן, תחושת האיום הרווחת בישראל – חזון שואה עתידית במזרח התיכון – רק מקבלת משנה תוקף. קשה עד מאוד להיפטר מחזיונות שווא המעוגנים איכשהו במציאות. הסיכוי, אפוא, שיהודים־ישראלים יתמודדו עם דפוס התקת התוקפנות הקשורה לשואה קלוש היום בהשוואה לשנות התשעים, אחרי הסכמי אוסלו, כאשר חזיונות אימים כאלה היו נדירים יותר.

מבט על צלעו הפלסטיני של המשולש המתוח מעלה מספר נקודות למחשבה: פלסטינים וערבים רבים נטו להתעלם מהשואה ומהשלכותיה הנמשכות על המצב הנוכחי במזרח התיכון, ולעתים אף עשו שימוש בטיעונים של מכחישי שואה (דן בתופעה הזאת בשארה, 1996). אחרים פיתחו מעין אפולוגטיקה המבוססת על הנחת ההתקת של התוקפנות: למה נגזר עלינו לשלם את מחיר שואת יהודי אירופה ואת מחירי הרדיפות הקודמות במרוצת הדורות? בגישה זו יש הכרה בסבלם של היהודים, אולם גם דרישה המופנית אל הארופאים (ובעיקר אל הגרמנים) לשלם את המחיר. באחרונה עולים גם קולות בונים יותר, בעיקר בקרב כמה אינטלקטואלים ערבים המבקרים את ההתעלמות וההכחשה הקודמות (Saghiyeh and Bashir, 2000). תופעה מיוחדת מאוד בתחום זה היתה היוזמה הערבית־ישראלית בשנת 2003 לנסיעה משותפת של ישראלים ערבים ויהודים לאושוויץ. גם במפגשים בין קבוצות קטנות באוניברסיטה אפשר להבחין בשינוי הדרגתי, מַעֲבָר מהכחשה ואפולוגטיקה לקבלה וכבוד (Bar-On et. al., 1997). ובכל זאת עלינו להבין כי עבור פלסטינים רבים, ההכרה בסבלם של היהודים בשואה, ללא ההכרה מקבילה של הישראלים באחריות לחלקנו באסון הפלסטיני, הנִפְגָּה, ב־1948 – נחשבת כמכשילה את עניינם.

במשולש המתוח שהתחלתי לתאר ולנתח קיימת כמובן צלע שלישית, הצלע הגרמנית־פלסטינית. הספרות אמנם דנה בה ומנתחת אותה פחות, אך היא איננה פחות מתוחה. גם בצלע זו של המשולש כוחות ומניעים שונים: ישנם גרמנים החשים עצמם מחויבים לתמוך במדינת ישראל מתוך רגשי אשמה עמוקים ואחריות למה שארע בשואה. בשלבים מוקדמים יותר, חלק מתומכי ישראל אלה אף תמכו בצורה קיצונית בשליטה הצבאית הישראלית, ושלא במודע המשיכו את תרבות היחסים ברוח הכוחנות הצבאית הנאצית. ישנם גם גרמנים אחרים, המנסים לתמוך בפלסטינים, פועלים לצדם ורואים בהם את הקורבנות של קורבנות הנאצים, על־פי פרשנות פלסטינית מסיימת להתקת התוקפנות. במקרים קיצוניים גישה פר־פלסטינית זו מלווה בגישה אנטי־ישראלית, הכרוכה, שלא־במודע כנראה, בדעות אנטישמיות קדומות. נדירות הן הגישות המורכבות יותר, של גרמנים המסוגלים להכיל רגשית את הפלסטינים ואת הישראלים כאחד. יכולת זו קשורה, לדעתי, להכרתם של אותם אנשים במורשת הגרמנית הנאצית – לא רק בחברה הרחבה, אלא גם במסורת המשפחתית שלהם באופן עמוק יותר (בר־און, 2006).

הכלה הדדית מסוג זה עודה נדירה בכל שלוש צלעות המשולש. הצורך לפתח תרבות שונה של יחסים הניע אותי לפעולה משותפת עם פלסטינים. דוגמה לשיתוף פעולה שכזה היה פרויקט בו השתתפו פליטים

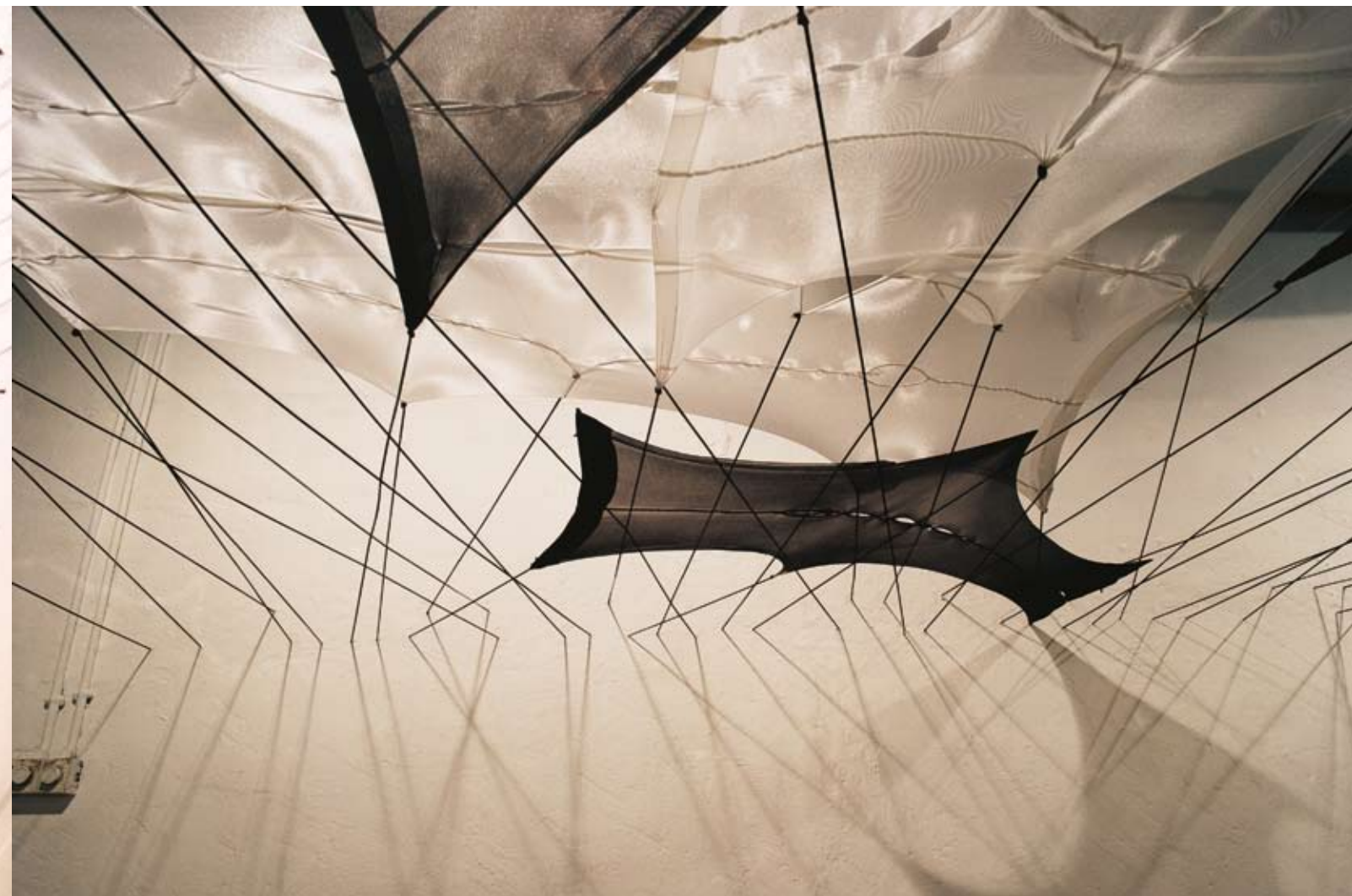
פלסטינים, וישראלים החיים כיום על אדמותיהם. עמית פלסטיני עמד בראש קבוצת סטודנטים פלסטינים שראיינו פליטים שגורשו בשנת 1948 מאיזור בית ג'וברין, החיים כיום במחנות פליטים באזור בית לחם. הקבוצה שאותה ריכזתי אני ראינה משפחות של יהודים שהתיישבו על או ליד אדמותיהם של אותם הפליטים לפני או אחרי 1948. בסוף שנת 2003 הפגשנו משפחות – שלושה דורות מכל משפחה, שתי משפחות מכל צד – במפגש שבו סיפרו אלה לאלה את קורות חייהם במהלך סוף שבוע אחד (בר־און, 2006). אל השולחן ישבו משפחות משני הצדדים, סבים, בנים ונכדים, סבתות, בנות ונכדות. הם סיפרו זה לזה לזו את סיפוריהן באמצעות מתורגמנים. זה היה תהליך קשה עד מאוד, אך היתה זו גם דרך חדשה להכיר בעובדה שלא נוכל לשנות את תרבות היחסים ההדדיים ביננו ללא שלב הדיבור והסיפור וללא התייחסות לכאבו של האחר.

בפרויקט נוסף אני מנחה – לצד עמית פלסטיני – קבוצה של סטודנטים יהודים־ישראלים ופלסטינים־ישראלים. ביקשנו מהסטודנטים לראיין מישהו מדור הוריהם ומישהו מהדור של סביהם. הסטודנטים הביאו את תמלילי הראיונות לסימנריון ושם דנו בהם ביחד (Bar-On & Kassem, 2004). זיהיתי באותן קבוצות עבודה את המשולש המתוח שהכרתי: היהודים מביאים את סיפורי סביהם – חלקם מארופה, סיפורים על שעבר עליהם במהלך תקופת השואה, חלקם מעירק או מטוניס; הסטודנטים הפלסטינים מביאים את סיפורי סביהם מפלסטין, מהנכבה בשנת 1948 והלאה. נראה ששתי החברות, בתרבויות היחסים שלהם, ממשיכות להיאבק כאן נפשית במה שלא נפתר בשנות הארבעים. הפלסטינים מנסים לומר "היום לא היינו בורחים כפי שעשו סבינו וסבתותינו ב־1948". היהודים מנסים לומר "היום איש לא יעולל לנו את מה שעוללו לסבינו וסבותינו בשואה." זהו מבנה נפשי קשה ביותר לשינוי, המחזיר אותי לרעיון המשולש המתוח. העיסוק במשולשים מתוחים שכאלה דורש סבלנות רבה ויצירתיות מרובה דרושה כדי להתמודד עמם. אני מוכן כעת, יותר מבעבר, להתמודדות שכזאת בקבוצות קטנות. המעבר מרמת המיקרו למאקרו איננו קל, ועלינו ללמוד איך לבצעו.

ביבליוגרפיה

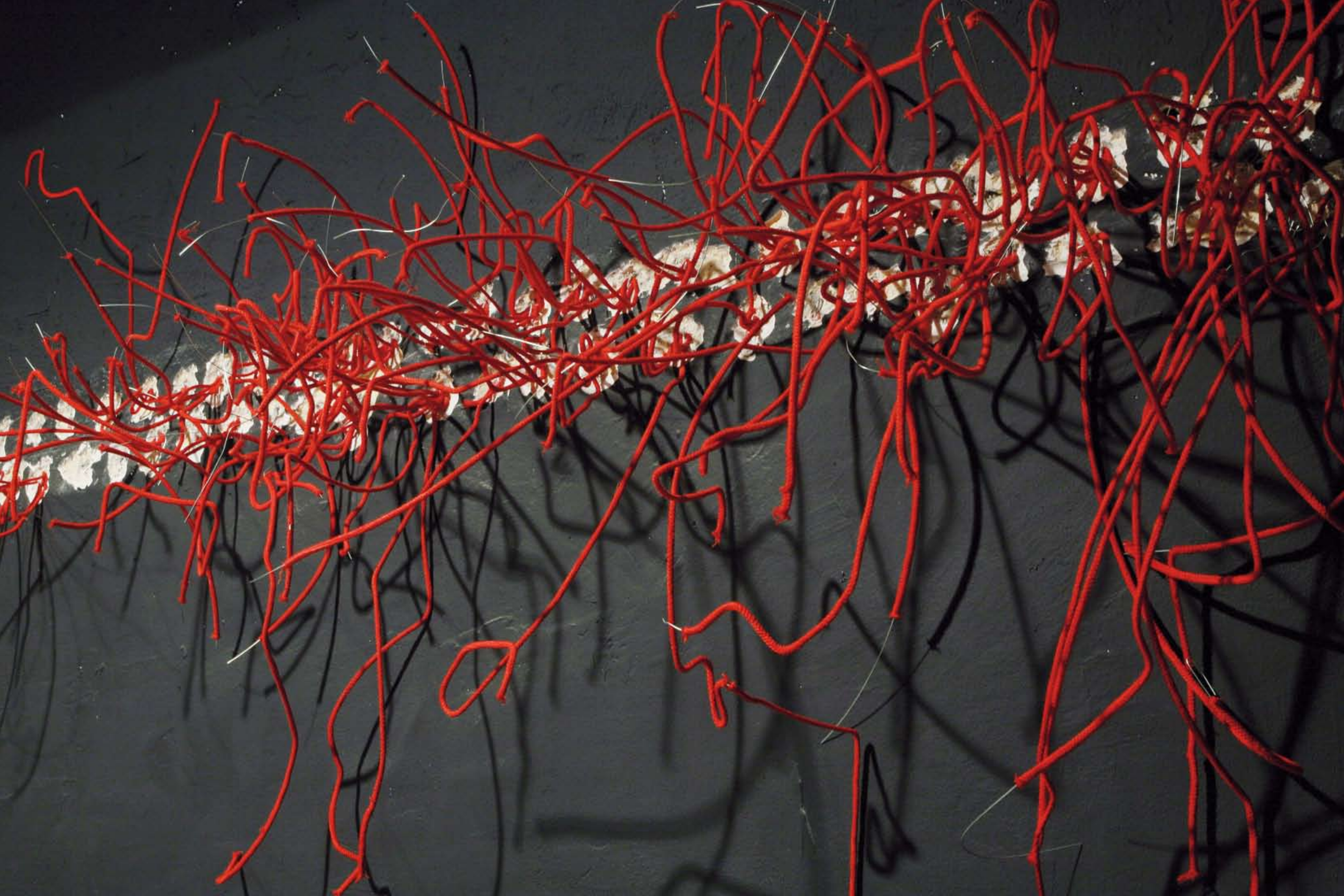
- בר־און, דן (1994). בין פחד לתקווה. תל־אביב, הוצאת הקיבוץ המאוחד, בית לוחמי הגטאות.
- בר־און, דן (1997). מורשת השתיקה: שיחות עם ילדי הרייך השלישי. מוסד ביאליק. ירושלים.
- בר־און, דן (2006). ספר את חיך: יצירת דיאלוג בין יהודים וגרמנים, ישראלים ופלסטינים. הוצאת אוניברסיטת בן גוריון בנגב, באר־שבע.
- בשארה, עומי (1996). "הערבים והשואה". זמנים, גיליון 55, עמודים 72־54.

- Bar-On, D. (2000). Bridging The Gap. Hamburg: Koerber.
- Bar-On, D. (2002). "Why Did The Jews Not Take Revenge on The Germans After The War: A Case of Displacement of Aggression". Socio–Analysis, 4, pp. 53–65.
- Bar-On, D., Ostrovsky, T. & Fromer, D. (1997). "Who am I in Relation to the Other?": German and Israeli Students Confront The Holocaust and Each Other. In: Y. Danieli (Ed.) International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma. New York: Plenum.
- Bar-On, D. & Kassem, F. (2004). "Storytelling as a Way to Work–through Intractable Conflicts: The TRT German–Jewish Experience and Its Relevance to The Palestinian–Israeli Context. Journal of Social Issues, 60, 2, pp. 289–306.
- Saghiyeh, H. & Bashir, S. (2000). "Universalizing the Holocaust". Haaretz – English Edition, February 21.
- Time Watch (1993). Children of the Third Reich. London: BBC production.

מנאר זועבי, In Between, 2003, מיצב, חוטי צמר, ניילון וגרביונים מתוחים בין שני קירות

בעמוד הבא: מנאר זועבי, Deconstruction, 2006, מיצב, חוטי צמר אדומים שמושחלים לתוכם חוטי ברזל, חציבה בקיר וצבע שחור

אפרת גל-נור,
פרט מתוך העבודה 'נווה
אליעזר', 2006,
שמן וצבעים תעשייתיים על בד

גלעד אפרת, להיות הדיוקן העצמי שלי, 2002, שמן על צילום

פֶּרֶק

תומר גרדי

► פריד אבו שקרה, 2001-2006, מתוך הסדרה Dead Letter Office

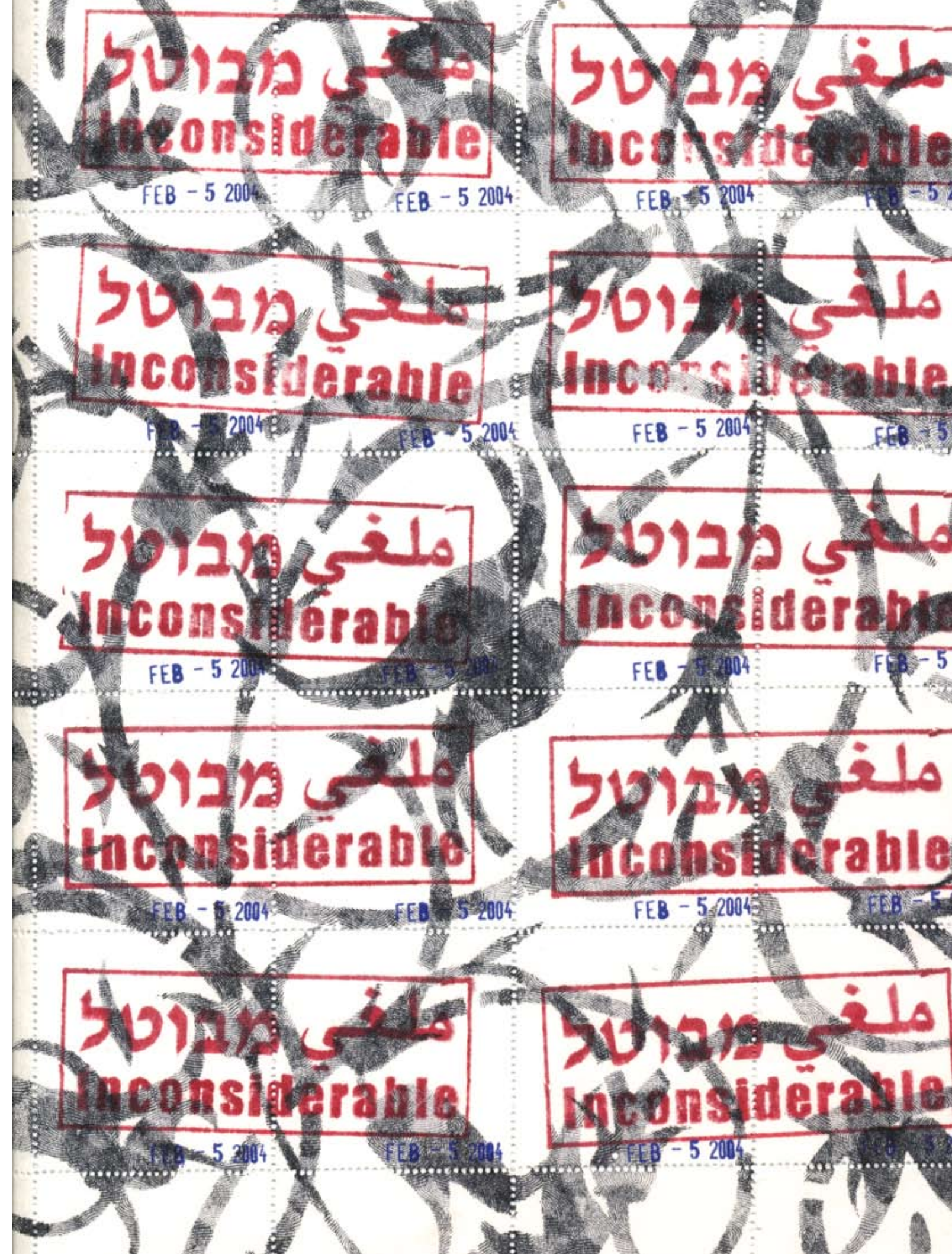
סופים

שלא רק כאן על הכתב אני קורא לו כך, לא לשם ערפול זהותו שמחוץ למחשב הנייד, גם פנים אל פנים לפני חיבוק חברים הוא גימל, בשבילי לפחות, גם אם שמו הפרטי ושם משפחתו מתחילים באות ר' בכלל, סיפור ארוך, לא חשוב למה, מהתקופה שגרנו ביחד בדירה שכורה בירושלים, דירתנו הראשונה מחוץ לקיבוץ. וגימל היה זה שסיפר לי ביום ומקום שכאמור אין שנינו זוכרים – ולמה בכלל זה חשוב לי? – סיפר לי שבית אוסישקין, מוזאון בקיבוץ דן, הקיבוץ בו שנינו נולדנו וגדלנו, מוזאון גדול מאבן מסותתת לבנה, שהיה ועודנו לא רק מוזאון אלא גם מין במה, עליה החזיקו אמי ואמו אותי ואותו בני פחות משנה בטקס חג השבועות בקיבוץ, עשרים שנה ויותר לפני הדירה בירושלים. חג שבועות בקיבוץ. על מדרגות בית אוסישקין חקלאים מעלים ביכורים, אמהות מציגות פני עם ועדה את פרי רחמן: רם ואני, לדוגמה, אנחנו ועוד בערך תריסר תינוקות, בית אוסישקין, 1974

וביחד גדלנו אל בית הילדים בקיבוץ ושבע שנים אחרי אותו טקס היינו שוב חלק פעיל בארוע נוסף של חניכה קיבוצית על אבני המוזאון: טקס כניסה לחברת הילדים. חולצות לבנות מגוהצות, צד אחד אמא צד אחד אבא, מחזיקים ידיים, עוברים תחת שני ענפי

אני לא זוכר למה ולא זוכר מתי. זה חשוב לי. אני מנסה. אני חוזר ומנסה. אני חוזר ומנסה ונכשל. אני לא מוצא את רישומיו של הרגע ההוא. שנים עברו כבר מאז. מתי זה היה? ואיך קרה שדיברנו כאילו לפתע בנושא האלום הזה? ומה פתאום לא דיברנו בו עד אותו רגע עלום? ואיך פתאום צץ הדיבור ואז נעלם? ולאן? אני רוצה לכתוב זיכרון ושכחה, רשמים ורישומים, אני רוצה לכתוב מחיקה, הדחקה, הכחשה. אלימותה של ההכרה. אלימותה. עוצמתה. ולכתוב גם את הקשרים, ההקשרים, ההידמויות של כל אלה לתצורותיו הממסדיות של זיכרון ואיזכרות: ארכיונים וצנזורה, גנזכים וגניזות, מגרסות, כספות, כן כן, גם משרפות, מרתפי תיקים ואולמות קריאה מוארים, חוקי ארכיב ומידע, שכחה בלתי-ספונטנית, תקנוני שליפה ומנגנוני הפקדה, הכחשה מאורגנת, הסתרה, יחסי פנים וחץ ומה שבינם, אילמות סלקטיבית של ידע, התאייתותו החלקית

אני לא זוכר למה ולא זוכר איך ולא מתי אבל כן זוכר מי זה היה. זה כן. אלא שגם הוא לא זוכר. שאלתי אותו. חבר שלי גימל. כבר שנים אני קורא לו כך, גימל, שם לא רע בשביל אינפורמנט, אלא

דקל שמתחו לכדי שער שדרכו עברנו כולנו, אני, ורם, שנים לפני שנהיה גימל, ועוד בערך תריסר ילדים נרגשים

אני לא מספר כאן היסטוריה שלמה דרך אותו המוזאון. רעיון גלזו, היסטוריה שלמה. רעיון משיחי. אלא שעל מדרגות אותו המוזאון ישבתי עם גימל וגולדסטאר לרוב ובקבוק וודקה שש־עשרה שקל ושתי מתנדבות שבאו לעשות קצת חיים בקיבוץ. וגימל סיפר לי, שנים אחרי אותו לילה מתוק עם שתי מתנדבות על אבני המוזאון ומשם לזיון נעורים נרגש בבריקת השחייה בליל קיץ חם, גימל סיפר לי שאת המוזאון הזה, בית אוסישקין, בנו מאבני הבתים של כפר ערבי שחרב במלחמה שהיתה כאן בשנת ארבעים ושמונה

מה אתה אומר?

ואללה!?

אצל גימל נשאר אותו הסיפור בגבולות הבדיחה. חה.חה. כן.כן. אני גם כן צחקתי. אלא שאז, וזהו האז שריבואות אינסופים נשפכים מתוך תיבתו הפרוצה, אלא שאז, כמו זיגמונד פרויד, לקחתי את הבדיחה יותר ויותר ברצינות. ביקשתי לחדור לעומקה. אל מנגנוני פעולתה. סוד הצחקתה. אל מבנה העומק של אותה האירוניה. כמו אידיוט או טרחן או ווינאי מעונב עם מקטרת לא הרפתי. שאלתי מה מצחיק כאן ולמה

גימל, אני יודע היום, מתחרט כנראה על אותה הלצה, אנקדוטה קטנה שהחדירה בי את אותה אי־הנחת, כאילו בלעתי סוס חי ובועט והוא דוהר בתוכי ואני על גבו לשאול, לברר, לדברר, לחטט, להפוך את שאין לו הופכין, גם לכגוד, לבסוף, אל תוך ארכיונים, חלקם מוכרים וגדולים, חלקם כאלה שכמעט איש לא הופך בדפיהם, איש לא פותח את תיקי הפנדורה עשויים קרטון חום, סוס שדוהר בתוכי ואני על גבו לפגוש בני אדם, חברים, שכנים, משפחה, והרבה אחרים, מוכרים או זרים, לשמוע, לשאול, להתעקש וללחוץ, דוהר לספר איזה סיפור, לא, לא סיפור, סיפורים, מורחבים עד מאוד, מתפשטים עד אין קץ, סיפורים שאין סוף להם בעצם, כלומר המונות אינסופים, ממשיכים ממשיכים ממשיכים ורק כפיפותם לתנאי המרחב עוצרת את התפשטותם שבלי גבול

וגימל דווקא הציע לי סוף לסיפור. למשך חודשיים שכרתי חדר קטן בקיבוץ, יותר מעשר שנים אחרי שעזבתי. ומהחדר יצאתי

לקרוא מסמכי ארכיון, לשאול אנשים, מה היה הכפר הזה שממנו בנו את המוזאון שלנו? ומה פתאום החליטו לבנות כאן מוזאון? ולמה דווקא היסטוריה וטבע? ואיך העבירו את האבנים? איך העמיסו? ומי? ומה הקשר למנחם אוסישקין? כמה מסובך היה השם הזה בשביל תומר הילד, בית אוסישקין, הסתבכתי עם אוסישקין אושיסקין אושקיקין אוקיסשקין, והיום מוטבע השם על לשוני כמו כוויית הגחל בפיו של משה, שואל, ב־ב־בית – בית־בית – ב־בית אוסישקין, אנ־אנ־אנחנו בנינו אותו, טוב, אבל מי היה וי־זזה ששם אבן על־על אבן? ומי ש־ש־שם את הכסף? ולמה, אם כבר בנו מוזאון להיסטוריה וטבע מאבני הכפר הערבי ההרוס, הונין קראו לו, ככה גיליתי מתישהו, בארכיון הציוני בירושלים דווקא, למה, אם בנוי המוזאון להיסטוריה וטבע מאבני הכפר שקראו לו הונין, למה אין זכר בתוך המוזאון לכפר הזה בהיסטוריה שלנו? למה אין בו זכר לקיומם של עשרות הכפרים הערבים בגאוגרפיה של עמק החולה? למה בהיסטוריה ובטבע שמבקש המוזאון לייצר אין ומעולם לא היו ערבים כאן? מה פשרה של אותה מחיקה? איך פועלים חוקי המידע? תקנוני הסיפר הקולקטיביים? וגם, אם לא בעיקר: איך קשורה אותה מחיקה, אותה הדחיקה, אותו הדיכוי, למחיקתם ולדיכויים של ערבים אצלנו היום, כרגע, לא במלחמה ההיא אלא עכשיו, בעודי מקליד את המילים האלה, ברגע זה ממש

וגימל כאמור כבר הציע לי דווקא סוף לסיפור. היינו בדן. הצטרפתי אליו ואל עוד חברים לנגן על רחבת האבן המקושתת של המוזאון. שוב המוזאון. בית אוסישקין. האקוסטיקה שם מצוינת ונעים גם בקיץ, כי האבן קרירה ובתעלה יפת־צמחיה ממש שם ליד זורמים מי הדן הקרירים והאוויר נושב רענן מבין הקשתות הגדולות. ויובל ניגן בדרבוקה ושטיין שקוראים לו בווזקי ניגן על העוד וגימל ניגן באקורדיון והיתה זְמרה מסתלסלת ואני לא מנגן כלום, לא למדתי אף פעם, ניגנתי בכיף על החשיש הלבנוני. באמת, אחר צהריים מופלא זה היה, וגימל אמר לי תראה, סוף יפה לסיפור שלך, סוף של פיוס. סגירת מעגל. סוף טוב.

וגם אבא שלי הציע לי סוף. התקשר אלי הביתה, תל־אביב, שבועיים בערך אחרי שחיילי חיזבאללה חטפו שני חיילים של צבא ישראל על גבול לבנון. וטילים עפים אל תוך ישראל, והעם מתלעם מתנהם ומבקש נקמה ומקבל, במנות גדושות מקבל. דם לקינוח הדבש. וכולנו ביחד, כמו כשמכבי לוקחת גביע, צמרמורת לאומנית בעמוד שדרה קולקטיבי. וכשתתפרסמנה המילים הללו שאני עכשיו כותב, אם תתפרסמנה בכלל, נהיה כבר אולי בשלב ועדות חקירה,

צילום: קרן קהת

שלב סיכום המתים, פיצויים נדיבים לאלמנות ויתומים, תנחומים, פיצויים גם לפליטינו, ושתיקת מנצחים באשר לפליטים אחרים, ובחריצות של מסיקי מסקנות נבונים יתחילו אדונים לייצר את הפצצות של המלחמה הבאה, אלא שאני עודני כאן בהווה, שהוא העבר של הקורא אותי עכשיו, ואבא שלי מתקשר ואומר לי אל תשאל מה קרה, כמעט ויכולנו להחזיר את האבנים האלה שלך להונין. מאה חמישים מטר מבית אוסישקין נפלה קטיושה היום. כמעט וגמרו לך על הפרויקט. ואני יודע, זה אני עכשיו מדבר, לא אבא שלי, אני יודע שמאה חמישים מטר מהמוזאון הזה הם מאתיים חמישים מטר מהבית של אבא ואמא שלי, אבל על זה אבא שלי לא מדבר, הוא אומר תראה, בעצם סוף טוב זה היה יכול להיות לסיפור שלך. סוף עגול. הארגון השיעי שירה רקטה שהרסה את המוזאון שבנו מאבני הכפר השיעי שצה"ל הרס. חד־גדיא חד־גדיא.

והרי לכם שני סופים עגולים וסגורים, ולא הסופים היחידים שמיהרו אוהביי להציע לי. באמת, רבים ממבקשי טובתי ביקשו לשים כבר סוף לדבר, להפיכות המסמכים שלי, מאיימות על חוקי הגניזה,

לדיבור הזה שלי המטורף, הבוגדני, מאיים גם הוא על חוקי הסיפּר ואל תספר, על חוקי ההגדת לבנך, על חוקי האנחנו שלנו

יוזף גבלס, כתב ידו האיום

מה יש בהם, בהיסטוריונים, שהופך את כתיבתם לכל כך א־היסטורית? או אולי כך: מה יש בדיסציפלינה הזאת, המוציאה את ההיסטוריון אל מחוץ להיסטוריה? כלומר, מדוע נראה כאילו כותבים היסטוריונים על ההיסטוריה, או את ההיסטוריה, בעוד הם עצמם עומדים מחוץ לה, או שמא מרחפים על פניה, כרוח האלוהים המרחפת על פני המים

למשל ארכיונים. למה מתייחסים היסטוריונים לארכיונים כאילו היו מקומות שמחוץ למציאות? למה הם מין עדות בלי ממשות? למה אין להם כתובת? למה לעולם אין פקקים כל בוקר בדרך לשם ומתבובזות שעות מחקר יקרות על שִׁבְת־אחים־יחד במושב האחורי המיוזע של מונית השרות? למה לא תמצאו בכתיבה

צילום: תומר גרדי

ההיסטורית רפלקציה על אותן קפיטריות ארכיביות המגישות לך סנדוויץ' רטוב מעגבניה שקמָלה כבר והוא מקומץ בפסטרמה זרחנית? הצבא יצעד על קיבתו, ומה עם ההיסטוריון הצבאי? ולמה אף פעם לא חם שם או קר שם? למה לא נאמר לעולם שבארכיון הכי מעניין בתקופה של לפני חופש הקיץ, כשסטודנטיות בגופיות מגיעות לרכון על הדפים? ולמה לעולם לא מסופרת אותה חוויה מכוננת, המשותפת – אני בטוח – להיסטוריונים רבים כל כך בעולם: הדפים המתפוררים ממלאים את קנה הנשימה באבק דק ומחניק, אלא שלארכיון אין להכניס בקבוקי מים, כדי שישָמרו הניירות מטעות היסטוריונית, והיושב שם לעולם לא שקט, בתוכו מתפרעת ההתרוצצות המתמדת הזו שבין הרצון לעבוד כבר יותר מחצי שעה ברצף, לבין הצמא שחוזר מיד אחרי שיצאת החוצה, ירדת במדרגות אל קומת הכניסה, פשפשת מכיסך את מפתחות הארונית, הוצאת את בקבוק המים, שטפת את האבק מהוושט, עלית למעלה, חזרת לשבת, דפדת, והנה חוזר כבר הצמא המטריף

אם יש בספרי ההיסטוריה בטן הרכה, חוליה חלשה בה מורֶשה מעשה כתיבת ההיסטוריה להיות בעצמו גם כן היסטורי, כלומר

להיות מעשה שקורה בזמן ומקום, אם יש מקום בו להרף קצר מקולף העור מעל עצמותיו וגידיו של גוף המחקר, הרי הוא בשלמי התודה. דווקא בשלמי התודה. מין אקסטרִיטוריה של המחקר, אותו פרק קצר שאותו אשה לא טורחת לקרוא. לא?

ואני דווקא כן מתקיים וכותב בזמן ומקום. ושבת עכשיו, הספריות סגורות, אלא שאינני צריך אותן כדי לעיין בשלמי תודה אקראיים, ומהמדף אני מאבק את היטלר של קרשו ומצטט משלמי התודה: תודה לארכיון המדינה של בוואריה. תודה למרכז התיעוד בברלין. תודה לספרייה לתולדות זמננו בשטוטגרט. תודה לארכיון הפרדלי בברלין (שעבר לשמה מקובלנץ) ולארכיון הפרדלי/הצבאי בפוטסדם (שעבר לשמה מפרייבורג). אם אזכיר שם זה ולא אחר אפגע בוודאי בעובדי ארכיון מרובים. אף על־פי כן ברצוני להודות למר הרמן וייס, שייחד לי מזמנו ומכשרונו בנדיבות מרובה. אני מודה גם לאלקה פרוליק, שאין כמוה מומחית בהכרת יומניו של יוזף גבלס. רבות היא סייעה לי בעניין החשוב והקשה של פענוח כתב ידו. האיום. האיום. כתב ידו. יוזף גבלס. האיום. יומניו. יוזף גבלס. כתב ידו. כתב ידו. כתב ידו. כתב ידו. יוזף גבלס. איום

אני מודה בנוסף לארכיון מכון בורתוויק ביורק, שם שמורים מסמכים על פגישותיו של היטלר עם הלורד הליפקס, לצד חומר ארכיוני שעניינו מנזרים ביורק של ימי הביניים. כך, יכולתי לכתוב את הביוגרפיה של היטלר, ובמקביל גם לכתוב עם דויד סמית מחקר בעניין מנזר בולתון ביורק, במאות השלוש־עשרה והארבע־עשרה. אותה בּו־זמניות, כמו אותה בּו־מקומיות, לא הפריעה כהוא זה להפרדה המוחלטת בין אותם שני מחקרים, השונים זה מזה בתכלית השינוי.

תודה גם לִוְנָקה מטלינג, שעזר עם מראי המקום (בזמן הפוגה במחקריו ההיסטוריים המבטיחים באוניברסיטת טיבינגן) ולאחייניתי, שרלוט וודפורד, שתרמה גם היא לעבודה על מראי המקום, בהפוגות שעשתה בעבודתה, שעניינה חקר הספרות הגרמנית בראשית העת החדשה. גם בני הבכור דייוויד לקח, בנדיבותו, חופשה של שבוע ובא למינכן לבדוק מראי מקום בשבילי.

ארכיונים, אם כן, אכן קיימים, וחוקרים בשר ודם אכן יושבים בס וכותבים. למשל ארכיון קיבוץ דן. אני יושב ומצלם מסמכים ואחרי בערך שעה הולך להשתין. אני עומד ומשתין ורואה מימיני מדף עץ ונוכר שכבר הייתי פה פעם, כבר הספקתי לשכוח מכל זה, ועכשיו אני נזכר שהארכיון הזה היה פעם בית ילדים, וגדלתי בו גם אני, אלא שהמדף שמימיני מגיע לי עד הכתף ואני נזכר איך פעם מתחתי את מלוא זרוע הילד שלי כדי להגיע אליו, ונוכר איך נפלה ממנו קופסא מקרטון דק ופתחתי אותה ובהלם נרגש ראיתי לראשונה בחיי מהו טמפון, ונוכר איך פשפשתי החוצה מהקופסא את הוראות השימוש, לפני שידעתי לקרוא זה היה, או ככה נראה לי, ונוכר באיור שהיה שם, קווים כלליים של אשה מרימה רגל אחת ומכניסה את הגליל מצמר הגפן המשונה ישר בין רגליה. ואני סוגר את הרוכסן ויוצא לשטוף ידיים ושני הכיורים מגיעים לי עד למתניים, ואלו הכיורים שהיו כולם מצחצחים בס שיניים לפי תור, קצת גבוהים מדי הם היו לתומר הילד, התקשתי להגיע עם הפה אל שפתיו של הברז, ועכשיו הם סדוקים, הכיורים, ואני מסובב את המים הקרים ומי חלודה זורמים לי על הידיים והבית אינו בית ילדים אלא בית ההיסטוריה, ארכיון. ומתוך הרי המסמכים שצילמתי בבית הילדים שעבר אני רוצה לכתוב כאן עכשיו על מסמך אחד, עניינו לא בית אוסישקין, ולא חברי קיבוץ דן, ולא הכפר השיעי הונין ולא הפלמ"ח, מסמך ארכיוני שעניינו ארכיונים

הקבוץ הארצי השומר הצעיר

= מזכירות הועד הפועל =

מרחביה, 17.6.1948

חוזר מס' 28

אל מזכירות הקיבוצים

אל מפקדי האזורים

ח.י.

בימי הפוגה יחסית במלחמה, הגנו מרגישים מחובתנו להזכיר ולהעלות לפניכם את התפקיד המיוחד של איסוף חומר ארכיוני, המוטל על הקבוץ בתקופה זו. יודעים אנחנו גם יודעים את הדאגות והתלאות המרובות, בהן שקוע הקבוץ. אף על־פי כן, דווקא בימי המלחמה יש לראות בארגון הארכיון וביסוסו בכל קבוץ, את אחד הצווים של המלחמה.

למרות התנאים הקשים ובכל המצבים עלינו להנציח את עלילות הימים העוברים עלינו. אל נא נשכח לצרור במסכת היסטורית את העמידה האיתנה של קבוצינו ואת רוח ההקרבה והגבורה של חיילינו במלחמה. עדויות בכתב, לכאורה פרטים קטנים, מצטרפים למסכת גדולה. הבה ונטפח בתוכנו את החוש ההיסטורי, נלמד להעריך כל פתק, הוראה כתובה, פקודה, יומן, עלון, מכתב של חבר, תצלום וכד', ונאספם בקפדנות ובשקידה מתוך ראייה מרחיקה, כי אלה הם נכסים דוקומנטציוניים לעם, לתנועה ולקבוץ, וכי על־פיהם יירשמו ויכתבו פעם דפי ההיסטוריה.

הגנו פונים בדרישה נמרצת למזכירות קבוצכם, שתעלה על סדר דיוניה, בזמן הקרוב ביותר ובתאום עם המפקדה במקום, את בעית קיום וביסוס הארכיון הקבוצי דווקא בתקופה זו. ייבחר בשיחת הקיבוץ החבר, אשר ישא בעול התפקיד ויעמוד לימינו הקבוץ על כל חבריו במתן העזרה הדרושה באיסוף החומר ורכוזו.

הנכם נתבעים להודיע למזכירות בהקדם את שם החבר, שנקבע לתפקיד רְכוּז הארכיון בקבוצכם.

בברכת חברים נאמנה

ה מ ז כ י ר ו ת

עניין אותי מאוד, המסמך הזה. קראתי אותו וראיתי בו מין תשתית לכל מסמך אחר שאמצא, בארכיון קיבוץ דן ואולי גם בכל ארכיון אחר. כי הרי המסמך הוא תביעה ופקודה לארכוב. תביעה ופקודה. שני מונחים שמונחים זה לצד זה מטשטשים את הגבול בין האזרחי לצבאי, בין הלחימה לכתיבתה, בין החייל להיסטוריון. נמעניו: מזכירות הקיבוצים, מפקדי האזורים. והרי תביעה ופקודה לבנייה וביסוס של ארכיב, לצבירת נכסים של תעודה, הנכסה ושימור של היסטוריה של ולטובת

קראתי את המסמך וצילמתי ושמתי בצד. עבר זמן. ואז אז, וזהו האז שאלפי סיפורים פרפרים מכניפים את עצמם אל מעבר לתיבת זוג אותיותיו, עקרים מגיחים מתחת לסלע, או אז קראתי בספר מחלת הארכיב, ו'אק דרידה. ובמחלת הארכיב מספר דרידה על הארכיב, ראשית, כמילה. מקורה, הוראתה המקורית, מוצאה במילה היוונית ארכאון: בית, מושב, מען, מקום מגוריהם של הארכונטים – הם השליטים, הפקידים הגבוהים שציוו ושלטו, מקום משכנם של אותם אזרחים שמתוקף תקיפות כוחם הפוליטי כוננו את החוק וייצגוהו. כוננו, ייצגו, ושמרו. במשכנם הופקדו כתבי החוקים. טקסטים. הארכונטים היו שומרי המסמכים. לא רק אלה שבידם השלטון, ולא רק אלה שבידם כתבי השלטון, אלא גם אלה שלהם הזכות והכוח לפרש את הטקסטים שכוננו את שלטונם, הטקסטים שעליהם שמרו, הטקסטים ששמרו עליהם, כמו האימרה הזאת על השבת, יותר ממה ששמרו הארכונטים על הטקסטים, שמרו הטקסטים על הארכונטים.

ודרידה כבר היה חלק מהארכיון הנפשי שלי כשמצאתי את ההמסמך הזה בפעם השנייה. הפעם לא בארכיון קיבוץ דן אלא בספר, משועתק אל תוך אסופת מסמכים ותעודות שקיבצו וכרכו ופרסמו אנשי הקיבוץ, קיבוץ דן במלחמת הקוממיות, מאי 1978. שלושים שנה עברו מאז אותה מלחמה. נשים וגברים שאז היו צעירים, שנלחמו את המלחמה וארכבו את מסמכיה, בסוף שנות השבעים הזדקנו והלכו. כוחם עוד עמד להם, כמו שאומרים האוהבים להתלוצץ, שלושים שנה אחרי אותה מלחמה, לאגוד את מסמכי תולדותם ותולדות מלחמתם. ליצור מהארכיון שאותו כוננו לפני שלושים שנה, בטרם יהיו זקנים מכדי לכתוב, מין ארכיב מצומצם וסגור, להתקין ולתחום איזה קורפוס. לפני שיעבירו את שרביט המלוכה, יוצרים ותיקי קיבוץ דן קאנון.

אני קורא בקאנון הזה את המסמך, אני קורא אותו בכריכתו השנייה, שלושים שנה אחרי שנכתב ונשלח לראשונה, יומיים־שלושה אחרי

שקראתי את מחלת הארכיב, וכאן, ועכשיו, על המצע החדש הזה, הוראתו היא אחרת. בקריאה השנייה, במצע השני שעליו הוא מוטבע, אני קורא במסמך צוואה. קריאה של בוני הקיבוץ, מארכבים ולוחמים, להמשכיות. קריאה לברית בין־דורית. שטר צוואה: העומד למות קורא אל החי להבטיח, הבטחתו של החי אל המת: היות, לעד, בן.

ובצוואה נקרא הקורא בארכיב הכרוך לכדי קאנון לאחדות פרשנית. אני, הקורא בו, נקרא להיות שומר סף, להיות בן הרמנויטי של אלה שהיו אבותיי הקיבוציים, של המבקשים כאן להיות אבותיי הרוחניים, האבות המייסדים. אני נקרא להמשכיות ארכונטית. לציות. אנחנו, אומרים לי משעתקי וכורכי המסמכים, אנחנו לא רק נלחמו, ולא רק ניצחנו, אלא אף ארכבנו. גם בנינו פה בית, גם נכסנו אליו מסמכי מלחמה. אתה! הקורא באותו המסמך שלושים שנה אחרי אותו המומנט! הצטרף! ציית לברית שאליה נקראת! שמור על הנכס שעבר בירושה! ובימים ההם חלה חזקיהו למות; ויבוא אליו ישעיהו בן־אמוץ הנביא ויאמר אליו כה אמר יהוה, צו לביתך כי מת אתה ולא תחיה, כך כתוב בספר מלכים. ועל אחיתופל כתוב, ויצו אל ביתו וייחנק וימת ויקבר בקבר אביו. ובאבן־ושון כתוב צוואה, קובץ של הנהגות טובות ותוכחות מוסר שכמה מגדולי ישראל ציוו לבני ביתם

באחד הארכיונים הקיבוציים (אני גונז כאן את שם הקיבוץ, מטעמי צנעת פרט, כפי שעושים בכל ארכיון, וגם אני הרי בונה כאן איזה ארכיב), באחד הארכיונים הקיבוציים שם חיפשתי לדעת מה היה הכפר הזה, הונין, ראיתי תיק שכותרתו "הכפרים הערבים ויחסנו עמם". ביקשתי מעובדת הארכיון להסתכל בו. הביאה הארכיבית את התיק, החזיקה אותו בידה, חובקת את תיק הקרטון הלחוץ אל שדיה, ולפני שהגישה אותו סיפרה על סטודנט ערבי שהיה אצלה לפני לא יותר משבועיים, שממנו הסתירה, בפניו לא חשפה את החומר הזה. כרתה איתי, הארכונטית, ברית יהודים. ברית של קיבוצניקים. העמדתי פני מתפלא. או אולי באמת התפלאתי? לא זוכר כבר. שאלתי, מה כבר יש להסתיר? ממה וממי יש לבוש? ועל מה? הקיבוץ, היא אמרה, צריך להגן על עצמו. לא כל אחד מקבל כל מסמך.

בארכיון ההגנה גלגלתי שיחה עם אחד מעובדי הארכיב בעניין ארכיון אחר דווקא, נוהלי חשיפת המסמכים בארכיון צה"ל. כבר ידעתי שגם שם, כמוכן, יש איפה ואיפה. רציתי לשמוע מה יאמר

בעניין. אמרתי לו מה? או שמסמך הוא סודי, ואז אין לאף אחד זכות גישה אליו, או שהוא פתוח, ואז לכולם! הוא חיך, האיש, איש נבון, חם, אוהב לעזור. חיך ואמר בוא ניקח לדוגמה את ארכיון הקיבוץ שאתה גדלת בו, קיבוץ דן, נכון? נגיד שתבוא לשם אתה ותרצה לראות את שטרי הקנייה של אדמות הקיבוץ מהערבים, ואחרי כן את חוזי חכירת האדמות שנהפכו אדמות מדינה אחרי שברחו הערבים. יתנו לך, לא? ונגיד שיבוא איזה אחד אחר. יגיד אני קוראים לי אבוטבול. אני מקריית שמונה. אני פעיל בקשת הדמוקרטית המזרחית. אני חוקר ענייני שוויון וקיפוח בחלוקת האדמות באזור בין קיבוצים לעיירות הפיתוח. יתנו לו גישה? שאל הארכיבר. אפילו לא חיכה לתשובה. מערכת צריכה להגן על עצמה, הוא אמר. לא כל מסמך נותנים לכל אחד. בארכיון צה"ל, וגם בארכיון קיבוץ דן, יודעים את אותו הדבר.

ואכן, לארכיון קיבוץ דן קיבלתי מפתח. כרצוני ישבתי ובאתי ויצאתי ונכנסתי. הייתי בן בית. בן ארכונטים. בארכיון צה"ל עברתי שני שערים נעולים, מאבטח, חקירה קצרה, מידור מנומס. שם, הארכונטים הם היסטוריונים עובדי משרד הביטחון, האזרח ילד חוץ. בארכיון הקיבוץ, הקיבוצניק הוא ארכונט, הערבי ילד חוץ, המרוקאי ילד חוץ, אבל קצת פחות.

ברור מתוך כך שאין להבין ארכיון כפשוטו, אם בכלל הבין אותו כך איי־פעם איי־מי, כמקום בו מפקיד אדם פרטי או מוסד מסמכים, נקודה. הארכיון הוא מוקד של כוח פרשני, של שלטון.

בית אוסישקין: מוזאון לאוטופיה

במקום אחר כתבתי שבית אוסישקין הוא מוזאון להיסטוריה וטבע. לא דייקתי. כי למוזאון יותר מכותרת אחת. על חזית בית אוסישקין ממוסמר לוח מתכת המכנה את בית האבן הגדול מוזאון להיסטוריה וטבע. שלט אחר, מאחורי המוזאון, מפנה את המבקרים אל מרכז מבקרים ומוזאון לטבע וארכאולוגיה. בערך שלוש מאות מטר משם, שלט חום של החברה להגנת הטבע מורה אל בית אוסישקין, מוזאון לטבע. מתחת כתוב באנגלית בפשטות, MUSEUM.

שנים אני מכיר את בית אוסישקין ושנים לא תהיתי על תוכו או ברו. בביקורים בארכיון הקיבוץ הייתי כבר ער לחמקמקותו מהגדרה ואפיון. צילמתי כמה מסמכים. בתעודה משנת 1989 בית אוסישקין הוא מוזאון אזורי לטבע והיסטוריה. במסמך משנת 1995 בית

אוסישקין הוא מרכז לטבע וסביבה באצבע הגליל. במסמך רשמי של המוזאון משנת 1973 בית אוסישקין הוא מוזאון לטבע האזור ולהיסטוריה וארכאולוגיה של עמק החולה. בטיוטה הראשונה לתקנון הזמני של בית אוסישקין משנת 1954 מוגדר המקום מכון לטבע של בקעת החולה. במסמך שנכתב שנה לאחר מכן כתוב, בית אוסישקין עתיד להיות מוזאון לטבע, ארכאולוגיה, היסטוריה וגאוגרפיה. בהסכם הפעלת המוזאון משנת 1989 כתוב: הואיל ובית אוסישקין, מוסיאון אזורי לטבע ולהיסטוריה של עמק החולה, הגליל, הגולן ומקורות הירדן (להלן "המוסיאון" או "הבית") הוא נכס תרבותי וחינוכי – שימו לב, נכס הוא שייכות, הוא בעלות וקניין. אני ממשיך את הציטוט – הוא נכס תרבותי וחינוכי הממלא שליחות ציונית חשובה ומשמש חלון ראווה של אצבע הגליל לכל תייר ומטייל באזור והואיל והואיל וכן הלאה

בית אוסישקין, המוזאון, הוא עצמו סוג של ארכיב. שמורות בין קירות האבן שלו תעודות. חלקן עשויות אבן, ממצאים ארכאולוגיים מהחפירות בתל הסמוך. חלקן ציפורים מפוחלצות, חלקן חרקים שסיכה נעוצה בגבם, חלקן ציורים ואיורים

חמקמקות תחומי התצוגה והתעוד של המוזאון הזה מאפשרת תנאים, מצע, על גבו אפשר להציג סלקטיבית כמעט כל דבר, וכך גם להשמיט. אפשר להציג בו את כל מה שרוצים שיהיה ההווה, ובעיקר את כל מה שרוצים שיהיה העבר – שיהיה העבר – תוך פתיחת אין ספור חללים, גזוכים וגניזות, בתוכם תכלאנה כל התעודות המאיימות על האוטופיה שבדיעבד הזאת, שהיא גם למפרע, כלומר מאירה אל העכשיו ואל העתיד לבוא. חלון ראווה של אוטופיה במחיר כך וכך שקלים לתיירי הצפון. מצגת אוטופית של מה שהיה, כמו שרצו אותם ארכונטים שיהיה העבר, הגאוגרפיה שלו, הטבע שלו, ההיסטוריה שלו. עבר ששלושה תנאים בסיסיים חייבים להתקיים בו כדי לשמור על אופיו האוטופי: טבע יפה – אך כזה שגם אין בו איום, כזה שיכולנו לו, כזה שיכולנו לתרבת ולייבש (על כך מספרות הציפורים המפוחלצות, העקרבים והנחשים בפורמלין, החרקים הדקורים); יש בו שורשי התיישבות יהודית עתיקת יומין (זה התפקיד שממלאים הממצאים הארכאולוגים מתל דן הסמוך); והתנאי השלישי: אין בו ערבים. אוטופיה ציונית.

לא אנסה לתאר פה את המודחק של המוזאון הזה, את שנותר מחוץ למצגת, או מוטב, את שקבור מתחתיה. תמונה נוראית מכדי לשלפה כאן פתאום. מה גם שעוד עלי לכתבה. אכתוב כאן רק כך: אם אנסה

לדמיין מקבילה למוזאון הזה, מין בית אוסישקין מודחק, מוזאון מקביל המגלה את מה שמסתירות תעודותיו של המוזאון הקיים הלכה למעשה, יכלול המוזאון הזה תאור מורחב ומפורט ופלטטי עד זעזוע של הכפר החרב הונין. יהיה בו כל פרט שאפשר לאסוף, למצוא, להשיג, על כל אחד ואחד מבני האדם שמתו בפשיטות הפלמ"ח וצה"ל עליו, כל תעודה על פליטיו הפוזרים במחנות הפליטים בלבנון, בערי מפלט בארופה. הוא יכלול כל פיסת חיים שהתקיימה בכל בית הרוס שעמד אי פעם בכפר הזה, שמאבניו בנוי בית אוסישקין. תהיה בו כל פיסת חיים שיכול היה צוות מיומן וחרוץ לחפור, ללקט, למצוא, לחבר. לא יסתפקו בו בקומץ ימי עבודה של אחד, קפריזי, מפוזר, די עצל לפעמים, לפעמים מדורבן עד כדי להט, שקיבל מלגת מחקר לשלושה חודשים שמסתיימת בעוד פחות משבועיים

אלא שאותו הארכיב המודחק איננו קיים, או לפחות לא באותה ממשות מוצקה של בית אוסישקין של מעלה, זה המוזאון בו אין זכר לכפר ההרוס. אלא שמיד אני צריך לתקן את רושמו של המשפט הקודם, לרשום מחשבה שנייה חשובה. שהרי עוד צריך להבין, ואם לא להבין לפחות לשרטט איזה רושם, למתוח קווים ראשונים ברישום המוזאון הזה, רישום שיתאר חלל תצוגה של אוטופיה, שנוצר מהחומר, שאבני בניינו בעצמן הן עדות, לכל מה שעשוי להגחיק, לטלטל, להעמיד במערומיה את האוטופיה המוצגת באותו החלל. החומר ממנו בנוי המוזאון הוא החומר שכל רגע, על בלימה שכל רגע עשויה לפקוע, עשוי להרסו. כאילו די יהיה להגיד בקול רם

אבני בית אוסישקין הם אבני הונין הכפר ההרוס

ויקרוסו קירות האבן אל תוך החלל האוטופי, תקרוס האוטופיה תחתיה, יימלאו חלליה שברי זכוכיות וציפורים שזה להן מותן השני, ובין גלי האבנים יסתתרו ויציצו רמשים שסיכה נעוצה בגבם, ויתערבבו ללא היכר האבנים, יתערבבו ללא היכר אבני ההתיישבות הערבית עם אבני ההתיישבות היהודית העתיקה ותהיה זו חורבה רב־לאומית

הן על כן, לכתוב בפשטות שבית אוסישקין אינו רק מסתיר את הונין – בפקודות הארכוב שלו, בחוקי ההפקדה והשליפה שבו – גם רישום שכזה כבר יהיה מינימלי מדי, לא מורכב מספיק. כי המוזאון הזה לא רק שאין הוא מסתיר, במין פשטות ילדותית של מאחורי הגב, את הכפר הונין ואבני בתיו המנוצצים. בקירות האבן שלו, לא

רק שלא מחק המוזאון את הונין מתצוגותיו. לפתע נגלה לי איך אותה משיכת מחיקתו של הכפר היא גם משיכת רישומו על גוף המוזאון, על כתליו, והכפר לפתע נוכח באבני המוזאון והוא בלתי־מחיק יותר מכל תצוגה. כמו קעקוע מאורכב הונין בבית אוסישקין, ובאיזו תפארת, באיזה הדר גרנדיוזי, כמעט חושפני, מאורכב הונין, כמו קעקוע צרוב, ולא במקום שאפשר להסתיר, בנופנוף הקיבוץ, צרובים הכפרים בגופנוף של הארץ, שפחות ופחות אפשר להגיד עליה, במין נונשלאנט אדנותי, הארץ שלנו

עור שווע

עבר שבוע. אני קורא שוב את הפסקאות שכתבתי וחושב, נו נו, הגזמת עם הדרידה, לא היית אומר? יותר מדי מהפילוסוף המסמם, יותר מדי מהקריאה המשחררת אנזימי מחשבה, ההופכת מראות קליידוסקופים, המשקיפה את הקיר הלבן האטום והנה הוא נפתח אלי אופק, והדפים שבספר מפתים אותי פנימה ואני נפעם מנפתולי המופלא בעודי יושב על התחת שלי ומלטף בנחת את הכרס התופחת שלי עמוק עמוק בכורסא הנפתחת שלי. יותר מדי דרידה.

קום תומר! קום! בחוץ מלחמה! עזוב את הצרפתי הפתלתל! כמה בתים של פליטים־פעם־שלישית הרסו טייסינו יפי הבלורית? כמה פליטים חדשים בלי בתים? כמה מתים? וגם בחיפה מתים אנשים, וגם מקריית־שמונה עוזבים אנשים את בתים ונסים, אלא שאותם, את אחינו, כולם מחבקים, כולם מחזקים. אורחים טובי לב פותחים את בתם לארח, מקליניקות־להורדת־שער־מהתחת ועד חברות סלולר מחלקים אנשי עסקים נדיבים הנחות לצרכן־הפליט, וממשלתנו, הו הו ממשלתנו, ביד אחת מרחיבה את הטבח, "הישגים" מרהיב לכנות שר המלחמה המשופם את מאות המתים, וביד השנייה מנסחת הסדרי פיצויים. כשהורגים יהודים יורים על חיפה, יורים על נהריה או כרמיאל, וכשמפגיזים מעבר לגבול? אז לא. שם מפגיזים "יעדים". טפו על כל זה. חומת אטימות מבדילה בין הדם היהודי לדם הערבי, ואין דבר שמבדיל בין העיוורון ההמוני, העיוורון המאורגן, העיוורון הזדוני, אין דבר שמבדיל בין הכחשתו של הכפר הונין, בין הכחשת החרבת מאות הכפרים שלפני שישים שנה עוד היו כאן, בין עיוורון הריסת מאות אלפי החיים בפרה־ההיסטוריה שלנו, לבין עיוורון הריסת הכפרים של עכשיו: תנו לצה"ל לנצח, ניכנס בהם, בשרמוטות, איי איי איי, עוד לא אהבתי די, ולכל איש יש שם. יזכור עם ישראל את בניו ואת בנותיו ואת בניו ובנותיו של שכנו לא יספור, לא יראה הוא ממטר, יחבק

90

פל'ג
פל'ג הסיוע
קצין מודיעין
קצין קשר
כרמלי/מבצעים
גדודים 24,21
מטה מחוז הגליל.

6/2 ת/50

חטיבת הכדמל/גדוד 23
סד/1088/54
אב כ"ח חש"ח 2.9.48

ס ו ד י
דחוף

פקודת מבצע מט. 2

עיינ מפת מטולה 1:100.000
מפת מטולה סליחיה 20.000:
חיק כפר הונין

1. אויב הכפר הונין 20122915 פונם בחלקו הגדול בעקבות חלופי היריות בסביבות מנרה בימיט האחרונים. יתכן שבנתיים חזרו הכפרים לכפר.
2. כוחותינו פל'ג 2 חולציות חבלנים מפלוגת הסיוע במנרה:
- מח' מגדוד 21, בצוחות מכונח וצוח מרגמה
מגדוד 24, אנשי המקום
בשיך עבד 20052905: מח' מגדוד 21.
3. הכונה לפרץ לכפר הונין להרוג מספר מספר גברים. לשבות שבויים, לפוצץ כמה מבתי הכפר ולשרוף את הנחן לשרוף.
4. השיטה: בסיס היציאה: מנרה. פלוגה ג' חצא בליל 3/4 לחדש לבצוע הפעולה, תפרוץ לכפר עם שחר מכוון מערב וחטרוק אותו ממערב למזרח. השבויים יועברו בפקוחו של קצין המודיעין הגדודי. החבלנים יפוצצו את הבנינים שיסומנו על ידי מפקד הפלוגה. עם סיום הפעולה תחזור הפלוגה לבסיס.
5. מנהלה: 1. פלוגה ג' תקבל מפלוגת הסיוע את שתי חוליות החבלנים, ומהמחסן 250 ק"ג חמר לבצוע הפאוצים.
2. יש לתאם את סדרי הש.ר. עם הרופא הגדודי.
6. קשר : קצין הקשר ידאר לקשר: מנרה – מטה 23, מנרה – פלוגה ג'. ולקשר פנימי בפלוגה ג'.

מפקד גדוד 23, הטיכת הכרמל

עם ישראל את פליטי הצפון ועל הפליטים שמעבר לגבול ישים זין. לא רק בלבנון, לא רק בעזה, אם לא ערבים או רומנים או תאילנדים. כי אנחנו האדונים. ואנחנו המלכים. ואנחנו הריבונים. סופסוף ריבונים. ריבון העולמים, אם אין צבא ואם אין מחנה למלך, על מה הוא מולך? ואם אין עם מקלסין למלך, אי זה הוא כבודו של מלך? שמע אדון העולם וערב לו. כך כתוב בפרקי דרבי אליעזר

אדונים

אני עולה לירושלים, לגנוך המדינה, לחטט בבור השופכין של משרדי ממשלה, להוציא עדויות אל האור. ובתור המיווע לאוטובוס אגד מספר לי חייל שעכשיו הוא ברגילה, והקפיצו אותו, כי צריך להרוס איזה בית. אני מצמ"א איו"ש, הוא מספר לי, לא יודע למה לי דווקא, ולא יודע גם מה זה צמ"א איו"ש, אבל כשהוא אומר לי D־9 אני מזהה את השם המפלצתי. והחייל מספר שהוא הרס כבר מבנים בחיים, פה איזה צריף פח, שם איזה אוהל, מדי פעם סתם איזו באר, אבל הפעם המדובר הוא בבית אבן בן שתי קומות, וכולם ביחידה, אומר החייל, כולם ביחידה רוצים להרוס את הבית הזה, אלא שהוא חייל מצטיין ופו"מניק, אז שאלו אם בא לו לבוא, מין סוג של צ'ופר. ואני אומר לו מה יש לך להרוס בית של בנאדם, בנאדם?! והוא מסתכל בי מבעד למשקפיו הכהות ואומר לי מה יש'ך אחי, ערבים, אלה בונים, תאמין לי, לא חסר להם איפה לגור. גל אבנים יישאר מהבית הזה אחר'י. ואז נמאס לו ממני והוא פונה לאיזו חיילת, נמוכה עם חצ'קונים על המצח ורובה מסתבך לה בין הרגליים, והיא מספרת לו שהיא דווקא בצפון משרתת, אבל עכשיו היא עולה לירושלים, תרבות יום א', יד ושם. יימח שמם, אומר החייל. יימח שמם

ועכשיו על צג המחשב הנייד אני מעלה מסמך שצילמתי אחרי אותו רנדוו, גנוך המדינה, תיק ג־3109/50, דו"ח שבועי של משרד המיעוטים סניף צפת, 14.9.1948־1.9.1948. הכותרת – פעולת עונשין בכפר הונין. בתאריך כ"ח באב תש"ח (2.9.1948) וכתוצאה מסירונו בסביבות מנרה (בגבול הלבנוני) התלקח קרב בין יחידה מצבאנו ובין יחידה לבנונית. ארבעה חיילים מכוחותינו נהרגו ושניים נעלמו.

בשעת הנסיגה בסמוך להונין נורו על כוחנו מספר יריות. כמעשה תגמול, חדרו אנשינו לתוך הכפר הנ"ל ופוצצו עשרים וארבעה בתים. בן המוכתר נהרג ומספר אנשים נלקחו בשבי. והנה העלתי

מקרבִי המפלצת אל אור העולם העכור עוד פרט על אבני בית אוסישקין, מוזאון לאוטופיה בלי ערבים

והמשכתי לפתוח בתיקי הקרטון ומצאתי את פרוטוקול ישיבת האפוטרופוס הכללי לנכסי נפקדים, 18.3.1951. ועל צג המחשב אני מעלה את תצלום שלושת דפיו. הנה כי כן יושבים אדונים ודנים בסעיף שהם מכנים חיסול חומרי הבניין. ופותח מר זגורסקי ומדווח שנוצר איזה אי־סדר בחומרי הבניין שאספנו מהכפרים השונים. חשבנו שמכרנו כבר את כל חומרי הבניין שלקטנו והנה גילינו כי יש עוד בשטח כמות חומרים שערך כספי רב לה ושטרם טפלנו בכך. כיום יש ארבע מאות כפרים נטושים ורק בכמאה מהם יישבה הסוכנות עולים חדשים וכעת יש להחליט אילו כפרים נהרוס ומהם נפיק עוד כמות של חומרי הבניין שהיום הם כה יקרי ערך ואילו כפרים תיישב הסוכנות בעולים חדשים. והוא מסכם את דבריו, מר זגורסקי: יש להקים ועדה ציבורית בעניין.

ואז עולה ובא מר פורת ומבקש להבדיל. יש את עניין הכפרים המיושבים ויש את אלה ההרוסים שנותרו עוזבים. הוא העלה, מר פורת, את העניין בפני המוסדות הנוגעים בדבר ושאל אילו כפרים ייושבו ואילו כפרים יוותרו בשממתם. המוסדות, מוסר מר פורת, מסיבות השמורות עמדם, משך זמן רב התמהמהו מלגשת ולטפל בשאלה בצורה יסודית. אלא שכיום יש תזווה מסויימת בנקודה זו. שר האוצר מוכן להשקיע כספים ולסייע בידי הסוכנות היהודית להתאים אי־אלו בתים למטרות דיור, ואילו משרד העבודה יקבל על עצמו את עניין הפקת החומרים מהכפרים שיוחלט להרוס.

ומר לוי מציע לאסוף את החומרים בהקדם ולמכרם למחלקת הבניין, אחרת ייעלמו החומרים לגמרי. ומר הולץ מבקש את זכות הדיבור ואומר שמאחר שלאור ההסדר המתגבש והולך יימסר עניין הריסת הבתים ומכירת חומרי הבניין למחלקה ממשלתית שתוסמך לכך במיוחד, רצוי לדעתו שכל פעולה שכזאת תיעשה בידיעת סניף האפוטרופוס שברשותו נמצאים הבתים העומדים לפני הרס

ומר מילדור מציינ שעד כה נעשתה מכירת חומרי הבניין בסניף שעליו הוא מופקד בצורה מסודרת, אלא שבזמן האחרון התקבלו מהממונה על מכירת חומרי בניין הוראות שהפריעו את הסדר הקיים. וכעת יש בכפרים שבתחום שיפוטי עוד מלאי חומר בניין שטרם אספנו ושайן אנו מוכרים ובאים אנשים בלתי־אחראיים וגוזלים אותם. ומילדור סומך את ידיו על הצעתו של מר הולץ לפיה

שום הריסה של בתים לא תעשה על־ידי המחלקה הממשלתית שתוסמך לעניין בלי שנדע אנו על כך

ומר ניר (ושימו לב קוראות יקרים, אף אשה לא השתתפה בישיבת הזוועה הבנאלית הזאת), ומר ניר מתריע על הצורך בשמירת הפיקוח על הריסת הבתים ואיסוף חומרי הבניין בידינו ועוד הוא מציע שחלק מהחומרים שיוציאו מהכפרים ההרוסים יועברו למחסנינו לצרכינו אנו. ואז הוא מוסיף שלפי דעתו יש להודיע שאם תוך שבוע ימים מהיום משרד העבודה לא יקבל על עצמו את התפקיד, נקבל לידינו את עבודת האיסוף, לא לשם מכירה אלא לשם שימור החומרים, כי הרי יש בידינו לבצע עבודה שכזאת

ומר לוינטל תומך בהצעתו של מר ניר ומבקש לקבל החלטה מידית כדי שאפשר יהיה לגשת תוך ימים ספורים לאיסוף חומרי הבניין, ומר צוקרמן מצדו מציע לרכז את חומרי הבניין כל־כולם בכפר אחד ומשם לפזרם במחסני הסניפים ומר אוברמן אומר שלדעתו יוכלו עובדי מחלקת הכפרים לבצע את העבודה. וזגורסקי מתנגד ומתריע על ההוצאות המרובות הכרוכות בפרוק הכפרים ועוד איזה מר שאת שמו אינני מצליח לקרוא כי הדף כבר ישן וקשה לקריאה מסכים עם זגורסקי הבוס ואומר שאינו מצליח לראות את האנשים שיבצעו את העבודה ושהמנגנון הקיים לא יוכל לטפל בדבר. ומר פורת מדבר ומביע תקווה שמשרד העבודה יקבל על עצמו להוציא לפועל את העבודה תוך זמן מתקבל על הדעת ורק כך, הוא אומר, יהיה אפשר לראות את הפתרון לשאלה. והוא מסכם ומציע שבאשר לפרטי הוצאתה לפועל של העבודה נתכנס בבוא הזמן ומוסיף ומציע שזגורסקי וניר יעברו על הצעת תקציב להצבה זמנית של שומרים על הריסות הבניינים, שלא ימשיכו לגנוב משם את חומרי הבניין היקרים.

אדוני אלוהינו, פתח לנו שער בעת נעילת שער, כי פנה יום, כך קוראים ביום הכיפורים, ובארבע אחה"צ, בעת נעילת שער גנוך המדינה יצאתי, וליד קו 14 באזור התעשייה של תלפיות התקשרתי מהנייד לבצלם, לשאול אם הרסו היום בגדה בית אבן גדול. חשבתי, אולי דרך אותו בית אכתוב את סיפור אבני הבתים ההרוסים שהפכו קירותיו של מוזאון אוטופי בקיבוץ. ובבצלם אמרו לי שלא, לא שמעו על בית אבן, יודעים רק שהרסו כמה סככות בבקעה, חקלאים מכרו שם מרכולת, לא נפגע אף אחד, רק ירקות ופירות נקברו מתחת לפח הגלי ולאסבסט ולשברי הבטון. ובוועד נגד הריסות בתים גם הם לא ידעו על כך כלום. אולי סתם הזה החייל המטורף.

באמת, לא יכל להפסיק לדבר. דיבר ודיבר ודיבר, מנסה לכסות איזו תהום איומה

היי, ציוניוני הדרך, אבנים לבנונות

לאט מתחילים לצוץ סיפורים. לא. לא לצוץ. סיפורים לא צצים, מטבע זול של לשון, עובר לסוחר בלי שירגיש בו בכלל, בלי עוצמה, בלי משקל, סיפורים שצצים, מדומים לפטריות אחרי גשם, יעני, או מה עוד צץ בעברית? אולי רעיון צץ במוחו, אולי צץ ציץ מתוך חולצתה. לא. יש אדם מספר, מבקיע סיפור מתוך השתיקה, שנים הוא שמר עליה, שמרה היא עליו, והנה אני, משאיר מאחור את ארכיון קיבוץ דן, הולך לבקר את הוריי. והננו יושבים לקפה במרפסת, מזרקה מפכה, הביאו אותה משליחות ביפן, בברicht חרס קטנה שני צפרדעים ודג זהב מפלסטיק, רק הדג, זאת אומרת, הצפרדעים באמת, ודשא ועץ פומלית ושיחים מסביב למרפסת, אנחנו חיים בגן עדן, אמא אומרת תמיד, כאילו שונה, מי שחי בגן עדן, אני חושב (לעצמי. בינתיים רק לעצמי, עד שתתפרסמה המילים האלה, אם תתפרסמנה), מי שחיה בגן עדן לא יודעת, הרי זהו גן עדן, אמא, לחשוב שכך כל העולם, תמיד כל העולם, תמיד היה ותמיד יהיה, ואין שום דבר שצריך לפחד ממנו, להתגונן, לגנון, מי שיש לה ילדים אין לה גן עדן, גם לא מי שיש לו הורים, גם לא מי שצריכה להתרוצץ להתפרנס שנה ועוד שנה ועוד עד שמותשת היא זוכה כבר בחסד הפנסיה, וגם לא מי שסביבה נופלות קטיושות מדרום לבנון, ולא מי שסביבה יורים חיילי צבא ישראל ארטילריה אל תוך כפרים שמעבר לגבול, וגם לא מי שיש לו גדר מסביב לקיבוץ, ארכיטקטורה מתגוננת, מופנת אל הפנים, כל הדרכים מובילות לחדר האוכל, מרכז הקיבוץ, לא אל הטבע הפראי שבחוץ, ואבא שלי מבקיע סיפור, פותח סיפור, מפציע את טחנת הקמח הישנה בשמורת הטבע תל דן, תל אֶלְקָאדי קראו לו פעם, היה ערבי שטחן שם קמח, בשישים ושבע כשהגעתי לדן, אומר אבא שלי, עוד היה כאן טוב־טוב לתוך שנות השבעים, הערבי הזקן, רשות שמורות הטבע שמרה עליו, חה חה, היו לוקחים כסף מאנשים שבאו לראות, אטרקציה אוריינטלית, ומעט הערבים שנשארו עוד בעמק היו באים לטחון שם חיטה, היו כנראה גם הם חלק מאותו הספקטקל, והוא זוכר אותו, אבא שלי, את הערבי הזקן, מת יום אחד, ומאז הטחנה לא פועלת יותר, כיום מכנים אותה השלטים בשמורה "טחנת הקמח העתיקה", העתיקו אותה אל העתיק, אל הפעם־פעם, אל הלא רלוונטי, המחוץ לפוליטי, שהוא מה שאין בו כוח יותר, שאינו מאיים על הסדר הטוב, ואני נזכר בעוד אטרקציה תיירותית של

צילום: קרן קהת

ארצנו, הן כי אצלנו ימצא התייר לא רק את המקום הנמוך בעולם, אלא גם את העיר העתיקה החדשה בעולם, זו של העיר באר־שבע, העתיק בבתיה בן מאה, הועתקה גם היא מהיסטוריה דיסטופית אל עתיק פסטוראלי, בתיה הראשונים של פתח־תקווה, נגיד, הרי עתיקים מראשוני הבתים בבאר־שבע, אלא שמגוחך להגות מין פראזה כזו, העיר העתיקה של פתח־תקווה, לא? אני כותב ונוכר בדף שצילמתי בארכיון הציוני, ובחדר ששכרתי בदन אני מעתיק, חדר כמעט ריק, הד ממלא אותו כשאני מדבר, לעצמי או בטלפון, ובחוץ ציפורים בעצי הצפצפה וגינת תבלינים וגדר מוארת אור פרוז'קטור צהוב וטווסים צווחים בְּדממה, אני נזכר בדפים שצילמתי ומסתכל בהם שוב, שולף מהניילון מתוך הקלסר הכתום, עשרים ושניים ביוני 1949, פנחס אייזלר כותב למחלקה לפיתוח ירושלים בסוכנות היהודית, הוא בקשר לטחנת הקמח הישנה בעין כרם, אי־אפשר לטחון בה קמח יותר אבל הוא מבין פְּעניין ומציע לתת לו לטחון שם פלפל, פפריקה, הוא כותב בסוגריים, יש ארבע סוגים, פלפל מתוק, פלפל חצי מתוק, פלפל לגולאש ויש פלפל בשביל הנקניק, לתשובתכם החיובית אני מחכה, וראו־נא בארכיון הציוני,

תיק S21/291, עשוי קרטון חום מתפורר, ובאותו היום שולחים מכתב, המחלקה לפיתוח ירושלים פונה למפקח על רכוש הנפקדים, זה הגוף שהקימו כדי לחלק את השלל בצורה מסודרת, כותבים, בעין כרם נמצאת טחנת קמח שהיתה בזמנו בפעולה ושמשה את תושבי הכפר, אלא שהיא מיושנת ואינה באה כיום בחשבון לטחינת קמח עבורנו. לעומת זאת אפשר לטחון בה פלפל ודברים דומים. מר פנחס אייזלר הוא עולה חדש מהונגריה. הוא מומחה בכל סוגי טחינת פלפלים. אנא הואילו להשכיר לו את הטחנה לכמה שנים. וראו שם, קוראים יקרים. רומן שלם אפשר לכתוב על טחנות הקמח המועתקות בארץ שלנו. ובמרפסת אמי מספרת, תמיד היא ידעה שברמת הגולן יש חמישה־שישה כפרים דרווים, עובדת שם גם בכתי ספר, וגם בטובא־זוגריה עבדה פעם, צריך לשאול אותה, אבל לאחרונה היא שמעה שבששת הימים מאה־חמישים־ותשעה כפרים נהרסו שם, בגולן, פגשה מישוה שעשה מחקר בעניין, כל כך הרבה אנשים, היא אומרת, כל כך הרבה הרס, ועודנו יושבים במרפסת, מזרקה מפכה וחבצלות מים באגן חרס קטן ושיח ורדים לבנים והנה אל תוך גן העדן אנחנו נותנים לאימה לחדור, לתהום, הנה בגן עדן

מעלים זכר כפרים מחוקים, חיים הרוסים, אנשים שברחו מאימה, רגע עמוק, תהומי, אני רוצה להגיד לה לבוא לסיור בשבת ברמת הגולן, נאחו גם אני בגלגל הצלה, סיור, משהו מוצק, מוחשי, ישימו שלטי זיכרון בח'שניה ואלרומאת־נייה, פליטי הכפרים יספרו על חייהם, עכשיו חלק חיים במג'דל שמס, עשרות פעמים הייתי בכפר הזה, לשם נוסעים בשבת להשקיף בנוף המדהים ולאכול חומוס, לעביר את ההאנג־אובר, אני רוצה להגיד לה לבוא לסיור בשבת, נזכר שבשבת יום הולדת שלה, איך אבאס לה ככה את יום ההולדת עם פליטים וכפרים הרוסים, אני שואל אותה מה היא רוצה ליום ההולדת, רק שנהיה יחד, היא אומרת, רק שנהיה יחד

ובבית לפני ארוחת ערב אבא שלי קורא לי לבוא לחדר עבודה, רוצה להראות לי משהו. סרט קצר, שחור־לבן, תמונה ישנה ורועדת, ובסרט רואים אירופאים צעירים מקימים גשר מצינורות לעבור איזה נחל, הדן, הבניאס אולי, אולי החצבאני, ובאמצע שדה בור הם פורקים לוחות עץ שהכינונו מבעוד מועד ומקימים את החומה־ומגדל שלהם, מסביבם ערבים, מח'אן אָדויר, כנראה, אולי גם משאר כפרי הסביבה, אָשוקה אֶלְפֹּוקה, אָבֶל אֶלְקָמָח, עין פיט, בניאס, ח'יאס, אֶלְמָנסורה, לָזאזה, נראים לי כל כך רחוקים מלהבין מה נפל כאן עליהם, עליהם ועל חייהם, פחות מעשר שנים מהיום יהיו כולם כבר פליטים, בסוריה, או אולי ברחו לטובא־זוגריה, למקום אחר בארץ (שלנו! שלנו! שלנו!), למחנות הפליטים בלבנון, צריך עוד לבדוק, אבל עכשיו, אלף תשע־מאות שלושים־ותשע, אין להם מושג מכל זה, כמובן, או אולי כבר יודעים טוב מדי ומבקשים לדחות איזה קץ, לחבור איזושהי חברות, והם עוזרים להקים את החומה, והמגדל, ואז מקימים אוהל אורחים מצמר שחור, ובינתיים חורשים היהודים תלם ראשון עם מחרשת עץ רתומה לשני חמורים, או פרדות, אני לא מבדיל, תלם סמלי, מקראי, את התלם השני חופרים כבר עם טרקטור, והנשים הערביות מדליקות אש, ואיש עם שפם וכאפייה טוחן להם קפה במכתש ועלי, והן אופות להם פיתות, מבשלות להם אורז, לצדן בנותיהן הקטנות, ואחד מגיע עם גדי, זובח אותו לבעלי המשאיות והטרקטורים והעור הלבן והרובים על הכתפיים, ואחד בא ומקריב עז צעירה, חד־גדיא חד־גדיא, יושבים כולם יחד, חופנים אורז ובשר מכלי עגול ושטוח, ומנחם אוסישקין נושא דברים, זה האיש שעל שמו ייקרא המוזאון שאין ערבים בו, שמעולם לא היו וכנראה לא יהיו, ועכשיו הוא נואם בפניהם, אלא שהסרט אילם, לראשו כובע אנגלים קולוניאליסטי, וגם יוסף וייץ הטרנספריסט שם, וגם הקצינים הבריטים משתתפים במסיבה, בקבוקי בירה נשר על השולחן, וליידי או שתיים עם סיגריות

ארוכות ודקות, ואם יש כאן קורא שכמוני גדל על סיפור החומה־ומגדל שכנו בלילה מהר לפני שיבואו האנגלים להרוס, הערבים לעשות בם שמות, שישכח מהבולשיט הזה, אור יום מלא, קצינים בריטים מסתחבקים עם השורו הביטו וראו, ואיזה חלוץ שלוחץ אצבעו של זקן עם כאפייה, ראשית אין להבין מה הוא עושה שם עד שרואים, אדמה כאן עוברת מיד ליד, טובל לו אצבע בדיו ומועך אותה על הנייר ו־see you בַּעֲדֶיךָ, יא זלמה, סלמאת, ועל ראש המגדל המוקף בחומה עומד כבר אחד עם רובה וברוח על המגדל עפים כבר שני דגלי לאומנו ושני דגלים אדומים, האינטרנציונל הסוציאליסטי, עאלק, פועלי כל העולם, זין עליכם

ומה שאני לא מבין, אומר לי אבא, תראה, בית אוסישקין הזה, מבנה כל כך זר הוא נראה כאן בदन, למה הביאו את האבן הלבנה הזאת לכאן, למה לא השתמשו באבנים השחורות שיש כאן בסביבה, ואני אומר לו שבדן יש עוד בניינים עשויים אבן, הוא מכיר אותם, ברור, אלא שאולי אף פעם לא שם ממש לב, חלקם עשויים אבן שחורה, החשמלייה, למשל, או הפאב, פעם היה שם לול, אני חושב, או רפת, אחרי זה מחסן צינורות, היום זה הפטריה, דקורציה פסיכדלית מצוירת על הקירות, מיטב אמני תל־אביב באים להופיע בו, הצפון הרחוק, הופעה אינטימית, ויש גם בתים מאבן מסותתת לבנה, הספרייה, למשל, המועדון לחבר, ועוד איזה בית ממש מול בית אוסישקין, היום גרים שם פועלי הקיבוץ התאילנדים, מי בנה את כל אלה אני עדיין לא יודע, אני אומר לו, אני עדיין מחפש, אלא שנראה לי שהם מלפני המלחמה, פרט אחד מצאתי עליהם, פְּתבה בעיתון הקיבוץ, אחד במאי 1944, סבא שלי אז היה עוד אסיר, עֶבֶד, לא־אדם במחצבות האבן של מאוטהאוזן, בגיל שלי הוא יצא משם, שקל שלושים קילו בערך, שבעים וחמש אני שוקל, נושא בגופי החזק הדשן את גופו המצומק, ובידיעה בעיתון הקיבוץ כתוב, קבוצת סעדיה (עם שלושה פועלים) מירושלים התחילו בבניית הבניין התשיעי, הבית נבנה מאבן, פרט לקיר הפנימי. אחד במאי, יום הפועל. יש גם סיפור כזה על בית אוסישקין, הביאו סתתים תימנים מירושלים להתאים אבן לאבן מאבני הכפר הערבי ההרוס שיבנו מוזאון לספר את תולדות ציונות אשכנז, חה חה חה, צריך עוד לבדוק את כל זה, בנוגע למי היה זה שבנה את המוזאון, כל מה שהצלחתי בינתיים למצוא זה עוד פיסת ארכיון, עוד כתבה בעיתון הקיבוץ, אחד־עשר באפריל 1958, השנה בא היגרה אמי מרומניה עם אחותה והוריה מרדיפת המשטר ושכנים אנטישמים, כאן מדובר על האגף השני של המוזאון, האגף הראשון הושלם כבר כמה שנים לפניו, ומדווח אחראי הבניין, הושלמו ההכנות והתחלנו בהשלמת

הבית, ואמנם ביום הראשון להשלמת העבודה עזבו שלושת הסתתים הדרוזים בטענה כי הם אינם רגילים לעבוד באבן כזאת, שהיא קשה יותר מהאבן החיפנית. נראה לי כי הקבלן לבנייה יתגבר על התקלה הזאת, והעבודה תימשך בסדר, ואני נזכר איך, הייתי אז ילד קטן, לא זוכר בן כמה, פחות מעשר בטוח, הסתכלתי בפועלים הדרוזים צובעים בקיבוץ איזה בניין, בגדיהם מנוקדים בצבע וסיד, יפים הם היו, רציתי גם אני להיות יפה כמותם, מרחתי קצת צבע רטוב על היד ועל החולצה, הם הביטו בי וחייכו, לא חייכו, לעגו, ומאיפה אני מעלה את הזיכרון הזה עכשיו, מה הבנתי אז, ילד קטן, למה נחרת בי דווקא זה, ובאשר לאבנים שהביאו מהונין, אני אומר לאבא שלי, הונין הכפר שהרסו חיילי הפלמ"ח, שאלתי גם אני את עצמי אותה שאלה, הונין זה רחוק, הרי, על ההר, מעל קריית־שמונה, איפה שעכשיו המושב מרגליות, לא הבנתי למה עלו עד לשם, מצאתי כיוון אפשרי בארכיון הציוני, כבר באוקטובר 1948, המלחמה עוד בכלל לא נגמרה, כבר אז כותבים ממשרד האפוטרופוס על הרכוש הנטוש לסניף קק"ל טבריה, אנא הגיעו איתנו לסידור כספי בדבר האבנים שנלקחו על־יידכם מהכפרים הנטושים לסלילת הכביש בַּחולה, אחרת ניאלץ להפסיק לכם את הובלת האבנים, ובראשון לנובמבר עונים קק"ל טבריה לאפוטרופוס, מוטב היה לך לבל השתמש באיומים ביחס למוסד לאומי כמו הקק"ל, ולמחרת כותבים מסניף קק"ל טבריה לסניף הקק"ל הראשי, בנוגע לכביש מתולה־להבות שאנחנו סוללים, דורש מאיתנו האפוטרופוס תשלום בעד האבנים שאנו לוקחים מהגדרות ומהבתים שנהרסו ע"י הצבא מטעמי בטחון, וכן מוסיפים במכתב, אין זה מן ההגיון לחייב אותנו בתשלום בעד האבנים, שיש להרחיקן כדי שבעתיד לא יוכלו החוזרים, במירכאות כפולות כתוב החוזרים, כדי שלא יוכלו החוזרים להשתמש בם כדי להשתכן במקום, אתה מבין אבא, מיהרו לפרק את בתי הפליטים כדי שלא יהיה להם לאן לחזור ומאבניהם סללו את הכביש למטולה, זהו הכביש שעליו אנחנו נוסעים לחגוג את מסיבות יום ההולדת המשפחתיות שלנו, מסעדה טובה יש שם במטולה, ומה נעשה, לא ניסע למטולה? נחרים את הכביש? לא נאכל טוב? לא נחגוג את חיינו? והיום חג שבועות, ובמטולה פסטיבל משוררים, על הבמה עומד טאהא מחמד עלי, גלגלי מכוניתו גם הן דרסו את אבני הבתים שנגרסו לחצץ והן עכשיו המצע שמתחת לאספלט, ומה יכל גם הוא לעשות? לבוא למטולה עם המסוק של אלוף הפיקוד? ועל הבמה הוא עומד ומקריא את שירו, נקמה, לַפְעָמִים, הוא קורא, לַפְעָמִים עוֹלָה בִּי הַרְצוֹן לַעְרוֹךְ דוֹ-קָרֵב עִם הָאִישׁ שֶׁהָרַג אֶת אָבִי וְהָרַס אֶת בֵּיתִי וְהָפַךְ אוֹתִי פְּלִיט בְּאֶרֶץ-הָאֶדֶם הַזֶּה: אִם יִהְיֶה אוֹתִי אֲזַכֶּה בְּמִנוּחָה וְאִם אֲמִית אוֹתוֹ וְהִנֵּה נִקְמָתִי אֶת נִקְמָתִי. אָבֹל אִם יִתְבָּרַר

לִי בַּעַת הַדוֹ-קָרֵב שְׁלִירִיבִי אִם הַמַּמְתִּינָה לְשׁוּבוֹ אוֹ אִב הַמְנִיחַ אֶת יַד יְמִינוֹ עַל חֻזּוֹ, עַל מְקוֹם הַלֵּב, בְּכָל עַת שְׂבָנוּ מֵאֲחֵר לְהִגִּיעַ – אֲזִי לֹא אֶהְרֹג אוֹתוֹ, אִם יָדִי תִהְיֶה עַל הַעֲלִיזָה. בָּה כְּמִינָה לֹא אֲחַסְלוֹ אִם יִבָּרַר לִי שֶׁיֵּשׁ לוֹ אֲחִים וְאֲחִיּוֹת הָאוֹהָבִים אוֹתוֹ וְהוּא חָסֵר לָהֶם בְּכָל עַת תְּמִיד, אוֹ שֶׁיֵּשׁ לוֹ אִשָּׁה הַמְּצַפֶּה לְבוֹאוֹ וְיִלְדִים שֶׁהַעֲדְרוֹתוֹ קָשָׁה עֲלֵיהֶם וּמִתְנוּחָתוֹ מְשֻׁמָּחוֹת אֶת לִבָּם, אוֹ אִם יֵשׁ לוֹ יְדִידִים וְרָעִים אוֹ שְׂכָנִים וּמִכָּרִים, חֲבֵרִים שֶׁהִכִּיר בְּבֵית הַסוּהַר אוֹ הָיוּ שְׂכָנִים לְמִטָּתוֹ בְּבֵית הַחוּלִים אוֹ חֲבֵרִים מִיָּמֵי בֵּית הַסֶּפֶר, הַמִּתְעַנְּיָנִים בְּמַעֲשָׂיו כְּכֹל הַיְדָמֻת מוֹסְרִים לוֹ ד"ש. אָבֹל אִם יִהְיֶה בּוֹדֵד כְּעָנָף שֶׁנִּגְדַּע מֵאִילָן, לֹא יְדִידִים, רָעִים, שְׂכָנִים, לֹא מִכָּרִים, לֹא אָב, לֹא אִם וְלֹא שְׁתַּפִּים לְדֶרֶךְ, אָנִי, הָלֹא, לֹא אוֹסִיף מִשְׁלִי לְמַכְאוֹבֵי בְּדִידוֹתוֹ, לְסִבֵּל גּוֹיַעַתוֹ, לְתוֹנֵת כְּלִיזוֹ, אֶסְתַּפֵּק בְּכָךְ שְׁאֵתְעֵלֶם מִמֶּנּוּ אִם אֶתְקַל בּוֹ בְּדֶרֶךְ, וְאַשְׁכַּנֵּץ אֶת צַמִּי שְׁעָצֶם הֶהָתַעֲלָמוֹת צַמָּה

סניף קק"ל טבריה

סניף קק"ל טבריה

ובמטולה מוחא הקהל את כפיו, תיכף ייסעו הלאה משם, ובדפי הארכיון של הקרן קיימת עודם מתנצחים באשר לסכום שאותו ישלמו או לא ישלמו לאפוטרופוס על נכסי הפליטים, אולי כך התמקחו גם על אבני ביתו של טאהא מחמד עלי עצמו, הוא ומשפחתו ובני ביתו, האם וכמה ישלמו בקק"ל עבור אבני הבתים שלקחו כדי לסלול את הכביש הזה למטולה, ועוברים חודשים, דיונים, מכתבים, ואו אז מציעים פשרה בקק"ל, לשלם סכום סמלי, חמישים לירות עבור אבני הכפרים ההרוסים שמהם בנינו את הכביש שצורך אזרחי וצבאי רב בו, וממשרד האפוטרופוס משיבים, אתם בקק"ל מציעים מאתיים מיל עבור מטר מרובע של אבן מסותתת, אלא שאנו מוכרים למשקים ומוסדות ציבוריים אחרים אבנים מכפרים הרוסים לבנייה בסכום של לירה ורבע למטר, וכך גם לכם, והדבר נמשך ונמשך, לא משנה איך זה נגמר, מי שחשוב לו מוזמן לחפור בתיק KKL9/230 בארכיון הציוני, אלא שלשאלה למה עלו עד להונין יש כאן אולי קצה של תשובה אפשרית, עד שהתחילו לבנות במוזאון, 1952, אולי לא נשארו בעמק יותר שלל אבנים, השתמשו בכולן, אז עלו למעלה להר להביא, ומהקלסר הכתום אני שולף העתק של מסמך, שניים ביולי 1952, סניף קק"ל טבריה כותב לאפוטרופוס על נכסי הנפקדים, הננו לאשר בזה שנתנה על־ידינו רשות לקיבוץ דן לקחת 350 מטר רבוע אבני בניין מהבתים ההרוסים בכפר הונין, וחודש אחרי כן, שמונה באוגוסט, צריכים כנראה עוד אבנים וקק"ל מאשר שוב, הננו לאשר בזאת שנתנה על־ידינו רשות לקיבוץ דן לקחת 4,000 אבני בניין מהבתים ההרוסים בהונין, הארכיון הציוני, תיק

KKL9/311 ובשביל מי שמתעקש להמשיך ולהאמין שבתי הכפרים נהרסו במה שנקרא חילופי אש אני שולף כאן מסמך מארכיון ההגנה, סודי, דחוף, כתוב בכותרת, פקודת מבצע מספר 2. האויב: הכפר הונין, פוּנָה בחלקו הגדול בעקבות חילופי היריות בסביבות מנרה בימים האחרונים. יתכן שבינתיים חזרו הכפריים לכפר. הכוונה: לפרוץ לכפר הונין ולהרוג מספר גברים. לשבות שבויים, לפוצץ כמה מבתי הכפר ולשרוף את הניתן לשרוף. 2.9.1948, ארבע שנים ארכה המטמורפוזה מכפר הררי למרבץ של חומרי בניין, ארכיון ההגנה, תיק 100/37

חורבן הכפר הונין, 1948, תצלום מאוסף מוזאון

אלא שאולי, הוא אומר לי, אולי היריות ישנות יותר, אולי מהונין, אולי מכות של D-9, או D-6, ולא ירי, ואת זה בדקתי אני וגיליתי שלא, באמת פגזים סורים פגעו בגב המוזאון, ואז יום־טוב שואל איפה מיקָה ואני מספר, נשארה בבית, בתל־אביב, זה טוב קצת חופש אחד מהשני, יום־טוב אומר לי ואני אומר כן, טוב לאהבה, איזה מרחק, געגוע, ולמחרת נמאס לי להיות בקיבוץ, מתגעגע למיקה, מתגעגע לתל־אביב, מתגעגע הביתה, ובדן חג שבועות, היה אמור להיות מין ארוע מכונן בכתיבה שלי, אנשי הקיבוץ חוגגים על מדרגות המוזאון, טקס הבאת הביכורים, חג ביכורי

חורבן הכפר הונין, 1948, תצלום מאוסף מוזאון

ברחבה של לשכת הגיוס התרגשות גדולה באוויר. מין תחושת ישראליות נעימה ודביקה כזו של כולנו יחד למען כולנו. הרבה חיוכים וצילומים אחרונים לפרידה. לא רבים המקומות בצבא בהם ניתן לצלם כך בחופשיות.

איתן ברונשטיין, עמ' 86

איתן ברונשטיין, עמ' 86

הקורא מותש בוודאי וכך גם אני, מותש אני עוזב את בית הוריי. אילו זמנים הם אלה בהם דיבור על יופיים של עצים הוא בגדר פשע כמעט? נו, אילו זמנים באמת, ברטולד ברכט היקר, ומתי יגיעו כבר אחרים, כי אני עייף. אלך לרועי, אני חושב לעצמי, אחי יחידי אשר אהבתי, קיבל צו שמונה האידיוט ובאיזו צייתנות התייצב, בחדר אצלו אולי אוכל לספר סיפורים אחרים, נגשש שנינו בחושך הטוב, ובדרך, ליד חדר האוכל, אני פוגש את יום־טוב, היינו פעם קרובים, התרחקנו, הלך איש־איש לדרכו, עכשיו שוב מתקרבים, חולקים איזה גורל, הוא שואל מה אני עושה, ואני עייף, לא רוצה שוב להתחיל את הסיפור על המוזאון וכל העניין, בסוף מחליט לשתף, אני מספר שבית אוסישקין עשוי מאבני הונין הכפר ההרוס והוא אומר נו, סוד גדול, מי לא יודע. אני מתפלא. מהדור שלי ומטה לא פגשתי אף אחד שידוע, איך הפסיק העניין לחלחל מטה? איפה נעצר הידע הזה? הוא מספר לי שעל אבני המוזאון, מאחור, יש סימני ריות, הוא שאל וסיפרו לו שהסורים ירו, משם הפציעות שבאבן,

הריסות בתים במזרח ירושלים

צילום: ActiveStills

◀ ActiveStills, הריסת בית משפחת איברהים, צור באהר, ינואר 2007
הבית החדש נבנה בכסף שחסכו האב חמיד ושלווה מבניו. לפני השלמתו גרה המשפחה, ההורים ואחד־עשר ילדיהם, בצפיפות בדירה אחת. בבוקר ההריסה עצרה המשטרה באלימות את חמיד. השכנים הגרים בבתי הסמוכים עמדו במשך שעות והביטו כיצד נהרס הבית. לרובם, כמו לחמיד, אין אפשרות לבנייה חוקית על אדמתם

כעבור כמה חודשים יגיע למשפחה חסרת הבית חשבון של עשרות אלפי שקלים עבור הוצאות ההריסה ועבודת הפועלים.
על־פי נתונים רשמיים, מאז 1999 ועד 2006 נהרסו 545 מבנים ובתי מגורים במזרח ירושלים.

ActiveStills הוא קולקטיב שהוקם בשנת 2005 על־ידי קבוצת צלמי סטילס העוסקים בצילום תיעודי, מתוך האמונה בכוחו של הדימוי ככלי מחאה וכמנוף ליצירת שינוי דרך מודעות חברתית. חברי הקבוצה רואים עצמם כחלק מהמאבק נגד כל צורה של דיכוי, גזענות והפרה של הזכות הבסיסית של כל אדם לחופש. הקבוצה פועלת בישראל ובפלסטין ומתמקדת בתיעוד חברתי ופוליטי, בהפקת פרויקטים, פרסומים ותערוכות רחוב. בנוסף, מתעדת הקבוצה את פעילות המחאה של קבוצות וארגונים שונים בישראל ובפלסטין, כחלק מהמאבק המשותף נגד הכיבוש.

לאתר הקבוצה: www.activestills.org

www.flickr.com/photos/activestills

להצטרפות לרשימת התפוצה שלחו מייל ל: activestills@gmail.com

ב־1967 כבשה ישראל, בין השאר, את שכונותיה הפלסטיניות של מזרח ירושלים. כשבעים אלף דונם סופחו לשטחה של ירושלים, ותושבי שכונות אלו זכו במעמד מיוחד – מעמד תושב. למעלה משליש משטח זה הופקע על־ידי מדינת ישראל לטובת בניית עשרות אלפי יחידות דיור ולפיתוח שכונות יהודיות חדשות. כשליש מהשטח שנותר לבנייה בשכונות הפלסטיניות במזרח ירושלים הוגדר כשטח ירוק שהבנייה עליו אסורה, יותר מחמישים אחוז מהקרקעות אינן מוסדרות (רישומן כלל לא החל). להבדיל מהשכונות היהודיות החדשות, לרבות מהשכונות הפלסטיניות במזרח ירושלים אין תוכניות מתאר מאושרות. המערכת הבירוקרטית הישראלית כמעט שלא מאפשרת לקבל אישורי בנייה. מאז 1967 ועד 2001 ניתנו רק כ־3,100 אישורי בנייה לתושבים פלסטינים במזרח ירושלים. לכן רובם המכריע של התושבים נאלצים לבנות את בתיהם ללא האישורים הנדרשים.

ריטואל הריסות הבתים במזרח ירושלים קבוע. כוחות גדולים של צבא ומשטרה מגיעים אל הכפר/השכונה, מקיפים את הבית ומודיעים לדיירים שיש להם 15 דקות להתפנות. פועלי קבלן אחראים על פינוי הבית, וזה עסק לכל דבר. כשמסיימים הפועלים את עבודתם וכל החפצים זרוקים בערימה בחוץ, מתחילה ההריסה.

► ActiveStills, הריסת בית משפחת דרי, עיסוויה, דצמבר 2006

◄ בעמוד הבא: ActiveStills, הריסת בית משפחת סיאם, סילואן, ינואר 2007

שלושת הדורות במשפחת סיאם הספיקו לגור שלוש שנים בבית שנבנה על אדמת המשפחה. באסם האב, שיפוצניק, לא מצליח למצוא עבודה קבועה. המשפחה הוציאה מאות אלפי שקלים על בקשות לאישור בנייה, אך עיריית ירושלים הרסה את הבית לפני שמוצו כל ההליכים האפשריים להשיג אישור. על ההריסה צריך באסם לשלם קנסות של 75,000 ש"ח. 180 שוטרים וחיילים הקיפו את הבית בעת ההריסה. ירון, פקח העירייה, הורה להפיל את הקיר החיצוני של הבית על הבית השכן. "לא אכפת לי, שיתבעו את העירייה, אני לא רוצה לראות פה אבן על אבן" אמר.

► ActiveStills, הריסת בית משפחת מחמוד סאלם, וולגיה, דצמבר 2006

בצילום: מוהנדר במקום המגורים החלופי של המשפחה - אוהל תרומה מהצלב האדום. בשבע וחצי בבוקר הופיעו הדחפורים ואיתם עשרות שוטרים וחיילים. ביתם של מוהנדר, סיאם ושלושת ילדיהם נהרס בפעם השנייה. לאחר ההריסה חיפשו לשווא את הנעליים של מוהנדר ואת התיק של הבן עם הספרים מהאוניברסיטה בתוך החורבות. סיאם מפחדת שרוצים לקחת מהם את האדמה; הדבר היחיד שנותר כירושה מהוריה. באוהל שבנו ליד ההריסות גרו חודש. כעת, בעזרת כספים שתרמו אנשים, הם משכירים דירה. הכסף לשכירות עומד להסתיים בקרוב והמשפחה אינה יודעת מה יעלה בגורלה.

ActiveStills, הריסת בית משפחת אבו גלייה, א-טור, ינואר 2007

בצילום: רמי אבו גלייה, בן עשר, מביט על הריסות ביתו.

במשפחת אבו גלייה חמש נפשות. את הבית התחילו להרוס בדצמבר 2006.

המשפחה הצליחה להוציא צו עיכוב הריסה תוך כדי פעילות הדחפורים ונשארה

עם חצי בית. בחודש ינואר 2007, חזרו הדחפורים להשלים את המלאכה.

כעת נמצאת המשפחה במשכן זמני.

◀ בעמוד הבא: פריד אבו שקרה, שני חתולים, 2003, שמן על נייר

פריד אבו שקרה, חתול ומטוסי נייר, 2004, שמן על בד

פריד אבו שקרה, חתול ומטוסי קרב, 2006, שמן על בד

יאפא

בית קפה וחנוות ספרים בערבית ועברית

יאפא פועלט ביפו מאז 2003. מאז 1948 ועד לפתיחתה לא היתה ביפו וסביבותיה חנות לספרים בשפה הערבית. הקמתה של יאפא נועדה למלא חלל גדול בתרבות הפלסטינית-ישראלית ובחיי היומיום של יפו: נוכחותה של יאפא מבטאת הכרה במרכזיותה של התרבות הערבית בישראל בכלל וביפו בפרט וקיומה מאפשר לאנשים רבים, יהודים וערבים כאחד, להתוודע לתרבות הזו.

יאכא היא מקום בו נפגשים יוצרים, אמנים, סופרים, פעילים חברתיים ופוליטיים, פלסטינים וישראלים, והיא מהווה צומת למידע על העשייה החברתית, התרבותית והפוליטית ביפו. יאכא היא מקום שחושף עשייה תרבותית מקורית, מהווה במה ליוצרים בתחילת דרכם ואשר בו מתקיימים דיונים ביקורתיים. ביאכא מתקיימים שיעורים וסדנאות ללימוד ערבית כשפה עדכנית ודינמית של תרבות, חברה ופוליטיקה. ביאכא ניתן לרכוש ספרות מקור בערבית, ספרות מתורגמת מערבית לעברית, ספרים ללימוד ערבית, מילונים וספרים על יפו ועל ההווה הפלסטינית והישראלית.

יאבא נוסדה כשותפות עסקית בין מישל אלראהב מרמלה ודינה לי מיפו, וקיומה והתפתחותה מאז התאפשרו באמצעות פעילותה הכלכלית, העידוד והתמיכה מהאנשים שהמקום חשוב להוויתם.

י.א.פ.א. / יהודה מרגוזה 33 - יפו / טלפון: 03-6815746

محتويات العدد

۱
محمود درویش
إلى قارئ، شعر

٢-١٢

► صور من "مجموعة الصور الوطنية الإسرائيلية"

17

حليم نحمدت بيالك
الإظهار والإخفاء في اللغة

1V.32.70.79.81.1-7.128

فريد أبو شقرة

من مجموعة "مكتب الرسائل الميته"، طوابع وأختام وبصمات، ٢٠٠١
٢٠٠٦

المشرفة الفنية: شلوميت شقيد

٢٣-٢١

عودد شمشون

صورت ۲۰۰۶

2V-2Σ

هيئة "فرهنگسپا"

عبر اللغة، كتابات جرافيتي في الحى الألمانى، القدس، ٢٠٠٦

תיאטרון דיוואן אללאג'ון

נצרת

- תיאטרון בערבית ותיאטרון דו־לשוני בערבית ועברית
- למבוגרים ולכל המשפחה
- תיאטרון בובות בערבית ובערבית ועברית
- מופעי מספרי סיפורים מלווים במוזיקה
- סדנאות והשתלמויות בתיאטרון ובאמנות הסיפור (לקבוצות מאורגנות).
- אירוח קבוצות מאורגנות לפעילות אמנותית ו/או מופע.
- תערוכה קבועה של בובות תיאטרון בהשראת סיפורי "אלף לילה ולילה"

התיאטרון פתוח למבקרים בימים שני-שבת,
בין השעות 10.00-14.00 ובזמני מופעים וארועים.
ניתן לקיים במקום ארועים פרטיים לקבוצות.

לפרטים נוספים, למידע ולתאום:
תיאטרון דיוואן אללאג'ון, סמטת סיבט אלקאעוור, העיר העתיקה, נצרת
diwanellajun@gmail.com / 04-6469413

28-29

➤ **أساف عبرون**, نباتات المتوسط. صور. 2006

30-31

➤ **دفنه كابلن**. ميناء يافا. صور. 2004

33

سليم تماري وربما حمامي

عودة مُتخيلة إلى يافا

من الانجليزية الى العبرية • ترجمة ليناث سابين بن شوشان

ذهبنا اليوم مرة أخرى لزيارة يافا القديمة. حمل رفيقي هذه المرة عبئاً عاطفياً أخفّ من السابق وذلك لأنهم جربوا طريق الآلام هذه من قبل ولأن الهدف هذه المرة كان أكثر وضوحاً وتحديداً: أكلة سمك في مطعم رؤوف وأتينا في حي الجبلية. بما أن ذلك اليوم كان أول يوم في السنة وفق التقويم اليوليوسي. توقفنا عند مشارف المدينة قرب الكنيسة الروسية حيث تكلم عمي فايق قبل أكثر من نصف قرن. كانت الأبواب مقفلة. ولم تسمح لنا الراهبات بالدخول إلى المكان. لذا تسلقنا السياج وسرقنا بعض حبات برتقال عن شجرة مائلة.

سليم تماري وربما حمامي يتحدثان عن عودتهما الخاطفة. ليوم واحد. إلى يافا.

نشر المقال بالانجليزية في مجلة الدراسات الفلسطينية، عدد 108 (صيف 1998).

46

ماتي شموئيلوف, قصائد

48

أورن ققون, موت الجامعة

٥٠ ▶ حافا برونفيلد

عن الأشباح التي تعود وتظهر عبر صورة حرب واحدة مشهورة

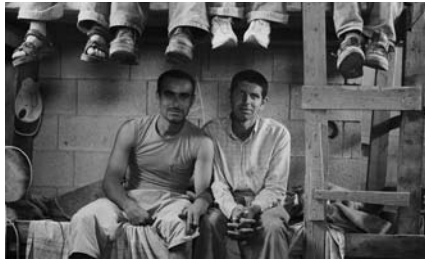
في الأول من كانون الثاني ١٩٩٧ أصدرت صحيفة معاريف عدداً احتفالياً بمناسبة مرور ٥٠ عاماً على قيام دولة إسرائيل. كان عنوان العدد "ذاكرة إسرائيلية: ١٩٤٨-١٩٩٧". ظهرت في هذا العدد الصورة أعلاه وعرضت كواحدة من صور الحرب المكوّنة والمبلورة للذاكرة الجماعية الإسرائيلية. وكواحد من الرموز الثلاثة المشهورة لحرب ١٩٤٨. الطبعة الأولى للصورة نُشرت أول مرة قبل ذلك بخمسين عاماً. في السابع من حزيران ١٩٤٨، في المجلة العسكرية "بمّحانه". اكتسبت هذه الصورة هالتها من كونها مبنية كعرض مشهديّ لروح المشاركة والمساواة الجنسوية، شجاعة وقوة الشباب. صورة وديعة. لا تحمل ظاهرياً أيّ سمات عنف. إلا أن الهدوء، كما يُظهره أحد العناوين، هو هدوء كاذب. إن الانتصار الذي حوّل إلى تمثيل مؤسّس للمجتمع الأول، بأسر في داخله آثار هزيمة مجتمع آخر.

خلل حافا برونفيلد تحولات صورة حرب مشهورة وتكشف ما لم يظهر فيها.

٥٨-٦٣

▶ رائد بواية

بدون عنوان. من مجموعة بطاقة هوية ٩٢٥٥٩٦٦١١. صور، ٢٠٠٣
بدون عنوان. من مجموعة ذكريات طفولة، صور، ٢٠٠٠-٢٠٠٣

٦٤

فطوم الترتير

شاهدة على التهجير من اللد عام ١٩٤٨
ترجمها من العربية إلى العبرية: عمر اغبارية

٦٨

طال هران، قصائد

٧٠-٧١

▶ جوقة مدرسة كفر قرع أثناء استقبال الحاكم العسكري الإسرائيلي في عيد الاستقلال الإسرائيلي الأول ١٩٤٩.
مع الشكر لعبد الرؤوف قربي

קבוצת ברבור

ברבור הוא מקום לאמנות בירושלים, פרויקט בהתהוות וסטודיו פתוח ליזמות ולפיתוח פרויקטים. פתחנו את המקום חמישה חברים במטרה ליצור פעילות המחברת אמנות עם עשייה חברתית וכדי לתת במה לאמנים אליהם הקהל הרחב טרם נחשף. במקביל לפעילות השוטפת שלנו, הכוללת תערוכות מתחלפות וארועים שבועיים - הקרנות סרטים, מפגשים עם אמנים וקורסים בענייני חברה, כלכלה ואמנות - אנחנו שואפים לשמור על מערכת פתוחה ודינאמית הקוראת לכל אחד שבא במגע איתה להיות משתתף פעיל בעיצובה.

אבי סבח, דניס משקביץ, חגית קיסר, מאשה זוסמן

ברבור, רחוב שירזילי 6, נחלאות, ירושלים
www.barbur.org

٧٢

► **حايه شلوم**

عقد إيجار وصورة — ١٩٤٢

"عقد إيجار شقة". هو عنوان ورقة قديمة بالية حُررت في الخامس من كانون الثاني

١٩٤٢، وجدتھا بين متروكات والديّ.

جاء في الورقة أن رشيد أحمد أبو سعيد يؤجر الشقة لیتسحاق شالوم، مقابل دفعة

مالیة مُقدمة (لسنة واحدة). ابتداءً من الأول من مُحرم، ١٣٦١، وأن إجمالي الدفعة بلغ

٢٧ جینهاً فلسطینياً. وجاء أيضاً أن المالك والمستأجر هما رعايا الانتداب البريطاني في فلسطین.

حايه شلوم تكتب عن البيت الذي ولدت فيه.

٧٦

أورن شلومو، أشعار من اللا مكان

٧٨

درور بورشطاين، النادل

٨٠

أريئله أزولاي

السلطة دائماً غريبة

"لو كان عيد الاستقلال هو العيد الذي يحتفل فيه المواطنون باليوم الذي ولدت فيه دولتهم، ولو كانت الدولة التي يحتفون بها تجسيداََ لشراكة سياسية حقيقة بين جميع المواطنين، عربا ويهودا على حد سواء، حينها كان ينبغي على السلطة أن تحترم هذا اليوم وأن تُكَنِّ المواطنَنة، التي هي حجة الدولة، أن يحتفى بها . لكن في دولة إسرائيل، التي جُنِّد وتُرَفِّد معظم مواردها لبقاء الفصل العرقي بين اليهود والعرب، فإن السلطة هي الدولة، والدولة تخص فقط المواطنين اليهود الذين ترغب نفس السلطة في تمثيلهم. لكن هل ما زال يمكن أن يُسمى أولئك مواطنين؟ هل يمكن عدم التعلق بسلطة غريبة في حين ترغب تلك السلطة بفرض حميمية على جزء من الخاضعين لحكمها وإقصاء وتغريب على جزء آخر؟

عندما تطالب مواطِنة أن تترك السلطة في مكانها الغرب، أن لا تتقبل سلطتها التفسيرية كتمثيل لها، أن تقول إن اليوم ليس عيدها- تهدد السلطة بالدخول إلى بيتها، تُهدد من داخل البيت، تُهدد بالسيطرة على حنجرة ابنتها التي بلغت سن الرابعة مؤخرا".

أريئله أزولاي تناقش المواطِنة الإسرائيلية عبر تحليل احتفالات عيد الاستقلال في حضانة أطفال ابنتها.

٨٦

► **إيتن برونشطاين**

في مركز التجنيد: رسالة من أب إلى ابن

فقط عندما رأيت تلك الورقة التي تؤكد أنك غير ملائم للخدمة العسكرية فهمت ما الذي حصل معي منذ أن وصلت إلى هذا المكان في كانون الأول ١٩٧٩. بالنسبة لي، التجند للجيش كان شيئا مفروغا منه. لم اشكك في هذا أبداً. وها أنت يا بُني، يا فلذة كبدي، ترفض ما هو مفروغ منه، ربما يمثل هذا الاختلاف بعض الأمل لمستقبل أفضل؟

٩٢

► **شلوميت باومن**

صور من معرضها "قنال الدوارة" ومقابلة معها

الصور الفوتوغرافية للفنان: إيلَن عميحاي

” أنا فاخورية، الفخار هو مادتي. مع ذلك لطالما أزعجني في أعمال الفخار وجود

صلة متازة بينها وبين الصهيونية. إذ أن الذهب للجبال وجمع الصلصال ومزجه

في خليط المادة وخلق الطين الإسرائيلي، كل ذلك كان جزءا جوهريا للغاية في تاريخ

الفخار الإسرائيلي. في سنوات السبعين طرح سؤال كبير وجوهري عند الفاخوريين

الإسرائيليين، ماذا يعني مصطلح مادة إسرائيلية؟ وكيف يمكننا العمل مع مواد

إسرائيلية؟ اللون البني هو الطاغي في الفخار- كل شيء بني. يثير اهتمامي أن

أجند الأرض لمشروع معاكس. أن أجند الأرض- لأن الفخار هو الأرض- أجندها لقول

مقولة احتجاجية ، تقول، "الأرض تجري بحثاً على أرض". وليس ضمن تلك العملية

الاحتلالية. لأن أمهات فن الفخار العظيمات اللواتي كن يذهبن إلى الجبال ويجمعن

المواد، في نظري هذا عمل احتلالي، حتى وإن لم يقصدن ذلك. لقد ساعد ذلك نفس

الصهيونية التي أرادت أن تُخلص الأرض وأن تَحْتَها كلاميا، أن تأخذ الأرض، أن تعجنها

وأن تصنع منها أواني فخارية.“

يعرض معرض"قنال الدوارة" في صالة العرض في جمعية "ذاكرات" ويظهر في العدد الأول من مجلة "صدق".

١٠٠

سيغاليت بناي

باب الشمس في القاهرة

” ذهبت إلى القاهرة لأشاهد فيلم "باب الشمس"، الذي أُنتج وفق قصة الكتاب. إنها الملحمة السينمائية الفلسطينية الأولى، فيلم تزيد مدته عن أربع ساعات ونصف بإنتاج دولي. في القاهرة بالذات، مدينة مخرج الفيلم يسري نصرالله، ومسقط رأس

والديّ شريكَي في الرحلة. إبال ساغي بيزاوي. في القاهرة بالذات. التي أحب فيها زملائي السينمائيون المصريون الفيلم جدا ويعرفون المخرج شخصياً. في القاهرة بالذات رغبت في أن أعيش الفيلم خارج إطار ما هو مألوف لدي. أن أشاهد الفيلم من خلال عيونهم أيضا.

من داخل سيارة الأجرة ذات اللونين الأبيض والأسود. مخلوعة المصابيح ومزقة الفراش المسافرة على الشارع العريض. ظهر مركز "ستار". الذي تقع فيه قاعة السينما. بناء ضخّم وبارد لجمع لجّاري كبير مُحاط بأبنية برتقالية عالية، نُصبت على أسطحها بافطات ضخمة للعلامات التجارية لـ "ماكدونالد" و"فيرجين". عند المدخل الفسيح. على جانبي بلاط رخامي. تنتصب تماثيل فرعونية بارتفاع خمسة طوابق. وفي الداخل نوافير ماء وأشجار نخيل بلاستيكية عالية.

معبد الاستهلاك الآتي يقلد القصور المصرية القديمة بتناقض ساخر للواقع الفقير في الخارج. لم أعتقد أنني سأعيش ملحمة النزوح الفلسطينية بهذا الشكل. *Stars*. جُوم على السجاد المخملِي الموصل إلى المقاعد. موسيقى كوبية هادئة تنقطع فجأة عندما. دفعة واحدة. يبدأ الفيلم.“

سيغاليت بناي تكتب عن باب الشمس في القاهرة.

١٠٤–١٠٥

► **سيغاليت بناي،** فتاة من إسرائيل. صورة شخصية. ٢٠٠٦

صورها ميخه سمحون

١٠٧

دان بار- أُون

عن المثلث المتوتر بين الألمان. الإسرائيليين اليهود والفلسطينيين

”إنّ مثلث العلاقة بين الألمان. اليهود أو الإسرائيليين والفلسطينيين هو مثلث معقد.

يصعب وصفه وتحليله. هذا إذا اخترنا عدم طرحه بشكل مفرط بالبساطة ويكون من ثمّ طرحًا خاطئًا. هو بالغ التعقيد. في اعتقادي. إلى حدّ ينادى فيه معظم الباحثين بأنفسهم عن الخوض في هذا المثلث. وإن قاربوه أصلا. فإنهم يفضلون الخوض في جدل الفلسطينيين والإسرائيليين أو اليهود والألمان. في هذا السياق سأقدم مثالا حيا جدا: هناك مركز أبحاث تابع لحركة الكيبوتسات في غفعات حبيبه. تُدار فيه أبحاث وبرامج تربية مختلفة. تعمل في المركز مجموعة تدبر أبحاثًا وبرامج تربية حول المحرقة

(اليهودية). ومجموعة ثانية تبحث في الصراع الفلسطيني- الإسرائيلي وتعتقد برامج تربية مشتركة للفلسطينيين والإسرائيليين. تعمل هاتان المجموعتان بشكل منفصل تماما على الرغم من أن واحدة من قادة المجموعة الثانية هي ابنة ناجٍ من المحرقة. أعتقد أن الأمر ليس مصادفة. أنا نفسي أذكر شعورًا بما يشبه "الشيزوفرينيا" عندما كنت عضواً لبضعة أشهر في مركز ياد فاشم الدولي في القدس وفي الوقت نفسه مديراً مشاركًا لمؤسسة بحثية مشتركة مع الفلسطينيين في بيت جالا. كانت تفصل المؤسستين الواحدة عن الأخرى مسافة ٢٠ دقيقة سفر. مع ذلك. عندما كنت أسافر

مدة ال-٢٠ دقيقة هذه. كنت أشعر وكأنني أسافر من عالم إلى آخر وبالكاد يستطيع المرء التوليف بينهما.“

يعرض دان بار أُون بعض مشاهداته للعلاقة بين الذاكرات الجماعية لدى اليهود الإسرائيليين. الفلسطينيين والألمان

١١٤–١١٧

► **منار زعبي**

In Between. خيوط صوف ونايلون واجريه نسائيه مشدوده بين الجدران.

٢٠٠٣

Deconstructions. خيوط صوف حمراء محشوه بخيوط حديديه ,حفر في الجدار ولون أسود. ٢٠٠٦

١١٨–١١٩

► **إفرات جلنور**. لوحة من "نفية إلبعزر". ألوان زيتية وصناعية على قماش.

٢٠٠٦

١٢٠–١٢٣

► **جلعاد إفرات**

المنظر. لوحة زيتية على قماش. ٢٠٠١–٢٠٠٢

أن أكون صورتي الشخصية. رسم زيتي على صورة. ٢٠٠٢

١٢٤–١٢٧

► **رون أمير**. عائلات على شاطيء جسر الزرقاء. صور. ٢٠٠٥

١٢٩

► **تومر غردي**

جزء

بيت أوسيشكين هو متحف لكنه عمليا نوع من الأرشيف. بين جدرانه الحجرية هناك شهادات. بعضها مصنوعة من الحجر. هي مكتشفات أثرية من الحفريات في التلة المقابلة. بعض هذه الشهادات عبارة عن طيور محنطة. بعضها حشرات غُرّ في

formaldehyde, the pinned insects); it contains the roots of ancient Jewish settlement (the role of the archeological findings from adjacent Tel-Dan); and the third condition: no Arabs. A Zionist utopia.

Tomer Gardi tells the story of a museum built from the stones of the destroyed Arab village of Hunin.

144-151
◀ **ActiveStills**, *Home Demolitions in East Jerusalem Palestinian Neighborhoods*, 2006-2007 , Photographs

152-154
◀ **Farid Abu Shakra**
Cat and Paper Airplanes, 2004, Oil on canvas
Cat and Fighter Planes, 2004, Oil on canvas
Two Cats, 2003, Oil on canvas

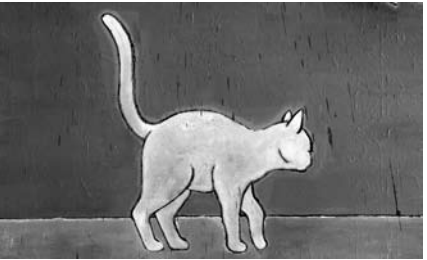
ظهرها دبوس. بعضها صور ورسومات.

بيت أوسيشكين هو متحف فيه مجالات العرض والتوثيق مراوغة. مُخرقة. فيه مجموعات عرض مختلفة لكنه عمليا ليس متحفاً للتاريخ أو الآثار. أو الطبيعة أو البيئة. بيت أوسيشكين هو متحف للأوتوبيا. نافذة عرض للأوتوبيا بتسعيرة مُعينة لسائحي الشمال. عرض أوتوبي لماض مُتخيل. في أوتوبيا الماضي هذه جُذ ثلاثة شروط أساسية: فيه طبيعة خلابة – لكنها لا حَمَل أي تهديد. استطعنا تطويعها. استطعنا ترويضها وجفيفها (عن ذلك تتحدث الطيور المُنطة. العقارب والأفاعي المحفوظة في مادة الفورملين. الحشرات المطعونة)؛ وفيه جذور استيطان يهودي منذ قديم الزمان (هذا هو الدور الذي تمثله المكتشفات الأثرية من موقع تل– دان المجاور). والشرط الثالث: ليس فيه عرب. أوتوبيا صهيونية.

تومر غردي يحكي قصة متحف المكتشفات الأثرية. التاريخ والطبيعة. المبني من حجارة القرية العربية المُهدمة. قرية هونين.

١٤٤–١٥١
▶ **ActiveStills**, *هدم بيوت فلسطينية في القدس الشرقية*. ٢٠٠٦–٢٠٠٧

١٥٢–١٥٤
▶ **فريد أبو شقرة**
قطعة وطائرات ورقية. ٢٠٠٤. زيت على قماش
قطعة وطائرات حربية. ٢٠٠٤. زيت على قماش
قطتان. ٢٠٠٣. زيت على قماش

Dan Bar-On

On the Tense Triangle Between Germans, Israeli-Jews, and Palestinians

The triangle between Germans, Jews or Israelis and Palestinians is a very complicated triangle, difficult to describe and analyze if you do not want to present it in an oversimplified and hence wrong form. It is so complicated, I believe, that most of the researchers distance themselves from this triangle. If at all, they prefer to discuss Israelis and Palestinians or Jews and Germans. I have a very vivid example for this: There is a research center of the kibbutz movement in Givat Haviva, where various researches and educational programs are conducted. There they have one group that does research and education about the Shoah, and a second group researches the Israeli-Palestinian conflict and conducts educational programs together Palestinians and Israelis. These two groups work completely separately, even as one of the leaders of the second group was a daughter of Holocaust survivors. I believe that this is not a coincidence. I myself remember a feeling of something like "schizophrenia" when I was a fellow for a few months at the Yad Vashem International Center in Jerusalem and at the same time co-directing a joint research institute with Palestinians in Beit Jala. Both institutes were about a 20 minutes' drive from each other. Still, when I drove these 20 minutes, I felt like I was driving from one world into another and one could hardly bring them together.

Dan Bar-On outlines some of his observations on the relations between Jewish-Israeli, Palestinian, and German collective memory.

114-117

◀ **Manar Zuabi**

In Between, 2003, Wool and nylon thread, pantyhose stretched in between the walls

Deconstruction, 2006, Red wool thread filled in iron thread, cutting stone and black color

118-119

◀ **Efrat Galnoor**, Detail from *Neve Eliezer*, 2006, Oil and Industrial Color on Canvas

120-123

◀ **Gilad Efrat**

Landscape 1, 2001-2002, Oil on canvas

To be my self- portrait, 2002, Oil on photograph

124-127

◀ **Ron Amir**, *Families on the Jisr Alzarka Beach*, 2005, Photographs

129

◀ **Tomer Gardi**

A Chapter

Beit Ussishkin is not only a museum but also a kind of archive. Between its stone walls documents are stored. Some of them are made of stone, archeological findings from excavations at the nearby barrow. Some of them are stuffed birds, some of them insects pinned through the back, some of them paintings and drawings.

Beit Ussishkin is a museum whose subjects of documentation and exhibition are elusive, breached. While it houses a number of collections it is in fact neither a history museum, nor an archeology museum, nor a nature museum, nor a regional museum. Beit Ussishkin is a museum of utopia, a display window tourists to the north of Israel can view for so many shekels. A utopian presentation of an imagined past. In this utopia of the past there are three basic conditions: There are lovely natural surroundings – but nature of such a kind that bears no threat, that we were able to better, that we could cultivate and drain (of this speak the stuffed birds, the scorpions and the snakes in

and alienation from another? When the citizen asks to leave the regime in its foreignness behind, not to accept its enforced regime as her own representation, to say that this is not her holiday – the regime threatens to enter her home, threatens from within the home, threatens to wrest control of her daughter’s throat who has only just turned four.

Ariella Azoulay discusses Israeli citizenship through an analysis of the Independence Day celebrations at her daughter’s kindergarten.

86

◀ **Eitan Bronstein**

At the Recruitment Center: A Letter from Father to Son

Only when I saw that paper confirming that you are unfit for military service did I understand what had happened to me since I arrived in this place in November 1979.

For me, enlisting in the army was something taken for granted. I never questioned it. And here you are, my son, who has grown up to my joy to object to this taken-for-grantedness. Maybe this difference signifies some hope for a better future?

92

◀ **Shlomit Bauman**

Photographs from the exhibition *Channel AlDuwara* and an interview by Norma Munish. Photography: Ilan Amichai

I am a ceramic artist, ceramics are my material. At the same time, it always bothered me greatly how ceramic works had an excellent relationship with Zionism. Because to go to the hills and collect red clay and combine it into a mixture of materials, to invent Israeli material, that was a very, very fundamental part of the history of Israeli ceramics. In the ’70s there was a big question among Israeli ceramists – what is Israeli material? And how can we work with Israeli material? The color brown dominated ceramics – everything was brown. I am interested in enlisting the earth for a contrary project. To enlist the earth – because ceramics is actually earth – to enlist it in a statement of protest, which says “the earth will study earth.” And not out of that act of conquest. Because the great mothers of the art of Israeli ceramics, who would go into the hills and collect the materials, in my eyes it was really an act of conquest, even if they did not intend it to be. It played into the hands of the

same Zionism that wanted to redeem the land and conquer it verbally. To take the earth, to knead it and make it into earthenware.

The exhibition *Channel AlDuwara* is on display in Zochrot’s exhibition space and appears in the first issue of *Sedek*.

100

Sigalit Banai

Bab AlShams in Cairo

I went to Cairo to see Bab AlShams, the film version of the book. The first Palestinian cinematic opus, a film with an international production, over four-and-a-half hours long. In Cairo of all places, the city of Youssry Nasrallah, the film’s director, and the birthplace, too, of the parents of my partner on this journey, Eyal Sagi Bijaoui. In Cairo of all places, where my Egyptian filmmaker friends loved the film very much and know the director personally. I wanted to experience the movie from outside the framework of what is familiar to me, to see it also through their eyes.

Driving down the broad street in an upholstery-torn checkered cab bereft of headlights appeared STAR CENTER, where the cinema was located. A huge, cold complex made up of a gigantic shopping mall surrounded by tall orange buildings on which giant signs bore the logos “McDonald’s” and “Virgin.” The expansive entry was flanked on both sides by marble flooring and five-storey-high pharaoh sculptures, and inside were a water fountain and tall, plastic palm trees. The contemporary palace of consumption mimicked the ancient Egyptian palaces, in cynical contrast to the destitute reality outside. This is not how I thought I would experience the opus of the Palestinian exodus. STARS. Stars on the soft carpet leading to our seats, relaxing Cuban music suddenly interrupted when the movie, all of a sudden, began.

Sigalit Banai writes on seeing the film *Bab AlShams* in Cairo

104-105

◀ **Sigalit Banai**, *A Woman From Israel*, Self Portrait, 2006

Photography: Micha Simhon

50

◀ Chava Brownfield

On Ghosts Reappearing From Behind One Famous War Photograph

On January 1, 1997, the Hebrew daily Ma’ariv printed a commemorative edition for Israel’s 50th year. The edition included a reprint of this photograph as one of the definitive images in Israeli collective memory, and as one of the three famous representations of the 1948 war.

The still from this negative was first printed fifty years early, on July 7, 1948, in the military paper “Ba-Machaneh.” The photo’s celebrity was earned in its construction as a visual representation of a spirit of sexual equality and cooperation, courage and youthful vigor. A serene photograph whose surface betrays no signs of violence. But the stillness, as designated by one of the titles given to the photo, is deceptive. The victory that made this image a definitive representation for one society also bore the imprint of the collapse of another.

Chava Brownfield describes the chronicles of a famous war photograph and reveals what its obscures.

58-63

◀ Raed Bawayah

Untitled, From the Series ID 925596611, 2003

Untitled, From the Series Childhood Memories, 2000-2003

64

Fatum AlTartir

A Testimony of the 1948 Expulsion from Allyd

Translated from the Arabic by Umar Ighbarieh

68

Tal Haran, Poems

70-71

◀ The Kafr Kara School Choir at a Reception of the Israeli Military Governor on Israel's First Independence Day, 1949. Courtesy of Abd AlRauf Kurabi

72

◀ Haya Shalom

A Contract and a Picture – 1942

"An Apartment Lease Contract" was the title of the old, tattered paper, composed on January 5, 1942, which I found among my parents' inheritance. In it is stated that Rashid Ahmed Abu Said is leasing the apartment to Itzhak Shalom, for an advance payment (of one year), starting the 1st of the Muharram, 1361, and that the total amount of the payment is 27 Palestinian Pounds. It is also noted that the owner and tenant are both subjects of the British Mandate of Palestine.

Haya Shalom writes on the house where she was born.

76

Oren Shlomo, Poems from Nowhere

78

Dror Burstein, The Waiter

80

Ariella Azoulay

Independence: The Regime is Always Foreign

Were Independence Day the holiday that citizens celebrated the day their state was born, and the state they celebrated was an expression of actual political partnership between all its citizens, Jews and Arabs alike, then the regime would be obliged to honor that day and permit citizenship, which is the state’s reason for being, to be celebrated. But in the state of Israel, where most of the state’s resources are recruited and diverted toward ethnic separation between Jews and Arabs, the regime is the state itself, and the state belongs only to the Jewish citizens that the regime seeks to represent. But can these still be considered citizens? Is independence from a foreign regime possible when the regime seeks to enforce intimacy on one part of its subjects and dissociation

CONTENTS

1
Mahmoud Darwish
To the Reader, A Poem

16
Hayyim Nahman Bialik
Revelation and Concealment in Language

21-23
◀ **Oded Shimshon**, 2006, Photographs

24-27
◀ **Parrhesia Group**, *Through Language*, 2006, Photographs and Graffiti, Jerusalem

28-29
◀ **Asaf Evron**, *Mediterranean Fauna*, 2006, Photographs

30-31
◀ **Dafna Kaplan**, *Jaffa Harbour*, 2004, Photograph

33
Salim Tamari and Rema Hammami
Virtual Returns to Jaffa
Translated from the English by Liat Savin Ben-Shoshan

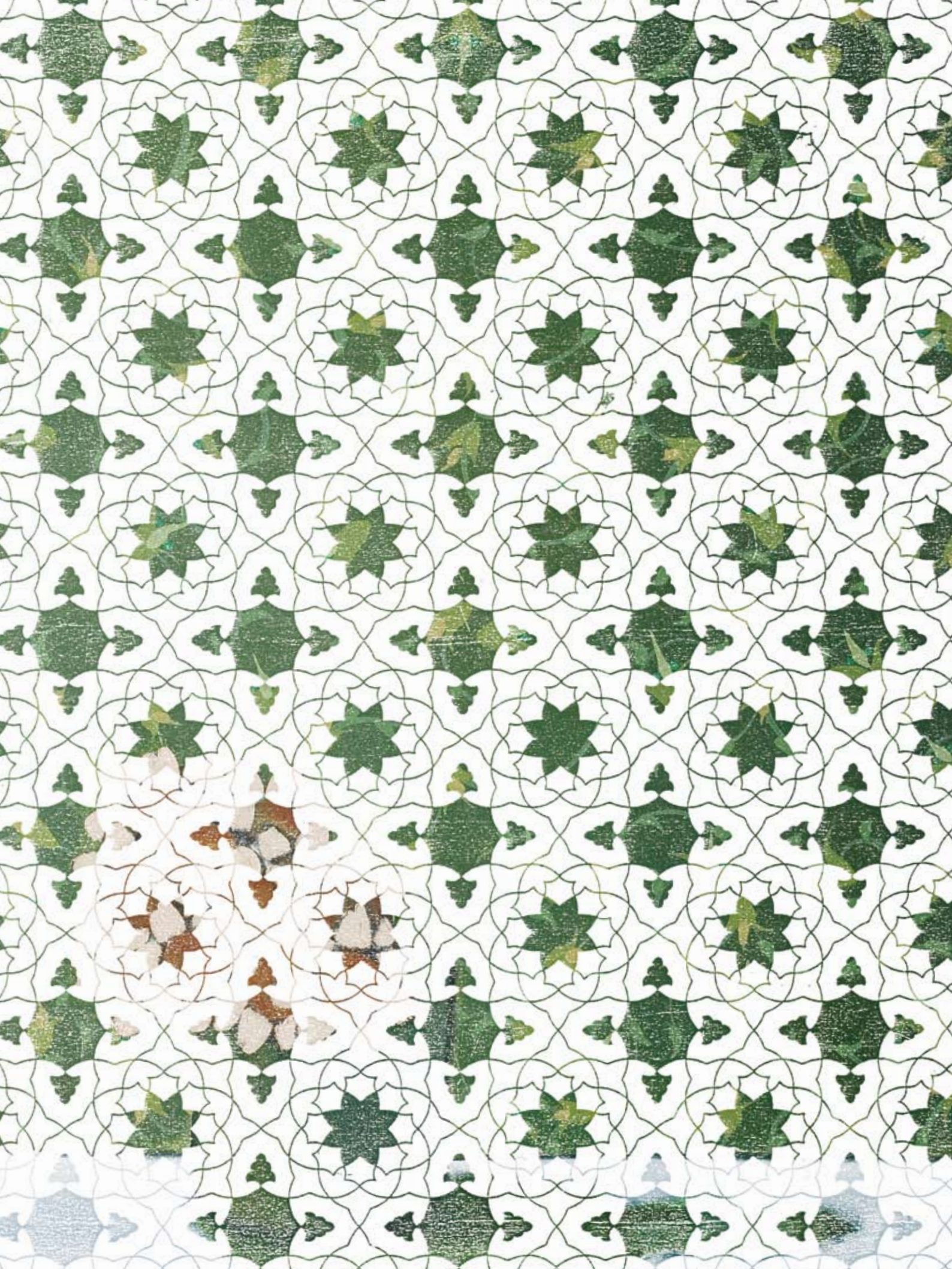
Today we went again to visit Old Jaffa. My companions had less emotional baggage in that they were already veterans of this Via Dolorosa and the objective this time was much more clearly defined – to eat fish at the Rauf and Athena restaurant in the Jabaliyya quarter. Since it was the first day of the new year according to the Yulian Calendar, we stopped at the approaches of the city by the Russian church where my uncle Fayeq got married more than half a century ago. The doors were bolted and the nuns refused to open the place for us, so we climbed the fence and stole some bergamouth from the leaning tree.

Salim Tamari and Rema Hammami tell of their small scale, one day returns to Jaffa.

Virtual Returns to Jaffa was first published in English by the Journal of Palestine Studies, Issue 108 (Summer 1998).

46
Mati Shemoelof, Poems

48
Oren Kakun, *Death of the University*

Sedek

Issue No.1

Editor: Tomer Gardi

Editorial team: Norma Musih, Ofer Kahana, Osnat Bar-Or, Tal Adler, Tomer Gardi

Creative design and production: Parrhesia

Copy editor and proofreader: Efrat Even-Tzur

Summaries translated to English by Talia Fried, to Arabic by Nabil Armaly and Umar Ighbarieh

Published by Zochrot, Parrhesia, and Pardes Publishing House

Front cover: Farid Abu Shakra, A stretching Cat and an Ornament, 2006, Oil on Canvas

Back Cover: Farid Abu Shakra, A Tribute to Asam Abu Shakra, A Pot of Sunflowers and an Ornament, 2006, Oil on canvas

Special thanks to David Gottesman from Pardes Publishing House, to Wael Kubtan, Betty Benbenishti and Niv Hachlili for their useful advice and to all Zochrot staff members, Eitan Bronstein, Ranin Gerles, Friederike Schwarzer, Esther Goldenberg, Umar Ighbarieh, Talia Fried, Michal Padeh, Amaya Galili, Eitan Reich.

Please send manuscripts and comments to:

info@sedek.org | tomer.gardix@gmail.com

Or to Zochrot, 61 Ibn Gvirol St., Apt 2, Tel-Aviv 64362

Tel. +972-3-6953155

Sedek can be purchased in bookstores and Pardes Publishing House: www.pardes.co.il

ISBN: 9789657171455

The publication of the first issue of Sedek was made possible due to the generous donation of:

صدق

العدد الأول

المحرر: تومر غردى

هيئة التحرير: نورمه موسي، عوفر كهانا، أوسنات بار – أوري

طال أدلر، تومر غردى

التصميم والانتاج: جماعة "فرهسيا"

اللغة العبرية: تحرير وتدقيق: إفراات ابن تسور

ترجمة الملخصات: من العربية – نبيل أرملي، عمر اغبارية،

من الإنجليزية – طليا فريد

طباعة: ع.ر. للطباعة م.ض.

إصدار جمعية "زوخروت" – "ذاكرات"، جماعة "فرهسيا"

و"فردس" للنشر

الغلاف الأمامي: فريد أبو شقرة، قط يتمطى وزخارف،

٢٠٠٦. زيت على قماش

الغلاف الخلفي: فريد أبو شقرة، لذكرى عصام أبو شقرة،

أصيص عباد الشمس وزخارف، ٢٠٠٦. زيت على قماش

شكر خاص لطاغم "زوخروت" على الدعم والعون: إيتن

برونشطاين، رنين جريس، فريدريكه شفارتسر، إستر

جولدنبرج، عمر اغبارية، طليا فريد، ميخال فدييه، عميا

جليلي، إيتن رايج

للمراسلة والملاحظة يمكن الكتابة إلى:

info@sedek.org | tomer.gardix@gmail.com

عنوان هيئة التحرير:

Zochrot, 61 Ibn Gvirol St., Apt 2, Tel-Aviv 64362

هاتف: ٩٧٢-٣-٦٩٥٣١٥٥

يمكن شراء المجلة في المكتبات ومن خلال الموقع

الإلكتروني لدار النشر "فردس": www.pardes.co.il

مجلة "صدق" تصدر بفضل الدعم السخي من:

icco

m
medico international

Kerk in Actie

0 07490000027 9
דאנאקוד 749-27 המחיר 30 ש"ח

